

Keel ja Kirjandus

12
2024

INGA KIRS
Sotsialistlikud koosolekud kirjanduslikus tagasisivaates

TAIVE SÄRG
Millise lauliku lapsepõli?

TIINA LAANSALU, PEETER PÄLL
Kaliningrad, Königsberg või Kuningamäe?

ENN ERNITS
Kaabakas, kabajantsik ja nood taolised

EPP ANNUS
Jaan Unduski „Kuum” veerand sajandit hiljem

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Kohtu 6, 10130 Tallinn**
telefon: **6449 126** (üldnumber), **6449 228** (peatoimetaja)
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**.
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**.

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography”.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Printon Trükikoda AS, Peterburi tee 81, 11415 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeed tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVII AASTAKÄIK

12
2024

SISUKORD

ARTIKLID

INGA KIRS. „Kõik on muidugi selle poolt.” Koosoleku motiiv sotsialistliku korra retrospektiivsel kujutamisel	1067
TAIVE SÄRG. Millise lauliku lapsepõli? Laulu „Kui ma olin väiksekene” allikatest ja autoritest	1088

SÕNA

TIINA LAANSALU, PEETER PÄLL. Kuningamäe(d)	1117
ENN ERNITS. Kaabakas, kabajantsik ja nood taolised... ..	1122

RAAMATUID

EPP ANNUS. Kunagi oli kuum. Ajarännakud kipitava keele maastikele	1139
BORIS VEIZENEN. Asjad, inimesed ja intelligents	1142
KAISA LANGER. Väitekirj rahvaluulekogumisest kui modernsest valikust XIX sajandi lõpu Eestis	1145
MARIA-KRISTIINA LOTMAN, ELIN SÜTISTE. Doktoritöö hispaania-eesti tõlkeloo	1147
st	
Lühidalt	1150

RINGVAADE

MARE KOIT. Tiit Roosmaa mälestuseks (14. II 1955 – 7. X 2024)	1153
HELLE METSLANG. In memoriam Mati Erelt (12. III 1941 – 12. X 2024)	1155
Lühikroonika	1157
Kaitstud doktoritööd	1160

CONTENT

ARTICLES

INGA KIRS. „Everybody's in favour, of course." Meetings as a motif in retrospective depictions of the socialist order	1067
TAIVE SÄRG. The childhood of which songster? On the origins and authors of a beloved song	1088

WORDS

TIINA LAANSALU, PEETER PÄLL. The name(s) <i>Kuningamäe</i>	1117
ENN ERNITS. <i>Kaabakas, kabajantsik</i> , and the like... ..	1122

BOOKS

EPP ANNUS. Once there was Hot: A journey through time to the landscapes of fervent language (Jaan Undusk. Kuum. Novelle. Vienna. Tallinn: Varrak, 2022)	1139
BORIS VEIZENEN. Things, people, and the intelligentsia (Juta Kivimäe. Nõmme novellid. Romaan. Tallinn: Varrak, 2024)	1142
KAISA LANGER. A thesis on folklore collecting as a modern choice in late 19th century Estonia (Katre Kikas. Moderniseerumine rahvaliku kirjalikkuse peeglis: 19. sajandi lõpu rahvaluulekogujad arhiivi ja avalikkuse äärealal. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 39.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2024)	1145
MARIA-KRISTIINA LOTMAN, ELIN SÜTISTE. Doctoral thesis on the history of Spanish–Estonian translation (Mari Laan. Tõlkevälja kujunemine ja kujundamine: hispaania-eesti tõlkelugu. (Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 89.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 2024)	1147
Annotations	1150

REVIEW

MARE KOIT. In memory of Tiit Roosmaa (14 February 1955 – 7 October 2024)	1153
HELLE METSLANG. In memoriam Mati Ereht (12 March 1941 – 12 October 2024)	1155
Short chronicles	1157
Defended doctoral theses	1160

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

EKA = Eesti Kunstiakadeemia; **EKI** = Eesti Keele Instituut; **EKM** = Eesti Kirjandusmuuseum; **ERM** = Eesti Rahva Muuseum; **f** = fond; **HTM** = Haridus- ja Teadusministeerium; **I** = leht; **s** = säilik; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool.

KEELED:

ingl = inglise; **it** = itaalia; **sks** = saksa.

„Kõik on muidugi selle poolt.”

Koosoleku motiiv sotsialistliku korra retrospektiivsel kujutamisel

INGA KIRS

[Lapeteus] [s]ulges küll silmad, kuid tunne, et ta viibib koosolekul, süvenes.
(Kuusberg 1963: 91)

Sotsialistlikku korda kujutavates teostes on koosolekustseenidel sageli kaalukas roll. Olen varem käsitlenud koosoleku motiivi eesti sotsrealistlikes proosateostes (Sapunjan 2021). Siinse artikli eesmärk on laiendada uurimisobjekti nii ruumiliselt kui ka ajaliselt. Toon koosoleku kujutamise näiteid mujalt raudse eesriide taha jäänud totalitaarse ühiskonna kogemust jagavast kirjandusest ning käsitlen teoseid, mis vaatavad totalitaarset süsteemi retrospektiivselt, kas Stalini surma järel või siis juba pärast kujutatava süsteemi kokkuvarisemist.

Keskendun neljale romaanile, mis kõik kujutavad sotsialismiajal elamise kogemust nii, et üks keskne sündmus on koosolek. Neist neljast ilmus Enn Vetemaa lühiromaan „Pillimees” (1967) ainsana sotsialistliku korra ajal, aga siiski pisut erilistes tingimustes, mis põhjendab selle kõrvutamist vabas ühiskonnas looduga. Selleks ajaks oli sotsrealism eesti kirjanduses jäänud seljataha. Juba Vetemaa esimene lühiromaan „Monument” (1965) oli esimeste seas, mis seda voolu eiras (Velsker 1998: 124). Peale esteetilise vabaduse on „Pillimehes” ühiskonnakriitilist vabadust. Nimelt oli stalinismiaegse elu pahupoolt avameelselt kritiseerinud „Monument” pälvinud Moskvas rahvuskirjanduste aastaauhinna ning see andis autorile kindluse samasugust kriitikat jätkata (Undusk 2017). „Pillimees” ilmus seega üürikesel perioodil, mil Stalini ajale sai heita võrdlemisi vaba kriitilise pilgu, enne kui poliitilised otsused selle vabaduse jälle koomale tõmbasid ning tsensuur hakkas isegi retrospektiivset ühiskonnakriitikat taas jõuliselt reguleerima.

Teine artiklis käsitletav teos on Herta Mülleri romaan „Südameloom” („Herztier”, 1994, e k 2010), mis vaatab 1980-ndate Rumeenia sotsialistlikule režiimile tagasi umbes viis aastat pärast selle lagunemist. Kolmandana vaatlen Jelena Tšizova romaani „Naiste aeg” („Время женщин”, 2009, e k 2022), mille tegevuspaik on Nõukogude Venemaa, ning viimaks Eugen Ruge Ida-Saksamaa olustikku kajastavat romaani „Kahaneva valguse aegu” („In Zeiten des abnehmenden Lichts”, 2011, e k 2018). Kahes viimases teoses kujutatud koosolekud toimuvad 1960-ndail, kuigi stseenidega seotud analepsised (tagasivaated) osutuvad ka varasematele aegadele, ning mõlemad on kirjutatud enam kui kakskümmend aastat pärast sotsialistliku režiimi kokkuvarisemist.¹

¹ Tšizova ja Ruge romaanid pärjati oma maa nimekaimate kirjandusauhindadega (vastavalt Vene Bookeri ja Saksa Raamatupreemiaga); Herta Müllerile anti 2009. aastal Nobeli preemia, mille ajend oli tema toona ilmunud teos „Hingamise kiige”. Mülleri loomingut on eesti keeles

Sotsrealistlikes teostes, kus kujutatakse uue korra rajamist või selle parendamist, on koosolekutel loomumane koht, kuna need teosed jutustavad suuresti töökollektiividest, mille igapäevaelu suunasid koosolekud. Koosolek on muu hulgas üks motiiv sotsrealismi n-ö ülemsüžees (ingl *master plot*) ehk lugude põhiteljes, mille moodustavad sarnased sündmused, motiivid, tegelastüübid. Tüüpiliselt toimub üsna loo algul, kui kogukonnas on tulnud ilmsiks probleemid, koosolek, kus otsustatakse, mida probleemi lahendamiseks ette võtta. (Clark 1981: 257) Koosolekuid võib süžees esineda ka hiljem: näiteks siis, kui probleemi lahendamine näib peaaegu võimatu, kuid koosolekul peetakse innustav kõne, et uuesti proovida, või loo lõpus, kui ülevas meeleolus tähistatakse probleemi lahendamist. Ülemsüžee on ideoloogiline alltekst, mis kätkeb inimeste arengut kommunistliku teadvuse poole (Clark 1981: 16). Koosolekustseen võimaldab seda liikumist selgelt kujutada: tegelasele mõjub kuulnud kõne innustavalt, sageli saadab seda kriitiline enesekaemus, ning stseen päädib tegelase valgustusega (Sapunjan 2021: 291).

Artiklis käsitletavaid teoseid pole kammitsenud sotsrealistlik ega muu range ideoloogiline raamistik, enamikul juhtudel ka mitte tsensuur. Mõistagi erinevad need teosed üksteisest palju suuremal määral kui sotsrealistlikku ülemsüžeed loovad jutustused. Seda üllatavam on leida neist koosoleku motiiv, millel on narratiivis oluline osa: see esineb kronotoobina, millel on omaette faabula tunnused, olles sündmus teiste sündmuste seas. Faabula moodustavad põhjus, peategelane, sihtmärk, tegu, asjaolud. (Priimägi 2011: 528–529) Koosoleku stseenis saadab tegelane korda midagi, mis muudab senist olukorda ning millel on kindel siht ja põhjus. Lisaks pakub koosoleku motiiv kirjandustehniliselt võimaluse väljendada teiste kirjandusliikide algeid. Sinna on asetatud mitu tegelast, kellel on võimalus või kohustus omavahel suhelda, millegi üle arutada; samal ajal saab kajastada tegelaste tundmusi, meenusi ja mõtteid. Ideelisel tasandil võimaldab koosoleku motiiv tuua esile ühiskonna ideaale, kuvandit, demokraatlikkust või selle puudumist ning annab kompaktse ja usutava mängulava inimese ja ühiskonna suhete läbimängimiseks.

Kuigi koosolekutel võis olla praktiline eesmärk, käsitletakse neid ennekõike ideoloogiliste rituaalidena sotsialistlikes ühiskondades (Kojevnikov 2000: 150; Yurchak 2005: 26). Eri koosolekuvormide jaoks olid erinevad nimetused ning neil kehtisid kindlad käitumisreeglid. Mõnel koosolekul jagati infot, näiteks töökorralduse kohta, anti teada, mida juhtivad töötajad olid otsustanud; teist tüüpi koosolekul võeti mõni küsimus arutamisele, tihti otsustati selle üle hääletades. (Kojevnikov 2000: 150) Seda, kuidas igapäevased osalised neisse rituaalsetesse toimingutesse suhtusid, on mõtestatud erinevalt. Vene päritolu Ameerika antropoloog Alexei Yurchak (2003: 482–483), kes on uurinud, miks tajusid Nõukogude Liidu kodanikud režiimi kokkuvõtet nii ootamatuna, vaatleb inimese teadvust dünaamilisena: see ei tõlgenda

käsitletud kolmes magistritöös: Kaia Ferland (2012) on uurinud selle rändaja ehk võõra kujundit, Sirje Vägi (2014) on vaadelnud „Hingamise kiige” juhusõnade tõlkeküsimusi ning mina olen uurinud totalitarismi kujutamist Mülleri „Südameloomas” ja Viivi Luige romaanis „Ajaloos ilu” (Sapunjan 2014). Ruge „Kahaneva valguse aegu” on leidnud eestikeelses uurimuses käsitlust Kristiina Lepa (n)ostalgiateemalises võrdlevas magistritöös (2014). Tšizova teose kohta on ilmunud arvustusi, kuid eestikeelseid kirjandusteaduslikke käsitlusi mitte.

sõnu üksnes semantiliselt, vaid arvestab ka konteksti ning kaasab olukordadest sündivaid tähendusi. Ta toob näite koosolekust, kus hääletamisel tõstavad kõik käed. Seda aga ei peaks tõlgendama kui üksmeelt hääletusele pandud küsimuses, vaid hoopis märguandena, et toimingu reeglitest, koosoleku diskursusest on aru saadud. Tõstetud käsi märgib seega, et rituaali reeglitest ollakse nõus kinni pidama ning arvestatakse koosoleku seotust võimusteemiga. (Yurchak 2003: 485–486) Kuigi hääletusel osaletakse, kõnesid esitatakse, st rituaal tehakse kaasa pealtnäha eeskujulikult, võib arutamisel oleva küsimuse tähendus olla igaühe jaoks erinev. Rituaali vorm näib küll püsivana, kuid sisuliselt on see paindlik ja see aitab inimesel end süsteemis mugavalt tunda (selle mõtet märkamatuks enda jaoks muutes). (Yurchak 2003: 504)

Yurchak (2003: 483, 2005: 17) kritiseerib omaaegse dissidendi, Tšehhi poliitiku ja kirjaniku Václav Haveli n-ö tões elamise kontseptsiooni, millega kutsutakse üles loobuma ideoloogiaga kohanemisest. Essee „Võimutute võim” on Havel (1989: 36–122) aga lähtunud väga paljuski samasugusest inimeste ja ideoloogiliste rituaalide suhte tõlgendamise mudelist nagu Yurchak. Havel selgitab samuti, et kui poemüüja paneb vaateaknale sildi üleskutsega tööliste ühinemiseks, ei tähenda see, et ta tahab, et töölised ühineks. Konteksti arvestades tuleb eeldada, et ta tegi seda ettevaatusest, hirmust: tõenäoliselt andis selle sildi ülemus ning kui ta seda aknale ei paneks, tooks see kaasa karistuse. Seega on sildi mõte hoopis, et poemüüja on kuulekas kodanik – täites nõudmisi, on tal vastutasuks õigus, et ta rahule jäetaks. (Havel 1989: 41)

Haveli käsitluses on keskne veendumus, et inimesed mõistsid sotsialistlikku korda selgelt negatiivsena, kannatusi ja hirmu põhjustavana. Yurchak (2003: 484) aga rõhutab, et tegelikult hindasid Venemaal paljud sotsialistlikke väärtusi ja ideaale. Sellele erinevusele vaatamata on mõlemad kirjeldanud ideoloogiliste vormide ja inimeste toimimisviisi ühildumist. Yurchaki järgi kohandab inimene täpse ideoloogilise vormi varjus selle sisu enda arusaamaga, Haveli järgi lepib inimene ideoloogiaga, et oma alanduse eest pääseda. Nimelt põhjustab hirmu tõttu ideoloogiliste toimingutega kaasamine, sund niiviisi oma lojaalsust näidata inimeses alandustunnet. Et sellega mitte silmitsi seista, võib inimene hakata kasutama ideoloogilise sõnumi otsetähendust, justkui mängides mõttega, et ega selles ju midagi halba olekski, kui töölised ühineks. Nii jätab inimene endale ja teistele mulje, et ta ei tegutse hirmust ega kohustusest, vaid enda tõekspidamise järgi. Ideoloogia pakub väärikust nagu palsamit ning inimene püüab selle omaks võtta, et alandusest pääseda. Sel moel läheb inimene võimule ning võim inimesele. (Havel 1989: 42–43)

Totalitaarsete režiimide käsitlused kohtuvadki tihti seal, kus kirjeldatakse poliitilise süsteemi mõju inimesele. Tavainimest kirjeldatakse ühtaegu repressioonide ohus elava ohvrina ja äraspidisel moel režiimi tööriistana. Natsirežiimi alustalasid analüüsides näeb filosoof Hannah Arendt (2023: 144–145) inimeste võimumeelse käitumise taga kohusetunnet käsu ja seaduse ees. Tema Sloveenia kolleeg Slavoj Žižek (2002: 112) läheb veelgi kaugemale, kui ütleb, et vägivalda seadustamisel vabaneb inimene vägivaldseid tegusid sooritades vastutusest ning tema tegusid saadab nauding. Kommunistliku režiimi mõtestajad eesotsas Haveliga näevad inimese ja võimu koostöö taga, nagu öeldud, peamiselt siiski hirmu. Isegi kui enam ei tulnud seista silmitsi stalinistliku terroriga, mis elas mälus ja lugudes äärmusliku ohuvõimalusena

kuni režiimi lagunemiseni, oli endiselt juurdunud nn eksistentsiaalse rõhumise süsteem (Havel 1989: 6). Sellega mõjutati inimese igapäevast toimimist: õhutati võimuga koostööd tegema töökoha, palga, laste haridustee, kodu jms nimel. Oht vas-tasel juhul millestki ilma jääda külvas ühiskonnas alalist hirmu, mis liitis ühiskonna pealtnäha ühtseks, kuid sisimas võõrandas inimesi üksteisest (Miłosz 1999: 197). Hirm ja meeleheide põhjustasid ka empaatiavõime vähenemist (Todorov 2011: 34), mis omakorda hõlbustas tegutsemist südametunnistusega vastuolus.

Võimuga koostööd tegema ajendas muu hulgas aine-line puudus. Nii kaua, kui nähti vaeva asjade hankimise ja esmavajaduste rahuldamisega, ei olnud inimestel jõudu osutada läbimõeldud vastupanu (Havel 1989: 11). Nii nagu toimis rõhumise süsteem, toimis vastukaaluks tublide tunnustamise süsteem. Rituaalidega kaasaminek vähendas hirmu ja rõhumist ning parandas elujärge (Miłosz 1999: 197). Havel võtab kokku totalitaarsele riigile omase ühiskondliku käitumise mudeli: „Meeleheide viib apaatsuseni, apaatsus konformismini, konformism rutiini täitmiseni – selleni, mida siis nimetatakse tõenduseks „masside poliitilisest pühendumusest”” (Havel 1989: 11). Seega mõistetakse inimese tundeilma totalitaarses režiimis – iseäranis sellise sündmuse käigus nagu koosolek, milles indiviid asetatakse võimu kehtestatud reeglite keskmesse – hirmu ja seda summutada sooviva apaatsuse seguna. Et ära elada, tuli tihti oma südametunnistusega vastuollu minna, samuti tasalülitada kaastunne teiste suhtes – isiklikud tõekspidamised ja empaatia suruti maha, võõrandudes nii iseendast kui ka kaaslastest, ning anti paratamatu, kuid tihti soovimatu panus võimu jätkumisse.

Järgnevalt analüüsin koosoleku kujutuse sarnasusi ja erinevusi neljas teoses. Otsin vastuseid küsimustele: milline on koosoleku koht süžees ning millisest vaatenurgast seda kirjeldatakse? Kuidas tegelased koosolekul toimuvat mõtestavad ning kuidas nad oma rolli ja käitumist teadvustavad? Millist mõju avaldab koosolek tegelastele ning kuidas seda kujutatakse; milline on koosoleku roll teose ideestikus ja kuidas annab see edasi kujutatavat aegruumi, ühiskonda?

„Pillimees”. Koosolek kui lõks

Enn Vetemaa (1936–2017) lühiromaani „Pillimees” peamine süžee-liin leiab aset umbes 1965. aastal, kuid analepsised viivad loo vältel ligi viisteist aastat varasemasse aega. Nimelt kohustati minajutustajat Pillimeest 1950. aasta paiku võtma kirjanike liidu koosolekul sõna oma õpetaja, kirjandusteadlase Karriku kohta. Karrik oli avarate teadmiste ja hea kirjandusliku maitsega, Eesti-aegsete väärtushinnangutega haritud intellektuaal, kes polnud senini kaasa läinud uue võimu ideoloogia ega ootustega. Luuletaja Pillimees pidi sõnavõtus esitlema õpetajat kui esteeti² ning seejärel vormistama Karriku-vastase sõnavõtu artikliks ajakirjas Looming. Selle taga-

² Ajalooliselt on seesugune sündmus käik tuntud kui kodanlike natsionalistide vastane kam-paania, mis kulmineerus 1950. aastal EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumiga, mille tagajärjel suur osa senisest autorkonnast visati kirjanike liidust välja, sunniti vaikima, halvemal juhul arreteeriti ja vangistati (Olesk 2001: 347).

järjel mindi õpetajat arreteerima, mille käigus too suri infarkti. Sellise teadmise ja süümepiinaga veedabki Pillimees tükk maad hiljem aega linnatänavail, kohvikuis, põimides oma sihituid ja melanhoolseid kaasajavaatlusi süngete mälestustega.

Koosolek on nii Pillimehe kui ka Karriku käekäiku muutev sündmus. Hilisem süžeeilin on sündmustevaene, rõhutamaks tehtu tagajärge. Moraalset madalseisu sümboliseerib Pillimehe painav mälu pilt tugitoolis istuvast surnud õpetajast, kelle jalg libiseb läbi uriiniloigu. Pillimehe kooselu õpetaja tütreaga, kes on loobunud lapse saamise soovist, lisab kogu loole mandumise maigu. Kaasaeg avaneb teoses beežides-hallides toonides ja hämaras valguses – sel on resignatsiooni tähendus, nagu sõnab üks kõrvaltegelane, kes uurib Pillimehe loomingu värvikasutust (Vetemaa 1967: 27). Kaasajas on valdav paratamatu stalinismiaja reetmiste ja hukkamõistmiste järgne tühimus. Eelnenud aja edu tähendas lõksu, mille eest tuleb nüüd lõivu maksta.

Saatusliku sõnavõtuni koosolekul jõuab Pillimees juhuslikult, mida rõhutab asjaolu, et ettepaneku selleks tegi talle hipodroomil nimetuks jäänud tegelane, kelle viibiminegi selles kohas näis Pillimehele ootamatu. Ettepaneku tegija esitleb Pillimehe võimalikku sõnavõttu kui enesekaitse vajadust:

„Teie olete ju vana Karriku õpilane, ja kui õpilane oma õpetaja vastu välja astub, teda sõnavõtus pisut, noh, pisut nahutab, siis näitab see... [---] et maestro pole oma õpi-
poisse mitte päriselt ära rikkunud! Noh, nakatas neid ehk natuke estetismiga, udutas sellest, kuidas ta nüüd ongi... „l'art pour l'art'ist”, aga poistele on ikka aru pähe jäetud. Siis pole ju asi veel kõige hullem... On ju nii, jah?” (Vetemaa 1967: 10)

Ning veelgi sirgjoonelisemalt: „Vahel tuleb ise lüüa. Selleks, et teised päris maha ei lööks [---].” (Vetemaa 1967: 10) Andmata Pillimehele võimalust vastata, jätkab ta ideoloogiliselt: „Õelge mis tahes, aga see Karrik o n esteet! Võite, käsi südamel, öelda, et ta ei ole? Ei või! On Karrik meie mees? Ei ole! Ega ju? Nii et ärge parem puigelgegi vastu.” (Vetemaa 1967: 11) Kaaslane lõpetab oma jutu pragmaatilise-poliitiliselt, vormides oma üleskutse kohustuseks: „Teil t u l e b sõna võtta! Eesti kirjanduse pärast, Karriku enda pärast. Ja mõnede t e i s t e pärast ka veel!...” (Vetemaa 1967: 11) Enne kiiret lahkumist kinnistab kõneleja oma plaani: „Mul on hea meel, et te asjast aru saite ja et me kokku leppisime” (Vetemaa 1967: 12). Põhjuseid, miks Pillimees peab kõnelema, on seega näiliselt palju: abstraktselt kirjanduse pärast, isiklikult aga Karriku, veidi hämaramalt „mõne teise” ja vast kõige tähtsamalt iseenda pärast. Kõnelemist, mille eesmärk oleks rünnata või vähemasti süüdistada, esitletakse kui ainuvõimalikku päästerõngast. Vabast arvamusavaldusest on saanud sõnavõtusund. See iseloomustab ühiskonda, mille süüdistuslik õhkkond nagu ka inimese vajadus end kaitsta aina paisub, ning ohvreid ja ründajaid haaratakse traagilisse mängu juhuslikult.

Esimeses isikus esitatud Pillimehe meenutustest, mõtetest ja tunnetest nähtub, et Karriku-vastane kampaania on Pillimehele vastumeelne. Teoses leidub küllaldaselt lõike, kus Pillimees avaldab siirast imetlust Karriku suhtes. Nii kõne kui ka artikli ettepanekut kaaludes jõuab Pillimees äratundmiseni, et ei peaks neid vastu võtma ega kavatsegi seda teha. Veel enne sõnavõttu loodab ta võimalusele, et kõnelemise

ajal tekib tal füüsiline suutmatus rääkida: „[---] mis nad ikka teevad, kui näevad, et inimene lihtsalt ei saa!” (Vetemaa 1967: 20) Jutustus jätkub aga sealtmaalt, kus kõne on peetud ja artikkel avaldatud. Pillimees on küll bravuurikalt mõelnud loobuda artikli kirjutamisest teda rebiva hammasratta kiuste (Vetemaa 1967: 51) ning mõni aeg hiljem juurdleb tragikoomiliselt, kas ta ei peaks jooksuma Karriku maja juurde, hiilima eeskotta ja varastama ära selle uue Loomingu numbri oma kirjatööga (Vetemaa 1967: 35). Narratiivne ellips varjab lugeja eest selgituse, miks ja kuidas kõne ja artiklini siiski jõutakse. Säärane lünk suunab juurdlema olukorra ning tegija motiivide üle. Ühtaegu väärrib tähelepanu ettepaneku tegija loodud retooriline dialoog. Võimu esindaja – kes on ehk seetõttu nimetuks jäetud – kutsub oma lausetes justkui mitu korda Pillimeest vastama või vastugi vaidlema, aga dialoogi ei sünni. Näib, nagu jutt katkeks ja jätkuks just neis kohtades, kus Pillimees ei saa rääkida. Kohati on see katkestus groteskne ja kätkeb jutustaja eneseiroonilist suhtumist: „Määrin vorstile sinepit ja pistan priske jupi ühekorraga suhu. [---] Mul on suu täis, ei jää muud üle kui pead noogutada.” (Vetemaa 1967: 11) Eeltoodud vestlus ning Pillimehe sõnade ja tegude vastuolu tekitab küsimusi: kas tegelasel polnudki võimalust vastu vaielda, enda eest ja lõpuks Karriku eest seista või on asi Pillimehe nõrkuses? Mis tegelast kannustab – hirm või omakasu? Samal ajal näib see ellips olevat kommentaar ühiskondlike olude kohta: ajastu sisemised seadused rulluvad üle tegelase peene psüühika; muud justkui ei jäänudki üle kui kohaneda.

Koosolekustseeni on kirjeldatud napilt. Pillimees meenutab põgusalt, kuidas „hää! rääkis kiiresti ja soravalt, hääldas vastikult libedasti võõrsõnu... „renegaatus”, „formalism”, „kosmopolitism”” (Vetemaa 1967: 20). Enesest võõrandumine, viis, kuidas hää! subjektist justkui lahutatakse, millele lisandub negatiivne hinnang enda käitumisele, esineb ka teistes siin vaadeldavates teostes. See osutab toimingu rituaalsusele: tegutsetakse mõtlemata (semantiliste seosteta), isegi vastupidiselt oma sisemisele veendumusele, järgitakse ettekirjutatud reegleid. Laused, mida Pillimees kasutab, polegi tema looming. Need sõnad pärinevad omaaegsest ideoloogilisest diskursusest – need on ideologeemid, kus pole võimalik eristada subjekti ja predikaati, selleks et nende seost kahtluse alla seada. Samuti pole need kontekstist sõltuvad, vaid fikseeritud peale tähenduse ka hinnangu poolest: öeldu annab kohe edasi kõneleja suhtumise (Epstein 1991: 17–18). Kirjandusteadlase Mihhail Epsteini (1991: 22) järgi sisaldab nõukogude marksistlik ideoloogiline keel nimelt palju süsteemseid ideologeeme, sealhulgas sõnu, mis on denotatiivselt sünonüümid, kuid konnotatiivselt antonüümid ehk sõnasõnalise tähenduse poolest sarnased, kuid hinnangulises mõttes vastupidised. Pillimees ei kasuta eksplitsiitselt etteheitvat tooni ega negatiivseid omadussõnu – negatiivset hinnangut kätkevad juba väljaöeldud sõnad niigi. *Kosmopolitismi* võiks mõnes teises kontekstis asendada *internatsionalismiga*, kuid siinjuhul valitud konnotatiivne tähendus on mõeldud nimelt hukkamõistva otsusena.

Koosolekul küll Pillimees võõrandub endast, kuid tema käitumine ei ole päris ootamatu tegelase käitumisloogikat arvestades. Ka enne sunnitud koosolekut on Pillimees proovinud võimu ideoloogiaga kohaneda, sellega end lohutada või petta, nii nagu Haveli käsitluses varjas poemüüja end alandava tõe eest. Kui Karrik heidab Pillimehele ette, et tema luules on veel pärast sõja lõppu „[i]kka need tipud ja lipud” (Vetemaa

1967: 48), nii aga soodustab ta eesti kirjanduse kõige haledama perioodi jätku, kaitseb Pillimees end: „Muidugi pole see luuletus suurem asi, aga te ei mõista, et... [---] Sõda ei ole veel lõppenud”; „Ka selliseid luuletusi, mida kõik mõistavad...” (Vetemaa 1967: 47–48) Mõtted jäävad Karriku vastuvaidlemise tõttu pooleli, aga nende siht on arusaadav ning need pärinevad toonasest ideoloogilisest kirjanduspoliitikast.

Üsna pea pärast oma tegusid hakkab Pillimees mõistma nende tagajärgi. Seda ilmestab vaidlus ühe tuttavaga, kes sooviks samuti kirjandusse astuda ning kiidab Pillimehe artiklit. Viimane on endast väljas, rebib Loomingu katki ning sõnab kaaslasele pateetiliselt, et tegelikult on „Karriku väike sõrm [---] kah rohkem väärt kui meie kahekesi!” (Vetemaa 1967: 36) Aleksander, Pillimehe kaaslane, tajub ohtu ja pomiseb hoiatuseks: „Seintel on kõrvad” (Vetemaa 1967: 36), kuid jätkab valjuhäälselt omakorda ideoloogilist keelt appi võttes: „Ausalt, see vana Karrik on ju tuntud kosmopoliit. Meil on materjale... Ta on rääkinud seltskonnas imelikke jutte asjadest, mis meile pühad on [---]”; „Ei olnud ta nii süütu ühtigi! Sakslastega mestis [---] Tema asju ilmus Berliiniski”; „Näed, sinulgi on pea sassi ajand.” (Vetemaa 1967: 36) Ebameeldivasse ja ohtlikku vestlusesse sattununa annab Aleksander märku oma võimutruudusest ning on valmis enda päästmiseks kaaslast süüdistama. Meeste lahkeliidid lahenevad järgmisel päeval, kui Pillimees läheb Aleksandri juurde vabandust paluma. Tema eelmise õhtu julge veendumuste väljendus suubub argisesse, ühtaegu vastumeelsesesse ja turvaliselt tuttavlikku olmepilti auruste akende ja kapsasupiga: „See keev kapsasupp haiseb vastikult ja magusalt nagu... nagu keev kapsasupp ikka” (Vetemaa 1967: 37). Stseen tühistab eelneva psühholoogilise pinge groteski abil – astuti taas üks samm moraalse mandumise ja süsteemiga kohanemise poole.

„Pillimees” on lõksus inimese lugu: olgu peategelasel kui tahes selgeid hetki, jääb ta lõpuks ikkagi juurdlema, pääsemata vabaks, leidmata lunastust ega mõistmist. Need, kes seda võimaldaks, on suuresti just toonaste tegude tõttu kadunud. Neid, kes taolisi tegusid sooritasid, ei kannata Pillimees välja, nagu oma peegelpiltigi (Vetemaa 1967: 6). Uue põlvkonna noored aga ei oska teda mõista, sest „nad pole neid aegu ise läbi teinud” (Vetemaa 1967: 40). Pillimees pakub lihtsustatud võimalusi, kuidas noored võivad teda näha: „Sünge ja tõntsi robot-represseerijana või lõdiseva argpüksina, kes koosolekul pihkupistetud paberilt süüdistuskõnet maha loeb, või hoopis kaastunnet vääriva lapsukesena, kes roosa õhupalli lõhki puhub ja siis pisarsilmil kummiribasid silitab” (Vetemaa 1967: 40). Tegelikuses olevat toona toimimine olnud „palju keerukam: segapudru hirmust ja uskumisest, kõhklustest ja soovist kõike toimuvat vajalikuks pidada” (Vetemaa 1967: 40). Samal ajal püüab ta oma isiklikust või ülepea igasugusest vastutusest vabaneda, et siis jälle ringiga uuesti alustada: „Süüdistada ei saa kedagi. [---] Süüdi on rahvas kui tervik. Jah, kui ta üldse süüdi on... Kui see pole lihtsalt loodusseadus.” (Vetemaa 1967: 40) Selgus- ja segadushetki saadab tema loo geograafiline kulg, kui oleviku ja mineviku teekonnad teda ikka mäest üles Toompea või kirikutornide juurde ja siis jälle all-linna, sombustele Kalamaja uulitsatele viivad.

„Pillimehe” ilmumise ajaks oli stalinism jäänud üle kümne aasta tagusesse aega. Vetemaa kasutab koosoleku motiivi, et uurida möödunud aega ja inimese käitumist: seda, mida inimene tegi, milleks teda sunniti, ning seejärel ja suuremaltki jaolt tehtu tagajärge, selle tähendust peaosalisele. Esile tulevad minajutustaja salajasimad

tunded: alandus, kahetsus ning soov sellest pääseda. Varasemas nõukogude eesti kirjanduses, nagu Paul Kuusbergi romaanis „Andres Lapeteuse juhtum” (1963), kujutati stalinistlike eksimuste taga enesekeskseid karjeriste ning viltuvedanud süsteemiga samastati moraalselt vigaseid inimesi. Pillimees avaneb oma minajutustuses mitmekülgsemalt ja inimlikumalt. Ta on otsinud lohutust uimastavast ideoloogiast, teeb seda kohati senini, aga piitsutab end siis eneseirooniaga. Pillimehe enesekuvand kõigub enese õigustamise ja süüdistamise vahel – sellega on Vetemaa näidanud südametunnistuse kiuste sooritatud tegusid; psüühikat, mis tehtut analüüsib; ning tõstatab ja jätab avatuks küsimuse, mil määral oli inimene võimumeelsete ja südametunnistust riivavate tegudega ise totalitaarse süsteemi ohver.

„Südameloom”. Koosolek kui trauma ja selle sõnastamine

Koosolekukujutus Herta Mülleri romaanis „Südameloom” vaatleb põhjalikumalt totalitaarse võimu mõju keelele, samuti ühiskondlikku moraalselt allakäiku ning isiklikku masendust. „Pillimehe” vaade stalinistlikule koosolekule pärines siiski veel n-ö poolelt teelt ehk süsteemi seest, kuigi see oli kirjutamise ajaks muutunud. Rumeenias 1957. aastal sündinud ja seal kasvanud saksa kirjanik Herta Müller asus Saksamaale elama 1987. aastal ning kirjutab „Südameloomas” Rumeenia totalitaarsest korrast pärast selle kokkuvarisemist.

Romaani tegevus algab 1980. aastate Rumeenia ülikoolilinnas, kuhu on tulnud õppima minategelane. Ta elab ühiselamutoas koos viie tüdrukuga. Ainsana neist pälvib eraldi tähelepanu Lola, temast saab minategelase oluline mõjutaja. Ta on pärit vaesest maakohast ning teda kannustab meeleheitlik soov läbi lüüa, saada endale hea amet ja abikaasa. Minategelane ega keegi teine nende „nelinurgas” Lola silmatorkavalt teistsugust käitumist enamasti ei mõista. Minategelane hakkab nii Lolast kui ka ühiskondlikust süsteemist paremini aru saama pärast seda, kui Lola viimasel kursusel endalt elu võtab. Kohe pärast Lola enesetappu, milleni oli otsesemalt ja kaudsemalt viinud ühiskondlik surve, vajutab jahmatavale sündmusele valusa pitseri koolis peetav koosolek, kus kinnistatakse rituaalselt ainuõige suhtumine sellesse juhtumisse: see tuleb kõigiti hukka mõista. Koosoleku kaudu, olgugi et seda kujutatakse teoses üsna napilt, avaneb minategelasele režiimi silmakirjalikkus. See mõjub talle traumeerivalt ning elu muutvalt.

Koosolekul pannakse hääletusele, kas Lola parteist välja arvata ja ülikoolist eksmatrikuleerida. Stseenis on ära toodud kõneleja üksikud laused. Selles ei ole kordagi osutatud, et hääletusel peaks midagi sisuliselt otsustama: see on rituaali kujutus, kus kõik käituvad nii, nagu peab. Käte tõstmine on märk, et vastatakse võimu ootusele. Sisuliste asjaolude asemel kirjeldatakse üsna detailselt toimingute vormilist, välist aspekti – just nagu rõhutatakse, kuidas otsustamisel oleva küsimuse tegelik tähendus pole kaugeltki mitte see, mille peale koosolekul viibijad käe tõstavad. Pilgud ja kehaosad otsekui lahutatakse inimesest, nagu Vetemaa koosoleku näiteski: selles olukorras võõrandutakse iseendast. Jälgitakse käetõstmist ning tehakse järeldusi: „Igaüks vaatas kätt tõstes teiste tõstetud käsi. Kui enda käsi ei olnud veel nii kõrgel

nagu teiste käed, tõstsid nii mõnedki oma küünarnuki veel natuke kõrgemale.” (Müller 2010: 25) Kirjeldatakse käte, sõrmede asetust, higitaike kaenla all ja vöö vahelt väljalibisevat särgisaba. Saalis viibijaid kujutatakse justkui kariloomi, kellelt ei oodagi mõtlemist, vaid kuuletumist: „Kaelad olid välja sirutatud, kõrvad punased, huuled paakil” (Müller 2010: 25). Ainuke sisuline asjaolu, mis näib inimesi vaevavat, on küsimus, millal võib plaksutamise lõpetada või käe langetada. Stseeni auditiivne aspekt on saanud enim tähelepanu: kujutatakse kõnelejat, aplausi, selle rütmi, sellest väljalangemist, uut rütmi, vaikust hääletamise ajal: „Oli nii vaikne käte vahel [---], et võis kuulda, kuidas hingeõhk puupinkidel tõusis ja vajus” (Müller 2010: 26). Koosoleku juhataja ja Lola peamine süüdistaja – ühtlasi tüdruku traagika otsene põhjustaja, kooli võimlemisõpetaja – ütleb rituaali õnnestunuks pidades: „Pole vaja hääli lugeda, kõik on muidugi selle poolt” (Müller 2010: 26).

Lisaks sellele, et stseenis ei kujutata inimeste mõtletegevust, ei väljenda minajutustaja otse ka mingeid tundeid. Juhtunust esimest korda rääkides sedastab ta kiretult fakte:

Ennast üles poonud Lola arvati kaks päeva hiljem pärastlõunal kell neli suures aulas parteist välja ja eksmatrikuleeriti ülikoolist. Kohal oli sadu inimesi.

Keegi seisis kõnepuldi taga ja ütles: Ta pettis meid kõiki, ta ei ole seda ära teeninud, et olla meie riigi üliõpilane ja partei liige. Kõik plaksutasid. (Müller 2010: 23)

Põhjuse, miks keskendub jutustaja koosolekustseeni edasiandmisel aplausi ja hääletamise kirjeldusele, võib leida Mülleri keelekäsitusest. Teda on tema sõnul mõjutanud keelemaastike varieeruvus. Ta eristab enda juures lapsepõlvekeelt, küla-keelt ehk švaabi murret, milles räägiti põllutööliste kogukonnas välistest asjadest: tööst, ilmast, esemetest (Müller 2009: 6); linnakeelt, millega tähistati n-ö linnaasju (trammid, poed, kõnniteed), aga milles räägiti ka palju iseenda tunnetest (Müller 2014); erialakeelt, milles ta avastas masinatehases tõlgina töötades oma üllatuseks palju metafoorseid sõnu; lõpuks ka rumeenia keelt, mis osutas mõnele asjale hoopis teisi kujundeid kasutades kui tema emakeel. Keelde peidetud metafoore kutsub Müller (2009: 13) keele silmadeks.

Mitmekesine keelekeskkond õpetas Müllerile, et keele ja maailma suhe võib olla väga paindlik, ning seda paindlikkust läks tal vaja n-ö seadustatud keelega diktatuuris elades ja kasvades. Diktatuur lõhkus sõnade osutusjõudu: „[---] diktatuurid [---] seovad keele silmad kinni ja proovivad keele tähendust kustutada. Seadustatud keel muutub nii vaenulikuks nagu kogu alandus ise.” (Müller 2002: 13) Paljudest asjadest ei tohtinud diktatuuris üldsegi kõnelda, aga teisalt oli läbielatu liiga keeruline, et seda „üks-üheselt sõnadega tabada” (Müller 2002: 15). Nii loob Müller kogetu ülestähendamiseks loomingus oma kirjutamislaadi. Temagi lõhub paljuski sõnade harjumuspärast tähendusmudelit ning kasutab keele orgaanilist võimet luua uues kontekstis uued tähendused.³ Näiteks koondab ta kogemuse mõne objekti kirjeldusse (vt asjade

³ Mülleri meetodi järgi tuleb kogetu „ära lõhkuda ja sõnadest välja lõigata” (Müller 2002: 15). Väga otseses mõttes võib selleks pidada tema kollaažluulet, mida ta on nullinate algusest senini kõige järjepidevamalt viljelenud.

olulisusest nt Müller 2002: 9, 2009: 8). Kui need objektid on juba kord nagu seemned idandatud, hakkavad need teksti arenedes aina rohkem tähendusvarjundeid ja selgust koguma.

Mülleri keelekäsitlus haakub traumateooriaga, mille järgi tähendab traumast rääkimine ühtlasi selleks uue keele leidmist. Tihtipeale pööratakse selleks just traumaga seotud sensomotoorsete kogemuste juurde (Wilson, Lindy 2013: 41–42). „Südamelooma” koosolekustseeni põhilised, omamoodi metonüümilised objektid on aplaus ja hääletamine – või täpsemini käed, mis plaksutavad ja hääletavad. Need on ühtlasi selle traumaatilise kogemuse sensomotoorsed aspektid, millesse projitseeritakse kogu tundeilm. Siiski, koosoleku kirjelduse alguses öeldakse otsesõnu: „Kuna kõigil oli tahtmine nutta, siis plaksutasid nad liiga kaua” (Müller 2010: 23). Seda ütleb minategelase ühiselamu toakaaslane. Nõnda seotakse inimeste emotsioonid ja rituaali vorm: mida suurem tahtmine oli nutta, seda innukamalt pühenduti rituaalse vormi täitmisele.

Ent rituaal ei leevendanud inimestes pakitsevaid pingeid, vaid pigem tekitas neid juurde. Mülleri kujutusviis ei haaku Yurchaki seletusega, et loosungite kandmine või käetõstmine ei tekita inimestes ebamugavust. Pigem kaldub eeltoodud „Südamelooma” episood Haveli nägemuse poole, et inimene kannatab ideoloogiliste kohustuste täitmisel. Kuigi Mülleri romaani minategelane ega ilmselt ka keegi teine tema ühiselamutoast ei arvanud, et nende käetõstmine tähendab päriselt Lola hukkamõistmist, tajusid nad, kui ränk, ennast tühistav ja alandav on selle vormi kaasategemine. Semantiliselt väljendas käetõstmine kompromissitud hukkamõistu, hääletajate tegelikud tunded olid aga seotud pigem kahetsuse, ehmatuse ja kurbussega. Stseen on seega üsna dramaatiline, sest koosoleku kui enda kuulekana näitamise rituaal tähendab siinjuures oma emotsioonide mahasurumist, oma tunnete vastupidiselt käitumist.

Nii „Südameloomas” kui ka „Pillimehes” kirjeldatakse koosolekule järgnevat jalutuskäiku justkui katset iseennast tuttavate maamärkide kaudu üles leida: „Pärast seda kunagist kõnet Kirjanike Liidus [---] lonkisin nagu tänagi Toompeal. Vastik ja röske oli, kõik liimerdas poris; isegi iidised pärnad, mis mulle alati meeldinud on, äratasid tookord järele: nende pahklikud korbatanud tüved meenutasid hiiglaslike ardenni tõugu hobuste raiast moonutatud jalgu.” (Vetemaa 1967: 20) Meeleolu annavad edasi ümbruse füüsilised iseärasused. Mülleri teoses on sel stseenil peale siseilma ümbrusesse ülekandmise veel üks tasand: tõdemus, milline on see süsteem, kus minategelane elab, ning mis on tema ja ohvri (süüdistatava) roll selles.

Pärast koosolekut kõnnib minategelane mööda linna ja loendab möödujaid, arvates, et „[n]eed kõik, kes mööda neid tänavaid käivad [---], oleksid suures aulas võimlemisõpetaja märguande peale [---] sõrmed sirgu ajanud, küünarnuki kõrgemale tõstnud ja vaikuses pilku siia- ja sinnapoole pööranud” (Müller 2010: 26). Ta istub siis pingile ning tõdeb resigneerunult: „Panin nimetissõrme põsele ja lugesin ennast ka teiste hulka” (Müller 2009: 26). Veelgi enam, ta mõtestab ka Lolat, siin vaadeldava sündmuse ohvrit kui kaasategijat: „Ka Lola oleks käe tõstnud. Aga see ei lugenud enam.” (Müller 2010: 26) Nii on hääletuse kui võimu ees alandlikkuse näitamise idee viidud absoluudini: see võõrandab Lola hääle tema isikust, soovidest,

tunnetest. Totalitaarne võim loob olukorra, kus inimese soov ja käitumine on suuri-
mas vastuolus. Ühtlasi laieneb koosoleku kujutus, selle rollid ja rituaalsus väljapoole
konkreetset stseeni: tänavapildile ja ühiskonna mõtestamisele. Koosolek kujuneb
seega ühiskonna võrdpildiks, kus tunded ja käitumine on vastuolus ning inimese
tegelikud soovid tühistatud.

„Naiste aeg”. Koosolek kui mahavaikitud trauma ja süsteemi ehitamine

Vene autori Jelena Tšizova romaani „Naiste aeg” põhitegevus toimub samuti nagu
Vetemaa teoses 1960-ndate algul. Selle peategelane, vahelduva vaatepunktiga
teose üks minajutustajaid, Peterburi tehasetöoline Antonina, elab oma tütreaga
kommunaalkorteris. Teda painab mure, et kuueaastane tütar ei räägi veel ühtki sõna.
Tehasest avaldatakse survet, et ta paneks lapse lasteaeda, kuna „lapseke on [...]”
tehase oma. Ühine, tähendab.” (Tšizova 2022a: 9) Antonina kardab aga, et kui lapse
kõnevõimetus teatavaks saab, hakatakse teda „mööda haiglaid solgutama” (Tšizova
2022a: 94) ja see teeks lapsele ainult halba. Lapsehoidmise ja saladuse pidamise on
enda pühaks kohuseks võtnud kolm vanemat samas kommunaalkorteris elavat naist.

Teoses kujutatakse vahetult kaht koosolekut, aga olulised on ka teised, mida
vahendatakse Antonina kolleegi ja kavaleri Nikolai otsekõne kaudu. Kõik need epi-
soodid on teoses üsna lähestikku, kuigi ajaliselt toimus üks koosolek palju varem
kui teised ning viimane, mis alles plaanis, ei jõuagi toimuda. Üheskoos aga tekitavad
need süžee pingearengus haripunkti. Samal ajal hakkavad need üksteisele justkui
kõverpeeglis vastanduma.

Kummastava varjundi kõigele järgnevale jätab esimene koosolek, millest saa-
daksegi osa veidi teistmoodi: Antonina korterisse äsja üles seatud televiisori kaudu,
mis annab vahendatut edasi ideoloogiliselt korrektsena. Antonina vaatleb tele-
pilti ja võrdleb seda oma kogemusega. Tema tähelepanu tõmbab mõni praktiline
üksikasi: koosoleku toimumisaeg, kõneleja hääletoon. Samuti imestab ta koosoleku
toimumiskoha, tehase puhtuse üle: „Kuskohas siis sedasi on [...]. Eks ta küllap Mosk-
vas ole.” (Tšizova 2022a: 84) Koosoleku sisusse Antonina ei süüvi. Ta üldistab vaid
pealiskaudselt kuulates, et jutt käib tehastest ning seejärel kunstist. Koosoleku sisu
tähtsusetust märgib osavõtjate passiivsus ning see, kuidas jutustaja mainib lakoonili-
selt: „Teistel [kuulajatel] pole asigi, muudkui kuulavad. Hääletavad.” (Tšizova 2022a:
84) Kirjeldus annab edasi kõige harilikumat protseduuri, mis toonases igapäevaelus
aset leiab.

Järgmine koosolek tuleb põgusalt jutuks, kui Nikolai meenutab tõenäoliselt
kümmeaastase aasta tagust aega (mil toimus ka Vetemaa romaani koosolek), paa-
nilise võimuvõitluse päevi, kui leidis aset arstidevastane antisemiitlik kampaania
laiema n-ö kosmopolitismivastase ehk patriotismi edendamise kampaania raames
(Tromly 2013: 79). Nikolai kiidab Antonina ettevaatlikkust arstide suhtes, kuna
„igasugu arste on olemas. Tuleb ette, et teevad meelega kahju...” (Tšizova 2022a:
94) Ta jätkab: „Vaata [...] kas või juute. Nende seast avastati kahjurid, korraldati

parteikoosolek. Mina olin seal esimene, kes [nende] vastu hääletas.” (Tšizova 2022a: 94) Sel koosolekul oli arutusel oleva küsimuse peale käe tõstmine tegelasele sisuliselt oluline: see oli otsus, mitte rituaalne märguanne reeglitest arusaamiseks.

Mõlemad kirjeldatud koosolekud valmistavad ette pinda kolmandaks ja neljandaks koosolekuks, kus võetakse pihvide vahele esmalt Antonina, siis Nikolai. Antonina seotud probleemi arutamiseks kokku kutsutud koosolekut kirjeldatakse teoses kõige põhjalikumalt, kohati Antonina siirdkõne kaudu. See vastandub teoses esimesena kajastatud koosolekule seetõttu, et ei toimu enam turvaliselt ideoloogilises ruumis ning küsimuse all pole ähmaselt edasiantavad abstraktsed teemad, vaid Antonina eraelu (kuigi seda kontseptsiooni ideoloogiliselt ei tunnista). Ühtlasi moodustab see kibedalt iroonilise paralleeli antisemiitliku koosolekuga, kus Nikolai oli üks aktiivsetest kaasosalistest, tundes süüdistamise üle uhkust tagantjärelegi, kuigi toonased hukkamõistetud olid vahepeal rehabiliteeritud, nagu Antonina ka osutab – ent nüüd mõistetakse kohut nende endi üle.

Antonina jääb ametiühingu naistenõukogu hambusse, sest tema „kohta saabub signaale – [---] kõlvatu eluviisi kohta” (Tšizova 2022a: 95). Niisamuti läheb hiljem Nikolail. Koosoleku juhataja küsib Antoninalt: „Vasta siis meile: kas teil on Rutšėinkovi Nikolaiga tōsi taga või mis?“, ning jätkab: „Kui on tōsi taga, [---] siis mine talle mehele. Ent kui ta takka üles lööb, siis sellele teeme kähku lõpu.” (Tšizova 2022a: 95) Antonina jaoks on aga painavam tütre lasteaeda panemise küsimus, mis koosolekul tõstatatakse. Koosolekul ei hääletata – Antoninale tehakse teatavaks tehase seisu-koht. See polnud ühtne: tekkis arutelu selle üle, kas olukorras on süüdi Antonina või pigem Nikolai ning kas Antonina ikka on õige ema, kui ta last lasteaeda ei pane. Koosmeel valitseb selles, et Antoninal on „aeg aru pähe võtta” (Tšizova 2022a: 96).

Nikolai üle otsustavat koosolekut ei kujutata otsese sündmusena, vaid antakse edasi Nikolai muljete kaudu. Koosolekul teatati talle, et ta on aastatepikkusest korterijärjekorrast välja arvatud ning ainuke võimalus korter saada tekib tal Antoninaga abielludes. Talle öeldi selgituseks: „Naistekogu eided on end üles kruttind: et kui ei lähe heaga, siis sunnime jõuga!” (Tšizova 2022a: 107) Nikolai suhtumine Antoninasse muutub sestpeale, kuna ta arvab, et Antonina on talle lõksu seadnud. Tegelikult on ametiühingu nõukogu ise sellise eesmärgi seadnud ning sel moel sekunud Antonina ja Nikolai ellu.

Koosolekute järjestikku esinemises ning sündmuste arengus paljastub inimese jõuetus ja tühisus tööimpeeriumi ja ametiühingu omavoli küüsis. Nende koosolekute tagajärg pole tingimata kellegi vangistamine või pagendamine ega veel valdamine, vaid tööliste suhete ja eraelu tugev reguleerimine. Selles avaneb režiimi eksistentsiaalse rõhumise süsteem, millest kõneleb Havel. Mõistagi on „Naiste aja” mõlemad tegelased kuuldust jahmunud – Antonina hirmul ning Nikolai pettunud ja ärritunud. Viimane tuleb koosolekult, „näost suisa mullakarva. Huuled [---] tumedad, krobelised” (Tšizova 2022a: 107). Antonina väljub koosolekult füüsiliselt painatuna, justnagu Pillimees: „Väljusin. Lähen ei tea kuhu. Komistan siia – lukus, sinna – jälle tellingud. [---] Ja jalad on miskipärast nõrgad.” (Tšizova 2022a: 96) Naine tajub oma keha võõrana, nagu on omane traumaatilisele kogemusele. Tema mõtted on koosoleku mõjul tardunud nagu „Südamelooma” minategelasel: „Aga peas on üks

möte: päästa laps..." (Tšizova 2022a: 96) Nikolail tekib möte: Antonina peaks nüüd endale välja mõtlema mõne tõve – naistehaiguse. „Et justkui poleks abieluks kõlvulik" (Tšizova 2022a: 108). Korraks justkui pea kaotanud Antonina haarab sellest innukalt kinni: koosoleku järel tekkinud paanika suunatakse nüüd sellesse, et end sobinguga absurdse süsteemi ähvardusest päästa.

Mülleri minategelase mõtted keerlevad koosoleku järel ülekohtu ja totalitaarse süsteemi mõtestamise ümber. Ta tajub võimu ebainimlikkust ning tegeleb selle kogemuse sõnastamisega. Antonina fookus on pealesurutud olukorra ärahoidmisel. Teda tegutsema ajendav hirm avaneb vaid kaudselt aistingute ja enesetunde kujutamise kaudu. Ta ei juurdle, kas süsteem kohtleb neid õigesti. Seal, kus tekiks lugejana soov vastu vaielda, koosolekul arutletu õiguspärasus kahtluse alla seada, tegelane vaikib. Totalitaarses režiimis elava tegelase vaikimine osutab süsteemi jäikusele, eba-inimlikkusele, mõistmatusele ja tegelase kõnejõuetusele. Antoninast on kujunemas süsteemi ohver, kes püüab end meeleheitlike plaanidega päästa. Ent ühele hoobile järgneb teine, kui selgub, et Antoninal ongi juba kaugele arenenud vähk. Süsteemist näib päästvat ainult surm ja lootus, et keegi teine päästab tütre ja jääb tema lugu mäletama.

Antonina trauma jääb tema naabrimemmede edasi kanda ja tütrele meenutada. Ühiskorteri asukad veedavadki päevi isiklike lugusid veeretades, mis kõik on seotud ajaloolise ja ühiskondliku ülekohtuga. Nad hoiavad tallel ja kannavad edasi enda lähedaste, ohvrite lugusid ning Antonina lugu on üks neist, mida mälukangaks koostakse. Kuid neisse naistesse ei suhtuta hästi: Antonina kolleeg räägib memmedest jõhkra väiklusega, pidades nende minevikutraumasid ja lähedaste kaotust häbiks. Ohvrite asemel nähakse memmesid ja nende lahkunud lähedasi kui inimesi, kes ei osanud õigesti elada. Ka Antoninat ähvardaks ilma memmede ja tütre ta sel-line saatus, kuna maailmas, milles ta elab, valitseb „hirm, mälupuudus ja totaalne kõnevõimetus" (Tšizova 2022b: 167). Selle taga kumab autori kaasajakriitika: ka tänapäeva venelaste minevikutaju kujundab isiklike mälestuste asemel ajaloo ideoloogiline, sageli televisiooni õpetatud käsitlus, mille järgi nähakse kannatuste taga midagi muud kui totalitaarset süsteemi, selle külvatud hirmu ja väiklust (Tšizova 2022b: 166). Teoses kujutatud esimene koosolek on seejuures kõnekas poeetiline osutus sellele, kui petlik on seal nähtu võrreldes tegelikkusega.

Antonina ja Nikolai üle peetud koosolekud näitavad, kuidas totalitaarse süsteemi külvatud hirmu ja alanduse tõttu hakkavad inimesed kuuletuma. Isiklike küsimusi avalikult lahates ning reguleerides tungitakse inimese intiimsfääri, ilma et sellist tegu vaeleks peetaks. Vastupidi, samasuguse enesestmõistetavuse ja väarikustundega, nagu Nikolai räägib kunagisel juutidevastasel koosolekul osalemisest, mainib koosoleku juhataja Antoninale kohustust sel moel tegutseda: „Naistena [...] saame me sinust aru, kuid ka kõrvalseisjateks jääda ei kavatse – ei ole meil sellist õigust" (Tšizova 2022a: 95). Ka Nikolai empaatiavõime väheneb, ta hakkab ultimaatumi ette panduna end kaitsma ja Antoninat suisa ründama. Justkui märkamatuks asub ta süsteemi seatud lõksu vastu võitlema süsteemi ennast kasutades. Ta esitleb Antoninale oma enesekaitsestrateegiat: „Ainult et sina pea silmas: ega mina vait ei ole. [...] Kui tuleb koosolek, siis laon kõik välja: et ei ole meie vahel miskit old. Et mulle määratakse last

kaela. Invaliidi. Viimseni varjas. Mul polnud aimugi...” (Tšižova 2022a: 107) Kuu aja pärast kavas olevast koosolekust pidi saama Nikolai päästerõngas – ning temast süüdistaja. Juhul kui nad omavahel asju ära ei klaari, „sekkub juba avalikkus” (Tšižova 2022a: 108), nagu Nikolai selle sõnastab, andmata aru, et avalikkus juba ongi sekunud ning tema omakorda süsteemi norme ja võtteid kasutades seda kinnistanud.

Tšižova romaani koosolekud on kesksetele tegelastele niisiis eluliselt olulised või koguni elu muutvad. Need ei puuduta abstraktseid ideoloogilisi küsimusi, kuigi lähivad omaaegsest moraalist, nagu inimese elu kõige intiimsemad küsimused kuulusid õigusega töökollektiivi ametlikku arutusalasse. Koosolekute teemad ja ründav toon mõjuvad laastavalt nii Nikolaile kui ka Antoninale, nii et ohtu satub ema ja tütre eluolu. Romanis pole aga kirjeldatud, kuidas tegelased neile osaks saanud ülekohut ja süsteemi ebainimlikkust tajusid. See paistab olevat samasugune emotsionaalne ellips, mis esines Vetemaa romaanis ja mis rõhutab teose ideed: ülekohtu unustamisel on sel oht korduda, ohvritel oht muutuda tähtsusetuks või häbiväärseks. Antonina traagiline lugu näitab, milleni viib totalitaarne režiim oma igapäevases, normaalseks peetavas jõhkrukses. Nikolai, Antonina kolleegidest ainsana empaatilise ja lahkena kujutatud tegelase lugu näitab aga, kuidas võimu utsitatud väikluse jõul muutub inimene eksistentsiaalse rõhumise süsteemis ründavaks, hakkab enda päästmiseks kasutama võimu enese võtteid ning kinnistab sel moel süsteemi ja kehtivat normi.

„Kahaneva valguse aegu”. Koosoleku kujutus kui ajastut loov kirjandusvõte

Eugen Ruge romaan „Kahaneva valguse aegu”, siin käsitletavatest teostest mahukaim, on perekonnalugu, mille tegevus jõuab otsapidi Mehhikosse, NSV Liitu ning taasühinenud Saksamaale, kuid mille põhisündmustik rullub lahti Ida-Saksamaal. Täpsemalt mängitaksegi ühe perekonna sugupõlvade käekäigu kaudu läbi Saksa Demokraatliku Vabariigi ajalugu. Sotsialistliku riigi meenutusi on saksa kirjanduses ilmunud üsna palju, kuid Ruge romaan paistab silma perspektiivirikkusega (Magenau 2011) ning sooviga läheneda eelmiste põlvkondade kogemustele empaatiliselt (Stewart 2019: 230). Selles jälgitakse pere nelja põlvkonda: veendunud kommunistidest vanemaid, demokraatlikku sotsialismi uskuvat poega Kurti ja tema Venemaa töölaagris olemise ajal kositud naist, Kurti poega, kes põgeneb napilt enne Saksamaa taasühinemist Lääne-Saksamaale ning kelle jaoks on sotsialistlik ideoloogia kaotanud oma väärtuse, ning Kurti pojapoega, kes on eraldunud perest, nii selle väärtustest kui ka hoolest.

Teoses leidub üks koosolekustseen, mis on keskne 1966. aastat kujutavas peatükis ning hakkab tähendusrikkalt kõlama kokku loo varasema osaga. Selles peatükis jutustatakse temavormis Kurti käekäigust, kes töötab parasjagu ülikooli ajaloo instituudis. Selgub, et üks Kurti tööühme liige on kirjutanud Lääne-Saksa kolleegile kirja, kus palub vabandust negatiivse retsensiooni pärast, mille ta oli kirjutanud. Ta pidas retsenseeritud raamatut „targaks ja huvitavaks”, kuid selgitas oma kriitilisust

sellega, et tema ühiskonnas pole „asjad veel sugugi nii kaugel”, et kritiseerida Saksa-maa Kommunistliku Partei tegevust 1920. aastal, mida raamat käsitles (Ruge 2018: 135). Saksamaa Sotsialistliku Ühtsuspartei keskkomitee nõudis kirja kirjutaja karistamist, milleks kutsutakse kokku koosolek, kus tuleb Kurti kui tööühma juhil sõna võtta.

Koosolekul on palju inimesi – õieti märgitakse nii kõikide siin vaadeldud koosolekute puhul –, nii et tuuakse lisatoolegi. Presiidiumi liikmete hulgas on Kurti jaoks võõras seltsimees Ernst, kes peab koosolekul sorava ideoloogilise kõne. Esireas istub süüdistatav Paul Rohde, „hall, kokkukuivanud, pilk tühjusesse suunatud, omadega läbi” (Ruge 2018: 141). Rohdel tuli samuti sõna võtta – esitada „enesekriitika”, nagu selgitab jutustaja:

Kurt kuulis, kuidas Rohde oma päheõpitud teksti katkendlikult ja punnitades kuuldavale tõi, oli päris selge, et iga sõna on eelnevalt kokku lepitud, Kurt kuulis, kuidas [...] pausid venisid väljakannatamatuks, enne kui sellised sõnad nagu *vaenulikult... vastutustundetult... käitunud* aeglaselt lausetaoliseks moodustiseks sobitusid. (Ruge 2018: 141–142)

Nii nagu Vetemaa teose koosoleku kirjelduses, tuuakse ka siin kõnest välja vaid mõni ideoloogiline märksõna. Kui on Kurti kord sõna võtta, ei suju olukord ootuspäraselt, kuna „kurk kuivas” ja „[p]ea oli tühi”, ning ta toob endalegi üllatuseks kuuldavale lause: „Ma ei ole kindel, et ma saan aru, millega on siin tegemist” (Ruge 2018: 142). Kõigile mõjub see tavatuna – peategelane rikub rituaali reegleid. Ernst kui ideoloogia ja võimu tähtsaim esindaja peab olukorda kommenteerima: ta ütleb, et keegi ei sunni kedagi seisukohta võtma ning ega nad „vii siin ju läbi näidisprotsessi, kas pole, seltsimehed?” (Ruge 2018: 142). Siingi on kasutusel retooriline dialoog nagu Vetemaa „Pillimehes”: vestluspartneri(te) poole pööratakse küsimusega, millele vastamise võimalust aga ei anta. Jutustaja ei avalda, kas ja kuidas Kurt oma sõnavõttu jätkas. Seega ei ole teada, kas Kurti roll oli olla süüdistaja, kaasamineja või jäigi ta rituaali eiravaks. Seda, kuidas ta hääletab, on mainitud justkui möödaminnes ja nii nagu on kirjeldatud teisteski siin vaadeldud teostes: keskmes on käsi, mitte niivõrd otsus: „Ja kui ta Rohde parteist väljaheitmise poolt hääletamiseks käe tõstis, värises see ikka veel” (Ruge 2018: 142). Stseen lõpeb sellega, et Kurt kohtab pärast koosolekut WC-sse minnes Rohdet, kes talle kätt sirutades tänu avaldab.

See koosolek on siin vaadeldavaist ainsana esitatud temavormis jutustaja vaatepunktist. Ajastu kujutamisel võetakse appi erinevad selgituslikud võtted ja kohati kasutatakse pilkavat huumorit. Näiteks tuuakse kõnest välja ideoloogilisi väljendeid, mida ilmestatakse kursiivkirjaga: „[...] seltsimees [võttis] sõnajärje üle ja hakkas Güntheri surnumatjanão ja instituudi direktori liialdatud noogutuse saatel rääkima *keerukamaks muutuvast rahvusvahelisest olukorrast ja teravnevast klassivõitlusest*” (Ruge 2018: 141). Pilget lisavad kõneleja ja kuulaja kirjeldused (liialdatud noogutused, kõnelemine lipitsevalt madaldatud häälega jm), niisamuti selgitatakse ajastule omaseid kombeid. Näiteks tuleb koosoleku eel episoodiline tegelane Günther Kurti koju ning tema tulekut seletatakse järgmiselt: „[...] ja sel puhul – *sa ju tead, kuidas*

see käib – oodatakse Rohde kolleegidelt [---] „spontaanset” seisukohavõttu, ja sellest tahtis Günther Kurti eelnevalt informeerida, täiesti konfidentsiaalselt, muidugi mõista...” (Ruge 2018: 136) Kui Vetemaa ja Tšižova teostes leidis ellipseid, ütle mata jätmist, mis nõuab kaasamõtlemist võõristust tekitatavates üleminekutes, siis siinne selgitustöö maksab lõivu dialoogi veenvusele – Kurtile kui staažikale parteilasele ja karjääri tegevale teadlasele küllap ei tuleks meelde tuletada koosolekureegleid ega kollegiaalset konfidentsiaalsust.

Paiguti on taustteave sujuvamalt narratiivi põimitud, kui kirjeldatakse Kurti alles adumas, mis toimub. Nimelt taipab ta, et koosolek ja Rohde hukkamõistmine on laiema suundumuse osa, ning selle kaudu jagatakse lugejale teavet ajastust ja muutustest:

Paul Rohde oli omadega läbi, parteist väljaheitmine, tähtajatu töölt kõrvaldamine, äkki oli Kurtil kõik selge. Siin ei olnud asi enam Paul Rohdes. Siin ei olnud asi enam kaugeltki mingis neetud kirjas. Siin toimus see, mida Kurt oli kartnud pikemat aega, täpsemalt öeldes pärast Hruštšovi väljavahetamist (aga tegelikult ka juba enne Hruštšovi väljavahetamist) [---]. (Ruge 2018: 141)

Stseenis on selge, et Kurt ei viibi samal lainel kui teised koosolekul olijad. Osaliselt tegeleb ta alateadvusest esile tükida tahtvate aistingutega, mis puudutavad tema minevikukogemust. Teisalt hoiab Kurti idealism teda justkui reaalpoliitika räpasusest puhtana. Selles stseenis ei ole ta õieti tõeline kaasategijagi, kuigi võtab sõna ja hääletab Rohde väljaheitmise poolt. Samas näib Rohde tänuavaldus sellegi lunastavat: võimalik, et too hindas Kurti katset (vrd „Ma ei ole kindel, et ma saan aru [---]”, Ruge 2018: 142) mitte minna kaasa vältimatute mängureeglitega. Tegelase ja ka jutustuse aitab stseeni tõsidusest välja koomiline tõik, et käesurumine toimub WC ukse ees, Rohde käsi on „külm ja niiske”, kuid nagu Kurt mõtles, „loodetavasti juba pestud” (Ruge 2018: 143).

Güntheri külastäik on koosolekustseeni eelhäälestus ning käesurumine Rohdega lõpetab stseeni. Sel kompaktsel tervikul on muu hulgas sügavam ja süngem mõõde: paralleelne lugu Kurti minevikust, mis hakkab Rohdega toimunu kirjeldamise vahel Kurti teadvuses vargsi esile tulema ning vallandub siis, kui koosolek on lõppenud. Üsna tüüpiliselt läheb Kurt pärast koosolekut jalutama, osalt küll olude sunnil, kuna koju sõites tekib rongil rike ning ta otsustab järele jäänud maa jalutada läbi metsatuka. Selle käigus hakkab Kurt taipama, mida talle Rohde koosolek meenutas: valusaid kogemusi tema enda minevikust. Nimelt oli kommunistide perest pärit Kurt natsirežiimi kehtestamise ajal läinud elama NSV Liitu. 1941. aastal kuulas teda Lubjanka vanglas üle Ernstiga väga sarnase kõnetooni, ilme ja rituaalsete maneeridega mees: „[---] need kitsad silmad, see siilisoeng ja koguni see viis, kuidas ta kausta avas, kuidas ta seda lehitses, ilma sisse vaatamata [---]” (Ruge 2018: 144). Tema ülekuulamiseks ja hiljem vangilaagrisse saatmiseks andis põhjuse samuti üks erakiri, mille ta oli saatnud oma vennale ning milles ta oli väljendanud kahtlusi Stalini ja Hitleri kokkuleppes. Jalutuskäik metsas tõi sarnaste aistingute kaudu pinnale mälestused metsatöölaagrist ja vennast, kes karistust kandes hukkus. Kuigi see

meenutatav aeg oli Kurtile traumaatiline ning läbielatud oli tema tervisele eluaegne mõju, lõpeb seegi stseen ootamatu pöördega, mis lõikab läbi raske mälupeildi: Kurt märkab metsatukas Trabanti, kus on paar vahekorras, ning ta paneb prillid ette, et veenduda, ega numbrimärk ei kuulu tema naise autole. See toob tegelasele kergenduse ja annuse eneseirooniat.

Kurti lugu sarnaneb ülesehituselt Pillimehe omaga. Kuigi Kurt oli olnud süsteemi ohver, kes määrati töölaagrisse, ja Pillimees õigupoolest koosolekul süüdistaja, kelle sõnavõtu tagajärjeks on tema endise õpetaja surm, tegelevad mõlemad palju aastaid hiljem nende kogemuste mõtestamisega. Ka narratiivselt on sarnasusi: mõlema tegelase minevikulugu lõikub tükkahaaval kaasaegsesse süžeeleini. Kaasajast nähtub, et Pillimees on langenud Kurtiga võrreldes sügavamale psüühilisse kriisi – see on ühtlasi süümeepiin, mis tema elu juhib või pigem takistab. Kurti minevikulugu avaneb justkui juhuslikult: see on küll traumaatiline, kuid Kurt ei lase seda oma meelelaadis ega mõtteilmas valitsema. Juhus ja Kurti loomupärane kergus aitavad teda nii kaasaja koosolekul tajutud muserdusest kui ka minevikumeenutustist tagasi pinnale. Nii mõtiskleb ta peatüki lõpus justkui vanadest painetest ja süütundest viimaks vabanevalt, et vaatamata kõigele on tema saanud võimaluse oma „mõrvatud venna nimel” elurõõme maitsta (Ruge 2018: 147). Ka ajastu poliitikale jagub tal iroonilist pilku: „Ja kas polnud progress seegi, kui inimesed – selle asemel, et nad maha lasta – parteist välja heidetakse?” (Ruge 2018: 145) Selle taga aimub kibedust äratundmises, et selle juurde, millesse ta on eluaeg uskunud, kuulus ja kuulub endiselt ülekohus.

Kuigi Kurti loos avanevad traumaatilised mälestused, pole koosolekustseen emotsionaalne. See pole teoses keskne, uurimist vajav probleem nagu Vetemaa „Pillimehes”. See pole samuti peategelase mõttelaadi struktureeriv sündmus nagu Mülleri romaanis. Koosoleku kaudu tärkavad Kurtis valusad mälestused ja süütunne, aga ta jõuab traumaatiliste sündmustega leppimiseni, kuivõrd Pillimees ja „Südamelooma” minategelane alles tegelevad nende sündmuste järelmittega. Erinevalt Tšizova teose Antoninast sõnastab Kurt endaga toimuvat. Suurim erinevus seisneb aga jutustajas, kes annab sündmuse tausta ja tähenduse mõtestamiseks pidepunktid. Ruge romaanis pannakse tegelane rituaali rikkuma samasuguse kergusega, nagu pärast süngemaid meeleolusid lõpetatakse koosolekustseen humoorika üleminekuga uutele sündmustele. Koosoleku motiivist on saanud napp ja tabav aegruumi loomise vahend, mis avab ajastu iseärasust – absurdi, silmakirjalikkust –, selle muutumist varasema Stalini ajaga võrreldes ning inimese mõtteilma sotsialistliku korra tingimustes.

Kokkuvõte

„Pillimehe” koosolek avas stalinismiaja ahistust, lõksus inimese tunnet. Minajutustuse kaudu on esil süüme ja lunastuse otsing, mis keerlevad kunagise reetmisloo ümber. Pillimees mõtestab tehtut eneseirooniaga ja hukkamõistvalt, kuid senini ei ole ta päriselt oma teo eest vastutust võtnud, andmata endale aru, miks. Samal ajal, osalt mõjusate narratiivsete ellipsite kaudu, avatakse küsimus, kui suurel määral on Pillimees ise süsteemi ohver. „Südameloom” tegeleb koosoleku kaudu totalitaarses

ühiskonnas elamise trauma sõnastamisega. Minajutustaja näib olevat Mülleri enda lüüriline hää, kes alles otsib keelt, et oma valusast kogemusest sõnade abil üle saada. Tšižova teos näitab koosoleku kaudu totalitaarse süsteemi ahistavat mõju, ilma et tegelasel lastaks selle üle aru pidada. Ajades ühe tegelase meeleheitele ja kaudselt ka hukule, viib autor teise tegelase hirmu ja alanduse taktikaga süsteemi võtete korramiseni, mis näitab väiklase ja hukutava ringi kindlustumist summutatud hääle ja mälu taustal. Ruge romaanis on koos teisteski siin vaadeldud teostes esinenud nüansid ja küsimused, ilma et ükski neist oleks sügav probleem: koosoleku motiiv on ennekõike toonase aegruumi ja inimese ilmavaate avamise vahend. Temavormis jutustaja annab ajastuteadmisi ning mahendab kogemuse traumaatilist irooniaga, mis rõhutab süsteemi absurdsust.

Artikli motoks olev Paul Kuusbergi teosest pärit Andres Lapeteuse tähelepanek, et mõni koosolek võib olla jätnud sellise mälestuse ja tunde, mis hõivab aastaid hiljemgi sellel osalenu mõtted ja emotsioonid, võtab hästi kokku siinses artiklis käsitletud teoste koosolekukujutuse eripära. Tegu on tihtipeale mõne koosoleku meenutusega, mis halvab vähemasti hetkeks kaasaegse süželiini või tegelase tunnetuse. See äratas raskeid mälestusi ja selle melanhoolne või kibe vari kandub olevikule, nagu „Pillimehes”, „Naiste ajas” ja romaanis „Kahaneva valguse aegu”. Või kasutatakse koosolekule kui rituaalile omaseid võtteid ja rütmi teiste situatsioonide mõtestamiseks, nagu „Südameloomas” (ja nagu teeb Lapeteus). Retrospektiivselt aga ei kirjeldata koosolekuid enam nii üksikasjalikult kui sotsrealistlikes teostes. Siin vaadeldud teostest kolmes avanevad koosolekud minajutustusena ning selle tulemusel on tähelepanu muu hulgas tunnete kujutamisel.

Lisaks on koosoleku retrospektiivsele kujutamisele iseloomulik, et täpse dialoogilise esituse asemel pööratakse palju tähelepanu koosoleku formaalsetele aspektidele: kuidas kõlavad sõnad, kuidas tõstetakse käed. Viimane rõhutab sündmuse rituaalsust, mis tähendab, et inimesed näitavad vormi kaasa tehes arusaamist mängureeglitest, ilma et neilt oleks oodatud tegelikku vastust või otsustusjõudu. Sellega vähendatakse tegelaste agentsust, võimet midagi oma käetõstmisega muuta.

Koosoleku ajal tunnevad peategelased end toimuvast ja iseendastki võõrandununa, mille tunnus on oma keha ja aistingute kujutamine võõrana. Niisamuti kumab kogemuse raskus koosolekule järgnevas stseenis, kus peategelane püüab end taas leida, juhtunut mõtestada või oma muutunud olukorda kaaluda. Enamasti aga on koosolek tekitanud trauma, millest ei saada üle ka aja möödudes, nagu näitab Pillimehe lugu, või mida püütakse siiski sõnastamisega allutada, nagu teevad „Südamelooma” minategelane ja Kurt teoses „Kahaneva valguse aegu”. „Naiste aja” minategelane Antonina ei jõuagi juhtunu mõtestamiseni, mis viitab armutult hävitavale süsteemile ning ohvrite mahavaikimisele.

Koosoleku kui võimu organiseeritud sündmuse raames on siin analüüsitud teoste tegelased seatud ideoloogilise keele ja reeglite tingimustes üksteist süüdistama. Koosolekut saadab hirmu- ja alandustunne, mis pärsib tegelaste empaatiat ning soodustab väiklasi tegusid, mida võim ootabki. Jutustajad jätavad siin uuritud teostest mõne narratiivi nüansi hämaraks (kuidas Pillimees jõuab kõnepidamiseni ja kas Kurt ikkagi peab oma kõne lõpuni?), mis rõhutab ohvriteks ja süüdistajateks

jaotamise tinglikkust ja tundlikkust. Koosolek kujuneb teostes ahistava, kohati suisa elu ohustava süsteemi koondkujundiks, millega mõtestatakse möödunud aja või osaliselt ka jätkuva režiimi mõju. Retrospektiivsus ei tähenda tingimata distantsti. „Pillimehes” on kaasaja riigikord seesama mis meenutatava koosoleku ajal, olgugi et vahetunud on riigijuht ja mõningal määral muutunud ideoloogiline diskursus, ja selle kaudu kehtib autori minevikukriitika osaliselt ka tema kaasaja kohta. „Südameloomas” tegeldakse jätkuva traumakogemusega, mis ei lahtu, kui muutub riigivorm. „Naiste ajas” käsitletakse kirjutamise kaasaega kandunud ohte, mis kaasnevad traumade süsteemse mahavaikimisega. Vaid „Kahaneva valguse aegu” pakub retrospektiivse vaatega sisulist distantsti, kuid tõendab ühtlasi, et ühelt poolt aitab aeg küll setitada süsteemi struktuuri ja mehhanisme, kuid teisalt võimaldab selle tunnetuslikul tuumal kanduda edasi aina õõnsamal kujul.

KIRJANDUS

- Arendt, Hannah 2023.** Eichmann Jeruusalemmas. Reportaaž kurjuse banaalsusest. (Postimehe Kirjastuse mõttekirjandus [18].) Tlk Eda Ahi. Tallinn: Postimehe Kirjastus.
- Clark, Katerina 1981.** The Soviet Novel: History as Ritual. Bloomington–Chicago: University of Chicago Press.
- Epstein, Mikhail 1991.** Relativistic Patterns in Totalitarian Thinking: An Inquiry into the Language of Soviet Ideology. (Kennan Institute for Advanced Russian Studies Occasional Paper 243.) Washington: Woodrow Wilson Center.
- Ferland, Kaia 2012.** Rändaja kui võõras Herta Mülleri loomingus. Magistritöö. Tallinna Ülikool, Eesti Humanitaarinstituut.
- Havel, Václav 1989.** Living in Truth: Twenty-Two Essays Published on the Occasion of the Award of Erasmus Prize to Václav Havel. Toim Jan Vladislav. London–Boston: Faber and Faber.
- Kojevnikov, Alexei 2000.** Games of Stalinist democracy: Ideological discussions in Soviet sciences. – Stalinism. New Directions. (Rewriting Histories.) Toim Sheila Fitzpatrick. London–New York: Routledge, lk 142–175.
- Kuusberg, Paul 1963.** Andres Lapeteuse juhtum. Tallinn: Eesti Raamat.
- Lepa, Kristiina 2014.** [N]ostalgia kaasaegses eesti ja saksa kirjanduses. Magistritöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, kultuuriteaduste ja kunstide instituut, kirjanduse ja teatri-teaduse osakond. <https://dspace.ut.ee/items/350547d1-5419-441a-9aec-4764865d2a5e>
- Magenau, Jörg 2011.** Eugen Ruge: In Zeiten des abnehmenden Lichts. – Getidan. Auto-ren über Kunst und Leben. https://www.getidan.de/kritik/joerg_magenau/36347/eugen-ruge-in-zeiten-des-abnehmenden-lichts
- Miłosz, Czesław 1999.** Vangistatud mõistus. Tlk Hendrik Lindepuu. – Loomingu Raamatukogu, nr 18–20. Tallinn: Perioodika.
- Müller, Herta 2002.** Wenn wir schweigen, werden wir unangenehm – wenn wir reden, werden wir lächerlich. Kann Literatur Zeugnis ablegen? – Text + Kritik. Heft 155. Herta Müller. München: Boorberg, lk 6–17.
- Müller, Herta 2009.** Nobelvorlesung. Jedes Wort weiß etwas vom Teufelskreis. – Nobelprize.org <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2009/muller/speech/>

- Müller, Herta 2010.** Südameloom. Tlk Vilma Jürisalu. Tallinn: Eesti Raamat.
- Müller, Herta 2014.** Herta Müller Interview: How could I forgive.
<https://www.youtube.com/watch?v=fnyZRW88NZ4&t=1007s>
- Olesk, Sirje 2001.** Kirjanduse võimalused kodumaal. – Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, S. Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker, Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri, lk 345–352.
- Priimägi, Linnar 2011.** Motiiv – narratiiv – sümbol – tekst. Teesid motiivianalüüsist. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 526–535.
- Ruge, Eugen 2018.** Kahaneva valguse aegu. (Moodne aeg.) Tlk Tiiu Relve. Tallinn: Varrak.
- Sapunjan, Inga 2014.** Totalitarismi kujutamine Viivi Luige romaanis „Ajaloole ilu” ja Herta Mülleri romaanis „Südameloom”. Magistritöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, kultuuriteaduste ja kunste instituut, kirjanduse ja teatriteaduse osakond.
<https://dspace.ut.ee/items/7ea27707-f8cf-4813-b8eb-52d127e4cfef>
- Sapunjan, Inga 2021.** Vastuoluline kaasajakujutus stalinismiaegses proosas. Koosoleku motiiv. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 283–300. <https://doi.org/10.54013/kk760a1>
- Stewart, Amanda 2019.** Narrating the family past empathetically: A comparison of Eugen Ruge’s *In Zeiten des abnehmenden Lichts* and Maxim Leo’s *Haltet Euer Herz Bereit*. – German Life and Letters, kd 72, nr 2, lk 230–244. <https://doi.org/10.1111/glal.12229>
- Žižek, Slavoj 2002.** Did Somebody Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis)Use of a Notion. (Wo es war.) London–New York: Verso.
- Todorov, Tzvetan 2011.** The Totalitarian Experience. (French list.) Tlk Teresa Lavender Fagen. Calcutta: Seagull Books.
- Tromly, Benjamin 2013.** Making the Soviet Intelligentsia: Universities and Intellectual Life under Stalin and Khrushchev. (New Studies in European History.) Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139381239>
- Tšišova, Jelena 2022a.** Naiste aeg. Tlk Ilona Martson. – Loomingu Raamatukogu, nr 21–23. Tallinn: SA Kultuurileht.
- Tšišova, Jelena 2022b.** Kahe maailma piiril. Tõlkija intervjuu autoriga romaani „Naiste aeg” eestikeelse tõlke ilmumise puhul. – Loomingu Raamatukogu, nr 21–23. Tallinn: SA Kultuurileht, lk 165–168.
- Undusk, Jaan 2017.** Loe ja meenuta: Eesti lugu: Enn Vetemaa „Monument. Pillimees”. – Päevaleht 28. III.
<https://epl.delfi.ee/artikkel/77701378/loe-ja-meenuta-eesti-lugu-enn-vetemaa-monument-pillimees>
- Velsker, Mart 1998.** Stalinismi võidud ja kaotused kuuekümnendatel aastatel. – Vikerraar, nr 10–11, lk 119–127.
- Vetemaa, Enn 1967.** Pillimees. – Loomingu Raamatukogu, nr 16. Tallinn: Perioodika.
- Vägi, Sirje 2014.** Juhusõnad Herta Mülleri romaanis „Atemschaukel” ja selle eestikeelses tõlkes „Hingamise kiige”. Magistritöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, germaani, romaani ja slaavi filoloogia instituut.
<https://dspace.ut.ee/items/fb1926ab-01d1-4689-a570-120f62a12270>
- Wilson, John P.; Lindy, Jacob D. 2013.** Trauma, Culture, and Metaphor: Pathways of Transformation and Integration. (Psychosocial Stress Series.) New York–London: Taylor & Francis Group.

Yurchak, Alexey 2003. Soviet hegemony of form: Everything was forever, until it was no more. – *Comparative Studies in Society and History*, kd 45, nr 3, lk 480–510.

<https://doi.org/10.1017/S0010417503000239>

Yurchak, Alexey 2005. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton: Princeton University Press.

Inga Kirs (sünd 1986), MA, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi doktorant (Ülikooli 16, 51014 Tartu), inga.kirs@ut.ee

"Everybody's in favour, of course." Meetings as a motif in retrospective depictions of the socialist order

Keywords: comparative literature, prose, motif, meetings, totalitarianism, Soviet regime

This article examines the portrayal of meetings in four novels: Enn Vetemaa's "The Musician" (*Pillimees*), Herta Müller's "The Land of Green Plums" (*Herztier*), Elena Chizhova's "The Time of Women" (*Vremia zhenshchin*), and Eugen Ruge's "In Times of Fading Light" (*In Zeiten des abnehmenden Lichts*). These works all explore the experience of living under a totalitarian regime, where the system had either fundamentally changed or collapsed by the time of the novels' publication. Meetings play a significant role in conveying this experience. In *The Musician*, the meeting unfolds as a trap, destroying the accused while leaving others trapped in endless contemplation of the events. "The Land of Green Plums" employs meetings to articulate the trauma of life under totalitarianism. Chizhova's novel uses meetings as manifestations of the suffocating effects of the totalitarian regime and the way desperate people reinforce the system. In Ruge's work, the meeting motif serves primarily to reveal the spatiotemporal context and the prevailing worldview of the era. In these narratives, meetings often appear as recollections that disrupt the contemporary plotline or paralyze the character's perception. Instead of advancing dialogue, the texts focus on the formality of the meetings, emphasizing their ritualistic nature and the characters' lack of agency. During and after the meetings, protagonists feel alienated from the events and even from themselves. In most cases, meetings leave behind traumas that time fails to heal. Across these novels, the meeting emerges as a powerful symbol of an oppressive, at times even life-threatening, system. This motif serves to reflect on the enduring impact of a bygone regime – or, in some cases, its remnants that continue to persist.

Inga Kirs (b. 1986), MA, University of Tartu, Institute of Cultural Research, doctoral student (Ülikooli 16, 51014 Tartu), inga.kirs@ut.ee

Millise lauliku lapsepõli?

Laulu „Kui ma olin väiksekene” allikatest ja autoritest

TAIVE SÄRG

Üks eesti kultuuri tähtteoseid, laul „Lauliku lapsepõli” ehk algussõnade järgi „Kui ma olin väiksekene”, põhineb rahvalauludel ning sai oma hästituntud kuju lauljanna Aino Tamme (1864–1945) ja helilooja Miina Härma (1864–1941, aastani 1935 Hermann) koostöös. Laul on käibel nii koori-, soolo- kui ka seltskonnalauluna, ilmunud arvukates laulikutes ning taas rahvasuhu tagasi läinud. Tutvustan selle rahvalaulutöötluse tuntud ja tundmata allikaid, otsides lauluteksti päritolu, ja rullin lahti laulu kujunemislugu, kus eesti suulise ja kirjaliku kultuuri piiril kohtusid alletusviisid, lüürilise rahvalaulu tekst ja modernse muusikakultuuri žanrid. Puudutan sealjuures üldisemalt jälgendamise osa loomisel nii suulises kui ka kirjalikus muusikakultuuris.

Kunstiteose loomine lähtub alati mingil määral eelnevast kultuurist – kui ei oleks eeskujud, ei teataks, mida ja kuidas luua näiteks muusika nime all. Kultuur toimib kui süsteemne tervik, mille osad on omavahel seotud, nii et üksteisest sõltuvad väljendusvahendite kompleks ning õppimise, loomise ja esituse tavad, mida kokku on muusikas nimetatud muusikasüsteemiks (Merriam 1964) ja sõnakunstis kunsti-süsteemiks (Lotman 1964, 2010). Suulises muusikapärimuses on suurem osakaal varasema kordamisel, sest esituse kaudu ühtaegu säilitatakse kultuuripärandit ja luuakse uut, püüdes seda kujundada tuntud – ja mõnikord ka uuenduslike – võtete abil kogukonnale vastuvõetavaks ja hoitavaks. Kirjakultuuris, kus varasemad teosed on teisiti talletatud, püüetakse loomisel enam originaalsuse poole, olles kunstnikuna vabama valiku ees, kas töötada traditsiooni suhtes päri- või vastuvoolu. Küllap kunst- ja popmuusikaski tajutakse, et tuntud ja „töötavate” kujundite kasutamine võib tagada teose meeldivuse ja meelde jäävus võib olla üks meeldivuse olulisi elemente.

Muusika diskursuses on suulise ja kirjaliku kultuuri erinevust kaldutud liialdama ning veel enam, asetama väärtuste skaalale: rahvamuusikat on selle „avastamise” alg-aegadel, XIX sajandil, peetud pigem kordamiseks ja jälgendamiseks, kunstmuusika teose sünni aga ühe inspiratsioonihetke põhjal toimuvaks imepäraseks loomiseks tühjalt kohalt (vt Nattiez 1990; Nooshin 2016). Otsides ühe rahvamuusikatöötluse allikaid, toon nähtavale pala järkjärgulise muutmise. Need protsessid on mitmeti sarnased, olgugi et pealtnäha liigituvad erinevateks tegevusteks: laulu kujunemine suulises pärimuses, üles kirjutatud pärimustekstide trükki toimetamine, hiljem tõlkimine ja taaskasutamine, mitme pärimusteksti liitmine ja omaloominguga täiendamine, liidetud tekstide töötlemine ja erinevatele muusikalistele koosseisudele seadmine. Eri rollides inimesed teevad nii midagi sarnast: taasloovad esteetilist teksti rahvalauliku, väljaandja, toimetaja, koostaja, autori, seadja või töötlejana. Pigem suulisele pärimusele omaseks peetav taasloomine toimub ka kirjakultuuris ja

popkultuuris, kus on tavaline „kaverdamine” ja mitmekesi loomine (Ahonen 2007). Jälgides taolisi kohandamisi ja arvestades inimeste kalduvust luua eeskuju põhjal (näiteks XIX sajandi lõpu Eesti epigoonlikus luules), oletan, et inimesed ei soovi üksnes esitada valmis muusikat ega luua täiesti uut, vaid sageli tahaksid luua juba olemasolevaid kunstiteoseid. Nimetaksin seda taasloomise tungiks, mis läbib kogu suulist pärimust, kuid ei kao kirjalikus kultuuris ja sunnib töötleva varasemaid teoseid nii, et need säiliksid oma ilus ja saaksid samal ajal taaslooja näo.

Heliloomingu mõiste *komponeerimine* on Euroopa keeltes tähendanud otseselt „koostamist”, osutades kunstmuusika nõuete kohase keerukama teose kokkupanekule, olgu siis autori loodud või muude, näiteks rahvaviiside põhjal.¹ Selline varasema muusikalise ainese arendamisele tuginev loomisprotsess sarnaneb mõneti rahvamuusika omaga, ainult muutused toimuvad ulatuslikumalt. Tuletagem meelde, et lääneliku kunstmuusika oluline alus II aastatuhandel oli rahvamuusika, näiteks oli vanema kunstmuusika hulgas palju tantse (barokkmuusika armastatud žanr oli tantsusüit), ning eraldi muusikažanr oli teema variatsioonidega, kusjuures teemaks valiti mõnikord rahvaviis. Üks põhjusi, miks rahvamuusikat kasutati ja selle juurde jälle pöördutakse, võib olla selle – suulises muusikakultuuris lihvitud – kujundite meeldejäätavus ja üldisus, mis vastab kuulaja kognitiivsele võimele muusikat meeltega haarata, terviklikuna tajuda ja meelde jätta, ning on eelduseks edaspidi selle pinnal arenevate muutuste jälgimiseks, st muusika „mõistmiseks”.

Mitme kunstifilosoofi arvates on teose tajuja jaoks ootuspärase ja ootamatu suhe oluline emotsioonide ja meeldivuse kujundaja. Immanuel Kant on oletanud, et esteetiline nauding tekib siis, kui kunstiteos suudab tajujaid stimuleerida, kuid mitte täita kõiki nende ootusi liiga etteaimatavalt. Ta nägi esteetilist kogemust mõistuse ja kujutlusvõime vahelise mänguna, kus nauditakse uutset ja ootamatut. (Ginsborg 2022) Juri Lotman tõi esile sarnasuse esteetika, mis määrab kultuurisüsteemi suhte eelnevasse. Et kunstiteosest elamuse saamiseks on vaja teatud originaalsust, siis suulises kultuuris, kus teos eksisteerib püsivalt üldisema struktuuri ja kujundite tasemel, eeldatakse suuremat loomingulisust esitusel; samas kui kirjakultuuris eksisteerib teos loodud, lõplikul kujul ning peab seetõttu juba eos olema oma kultuurikontekstis originaalne (Lotman 1964: 175; vt ka Lotman 2010). Hans Robert Jauss (1970: 173–174) on ootuste ja kogemuste suhet käsitlenud ootushorisoni mõiste kaudu (sks *Erwartungshorizont*) ja loonud sarnasuse esteetika määramiseks esteetilise distantsi mõiste. Kognitiivse muusikateaduse esindaja David Huron (2006) on käsitlenud kuulajate ootuste keskset rolli muusikalises kogemuses: muusika suudab haarata kuulajaid, kui see tasakaalustab etteaimatavuse ja ootamatuse.

¹ Komponeerimine (sks *komponieren*, ingl *compose*, it *comporre*) ja komponeerija (sks *Komponist* 'helilooja', it *compositore*) on tähendanud muusikateose vormireeglite kohaselt koostamist, kusjuures tavapärase oli mitmel moel lähtuda rahvamuusikast. Eesti sõna *looma* on vaimses loomingu rõhuga millegi tekkimisel, algloomisel, ja pigem vastavuses saksa sõnaga *schaffen* (ingl *create*), seega on eesti *helilooja* teise tähendusvarjundiga kui vasted lääneliku muusika diskursust rohkem mõjutanud keeltes. (EKS: komponeerima, looma; DWDS: komponieren)

Seega on suulise ja kirjaliku või helisalvestava kultuuri loomeprotsessides sarnast ja erinevat.² Suulises pärimuses käibiva rahvamuusika, samuti sellel põhinevate tuletiste kujundamisel liitub eri loojate panus. Rahvalooming ei tekkinud iseenesest – „rahva vaimust”, nagu kunagi öeldi –, vaid see vaim on väljendusvormi saanud tegelike inimeste esituses, varieerivas kordamises ja (taas)loomises.³ Samuti poleks rahvaviiside põhjal kunstmuusikas uusi, komplitseeritud teoseid sündinud, kui keegi poleks varem loonud rahvalaulude meloodiaid või sõnu. Mitme osalise korral pole kerge otsustada, kes või mil määral on autor, ja vastavalt on ebamääraste piiridega loomisse panustajaid tähistavad mõisted: seadja ehk arranžeerija – muusikateose kohandaja teistsugusele esituskoosseisule või olukorrale, töötleja – ümberlooja; eelnenute seas võib olla harmooniseerija – viisile mitmehäälse seade või pillisaate looja; autor või helilooja – uue teose looja, kes võib kasutada varasemat muusikalist materjali.

Tänapäeval on rahvamuusikal põhineva muusikateose autorina kombeks nimetada heliloojat, kes suulisest pärimusest kuulnud või talletatud loo (motiivid, teemad) kohandab või ümber loob ja toob kirjakultuuri (popkultuuri). Tavaliselt on uus teos teises muusikastiilis, mõeldud suuremale koosseisule, pikem, sisaldab uut muusikalist materjali ja lisapartiisid, mitmehäälset koosmängu ja/või -laulu. Lauludes muudetakse sagedasti teksti: autor toimetab, tõlgib, asendab, võtab midagi ära või lisab. Sarnased arengud on toimunud eesti rahvusliku muusika loomisel ja toimuvad praegu pärimusmuusikas, kus rahvalaulude ja enamasti tantsumuusikat esindavate rahvapillilugude põhjal luuakse edasiarendusi, sageli suuremale koosseisule.

XIX sajandi eesti varase rahvusliku kirjakultuuri esimese-teise põlve loojaskond kuulus otsapidi veel pärimuskultuuri, kohandades uutesse oludesse endist pärimuslikku lauluvara, aga ka loomemeetodit, pannes kokku vana ja uut autorsuse pärast muretsemata. Klassikaline näide on Lydia Koidula tuntud ja armastatud luuletus „Meil aiaäärne tänavas”, mille loomemeetod põhimõtteliselt ei erine uuema rahvalaulu „Läänemere lained” omast. Mõlemale on andnud eeskuju alamsaksakeelne teos, Koidula luuletusele Klaus Grothi 1852. aastal ilmunud luuletus „Min Platz vær Dær” („Mu paik ukse ees”): „De Weg an unsen Tun hentlank / Dar weer dat wunnerschön!” („Rada piki me aiatar, / imeilus oli seal!”; Groth 1860 [1852]: 190; Pettai 2010). „Läänemere lainete” eeskuju oli „Mine Heimat” („Minu kodupaik”): „Wo de Nordseewellen trecken an den Strand...” („Kus Põhjamere lained rannale tulevad...”),

² Suulise ja kirjaliku kultuuri eripära tunnuste üle arutlevad veel Lach 1925; Ong 1982; Lord 1960; Lotman 2001; Foley 2002; Sarv 2008; Spitzer 1994; Shanahan, Albrecht 2019 jt.

³ Johann Gottfried Herder võttis kasutusele sõnaühendi „rahva vaim” (sks *Volksgeist*), mis osutab rahvuse vaimsete, intellektuaalsete, moraalsete ja kultuuriliste joonte kvintessentsile. Ta lõi universaalse, bioloogilis-sotsiaalse arenguteooria, mille järgi rahvad ja nende kultuurinähted kasvavad ja arenevad nagu organismid. Kahjuks hakati „rahva vaimu” jm taolisi kontseptsioone (nt „rahva hing”, *Volksseele*) kasutama XIX sajandi lõpul rassismi ja hiljem natsismi õigustamiseks, kuid algselt olid need seotud demokraatlike püüdlustega. XIX sajandil arvati, et (põlis)rahvastel, keda ühendab lihtrahva keel ja kultuuripärand – mitte suguvendadest poliitiline eliit –, peaksid olema poliitilised õigused riigi juhtimisel (Smith s.a.; Hamilton 2011; Herder 1767).

mille autorid olid Martha Müller-Grähler ja Simon Krannig.⁴ Laulu „Meil aiaäärne tänavas” viisi allikas on seni leidmata (Põldmäe 1971).

Valge laik „Lauliku lapsepõlve” loomisloos

Kunstlaulu „Lauliku lapsepõli” allikate seas on erilise tähendusega Aino Tamme lapsepõlveviisid, mis küllap hingestasid laulu seadmist ja esitust. „Lauliku lapsepõlve” esitas lauljanna kõigepealt soololauluna Peterburis 1892. aastal ning koorilauluna kõlas see esmalt 1896. aastal Läänemaa laulupeol Miina Härma juhatusel (Saul 1978: 49–50; Vahter 1971).

Küllap kõitsid kuulajaid laulu terviklikkus ja ilu, sealhulgas teksti sisu, mis väljendab kümnekonna värsiga nii inimese elukäiku kui ka pöördelise ajajärgu – rahvaluule üleskirjutamise ja rahvusliku kirjakultuuri kujundamise – vaimu XIX sajandi teisel poolel. Teose kõrghetk on lõpulõik „Kõik ma panin paberisse, / raiusin kõik raamatusse”, mida esitatakse laulu alustanud „vihma- ja pilveviiside” järel „ilusa ilma viisil” (nagu Tamm neid nimetas). See rõõmuviis justkui tähistaks maarahva ärkamist ja vormumist kirjakultuuriga rahvaks, mis käis koos muude arengutega, nagu talude jõukuse kasv, õiguste ja rahvusliku väärikuse saavutamine, omakeelse euroopaliku kultuuri kujunemine. Laulu sõnad kirjeldavad elupilte, mida XIX–XX sajandi vahetuse haritlasel oli kerge ära tunda. Küllap ka Ainol, kes paljajalu karjakoplis lippavast tüdrukust sai maailma kontserdilavade lauljannaks ja andis raamatuna välja oma repertuaari rahvalaulud.

„Lauliku lapsepõli” oli Tamme kava tuntuim ja armastatuim laul (Saul 1978: 50). Tema isa Tõnis, esitusest liigutatud ja vaimustatud, kirjutas, et laul jutustab just tema tütre loo:

Oh sa armas allea küll ta mu meeles mõlgub minu arust ei sünni ta sugugi teiste suu läbi nenda kui ta Sinule kohane on. [---] Jah nii hästi sõnad kui viis on üks teisele kui loodud on just Sinule loodud Sinu elulugu käib keige enam nendega kokku. Laula sa ikka jälle seda vana ja uut laulu alleta teda armsaste ja heldeste igal pool alleta teda kas või ema ja isa aua pääl on ta ju su oma laul. (Tõnis Tamme kiri Aino Tammele, ETMM 8201 M 13:1/75, tsit Saul 1978: 51)

Tamm (1923: 1) on oma soololaulude albumisse kirjutanud pühenduse: „Oma kallite vanemate mälestuseks pühendan need oma karjapõlve alletamise viisikesed.”

Alletamine on eripärase rahvalaulužanri – karjasehelletuste – üks nimetusi, mis lähtub nende laulude refräänsõnadest. Mulgi helletuste tekstid on üldiselt napid, vaheldades lühikesi värsse sagedaste hüüdsõnadega, nagu *alle-aa*, *hella*, *ella-lee*.

⁴ Laul levis kiiresti ja autoritel õnnestus oma panust tõendada alles aastal 1936. Müller-Grähler kirjutas luuletuse aastal 1907 ja avaldas aastal 1908 ajalehes Meggendorfer-Blätter. Üks Flensburgi noormees viis teksti oma rännuaastatel Zürichisse, kus meestelauluseltsi koorijuht Simon Krannig lõi sellele viisi aastal 1910. Laulu andis välja kirjastaja Friedrich Fischer-Friesenhausen postkaardil, mistõttu see sai kiiresti tuntuks. (Nagel 2021; Mang, Mang 2012: 450)

Helletades peeti sidet kaugemate karjustega või lihtsalt veedeti aega oma kajavast häälest rõõmu tundes. Sõnad on rõhulises värsisüsteemis (ei ole regivärsilised) ja nendes kutsuti tavapäraselt naaberkarjuseid (joonis 3). Arhiivitekstid on üldiselt lühikesed, kuid kirjelduse järgi võidi ka pikemalt helletada. „Viis oli seesama, sõnu teit niipall’u kui ise teit, aga „ella” käis ikka iga salmi [=värsi] vahepeale iga kord. Tee nii pikalt kui jõvvat, kas või lõunani,” on kirjeldanud Helena (Elene) Animägi (1900–1993) Karksi kihelkonnast 1958. aastal. (Vissel 1990: 3–5; Tampere 1956: 43)

Tarvastu helletustele (avaldatud Vissel 1990: 91–94) on omased hüüdsõnad *alla*, *alla-laa* jms ning need esinevad ka „Lauliku lapsepõlves” kujul „alle-a, alle-la”. Eri-nevalt tüüpilistest helletustest on viimases regivärsiline, tervikliku sisuga sidus tekst. Helletuste refrääne liideti küll mõnikord regilauludele ja lauldi nõnda ka pikemaid lugusid. „Lauliku lapsepõlve” juures jääb veel silma, et tekst on kirjakeeles, mitte Tarvastu murrakus, nagu oleks Tamme päritolu arvestades ootuspärane, ja samuti suulise pärimuse kontekstis ebatüüpilise sisuga, sest lõpeb laulude „raamatusse” jõudmisega.

Eelöeldu põhjal tekib küsimus, kas „Lauliku lapsepõlves” liituvad Tarvastu helletusviisi ja kirjakeelsed regivärsilised sõnad pärinevad ühest allikast. Tõepoolest on Tamm pühenduses vanematele maininud ainult päritud viise. Laulu varasemad käsitlejad, peamiselt muusikateadlased, ei ole lauluteksti allikale tähelepanu pööranud, kuigi selle kohta leidub autorite käsikirjades vihjeid. Rahvamuusika uurija Herbert Tampere on täheldanud teksti ja viisi eri päritolu: „Oma karjapõlve helletusi [...] sobivalt liites on lauljatar Aino Tamm loonud tuntud laulu „Lauliku lapsepõlv” (sõnad on võetud mujalt) [...]” (Tampere 1956: 44).

Järgnevalt kirjutan kunstlaulu „Lauliku lapsepõli” teksti päritolust ning vaatan üle viisi allikad. Et mõista teose suhteid algallikatega, käsitlen kriitiliselt kõnealuse lauluga seostuvaid käsikirju Eesti Rahvaluule Arhiivis, varasemaid trükiseid ja uuri-musi. Jõudsin „Lauliku lapsepõlve” päritolu küsimuse juurde 2025. aasta laulupeo ettevalmistuste aegu, kui korraldajad – esmakordselt laulupidude ajaloos – otsustasid võimalust mööda nimetada rahvalaulikuid, kelle esitusel koorilooming põhineb. Suulises laulupärimuses (taas)loob rahvalaulik laulu igal esitusel oma mälu, oskuste ja traditsiooni põhjal uuesti. Need esitused harilikult erinevad üksteisest – kui palju just, sõltub eri asjaoludest. Tavaliselt ei korrata omaenda esitust sõna-sõnalt, noot-noodilt ning sama laul erineb alati kahe eri lauliku suus. Nii on rahvalaulik harilikult rahvalaulu kaaslooja. Selle teadmise varal saab teha üleskirjutustes vahet autentsete ehk elavat pärimust jäädvustanud käsikirjade ja teistest allikatest tehtud ümberkirjutuste vahel.

„Lauliku lapsepõli” trükis: soolo-, koori- ja rahvalaul

„Lauliku lapsepõli” on ilmunud eri seadetes ja võimalikult algsel kujul, mis on saanud ühehäälselt viisi „välja puhastades” või rahvaviisi käsikirjale tuginedes. Eesti rahvalauluseadete ja -tötluste avaldamise poolteise sajandi jooksul ei ole kujunenud ühtset tava, kuidas ja kas impressumis märkida viisi ja teksti muutjate ning rahvalaulikute ja

kohaliku kogukonna panust. Loojate andmete esitamine on sõltunud ja sõltub helilooja või avaldaja otsusest.⁵ Mõnikord on „Lauliku lapsepõlve” meloodia päritolule viidatud kahe – Miina Härma ja Aino Tamme – nimega, koos märkega „Tarvastu rahvaviis”, teksti kohta on enamasti kirjas „rahvasuust” või „rahvaluule”,⁶ teinekord on mainitud kogu laulu kohta vaid napilt „rahvaviis”.

Laul ilmus esmakordselt segakooriseadena Karl August Hermann (1895: 3–4) toimetatud „Laulu ja mängu lehe” lisas 1895. aastal. Seal on viisi autori kohale märgitud põhjalikult: „Eesti rahvaviisid Tarvastust. A. Tamme lauldud. Kokku-seadnud ja harm[oniseerinud] M. Hermann.” Laulu lõpust leiab teksti kohta: „Rahva suust”. Aino Tamm märkis hiljem, aastal 1909, et laul trükiti tema loata (EÜS V 1420 (23)).⁷

Järgmiseks avaldati laul Läänemaa laulupeo laulikus seoses selle esitamisega 1896. aasta laulupeol Haapsalus. Enam ei leia impressumist Aino Tamme nime ega selgitust teksti kohta, vaid üksnes: „Eesti rahvaviisid Tarvastust. Kokku-seadnud ja harm. M. Hermann.” (Hermann 1896: 18–20) Sarnasel kujul ilmus laul järgmiseski koorilauluväljaandes (Rahva laulukoorid 1905).

Laul ilmus 1909. aastal uuesti „Laulu ja mängu lehes” – 1885. aasta väljaande teises trükis, mida oli täiendanud Samuel Lindpere. Võrreldes esmatrükiga oli tehtud muudatusi, nende seas lisatud „Lauliku lapsepõli”, seekord ühehäälselt ja klaverisaatega. Koos saatehäälega olid kõrvaldatud seadjate nimed ning märgitud juurde üksnes „Eesti rahvaviis”. (Hermann 1909: 123–127) Tamme ja Härma kujundatud versioon hakkas pärast seade ja selle loojate nimede kõrvaldamist kirjalikus muusikakultuuris ringlema ühehääle rahvalauluna ja kujunema uueks suuliseks pärimuseks, levides nii trükiste vahendusel kui ka kuuldeliselt. Sellest tegid uusi töötusi heliloojad, nagu Johannes Kappel ja Aleksander Läte.⁸

Seega ilmneb eesti kultuuriloos rahvaviiside seadmisele vastupidine protsess: püüe seadete põhimeloodiate põhjal taastada rahvalaule. Nii kalduti ka muudest „Laulu ja mängu lehes” avaldatud kooriseadetest välja puhastama oletatavaid algseid rahvaviise, eraldades neist põhimeloodia ja teksti, et neid rahvalauluna avaldada ja vahel uuesti seada, arvestamata asjaolu, et teised heliloojad olid neid varem puudutanud. Seda tingis ilmselt avaldatud rahvaviiside nappus. Härma segakooris laulnud muusikahuviline keeleteadlane Johannes Voldemar Veski (1873–1968)⁹ on oma mälestustes suhtunud kriitiliselt tavalisse rahvaviiside seadjate panust mitte märkida: „Sest ega ole õigesti toimitud kasvõi selleski suhtes, et laialtlevinud tuljakutantsu muusikat märgitakse „eesti rahvaviisina”, kuna tegelikult tarvitusel on ikkagi ainult

⁵ Tänapäevalgi ei ole küsimust reguleeritud: autoriõiguse seadus kinnitab, et rahvalooming ei kuulu tema valdkonda, jättes „rahvaloomingu” juriidiliselt defineerimata (AutÕS: § 5).

⁶ *Rahvaluule* on eesti keeles kasutusel kitsamas ja laiemas tähenduses kui „rahva pärimuslik poeetiline sõnalooming” ja „kogu rahvapärilise vaimne kultuur” (EKS: rahvaluule).

⁷ Tekstis viidatakse Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) rahvaluulekogudele (AES, E, EKMS, EÜS, H, SKS) kogu, köite ja lehekülje ning pala tähistega.

⁸ 1951. aasta laulupeol olevat Härma loodud „Lauliku lapsepõlve” naiskooriseade omistatud Kappelile (TÜR, f 100, s 41, l 7).

⁹ Veski oli koori asutamise ajal 1894 Treffneri eragümnaasiumi õpilane (1887–1896) ja hiljem sama kooli õpetaja (1896–1900) (Pruuden 1934: 154; Ahven 1974: 8; TÜR, f 100, s 41, l 1).

M. Härma poolt nelja rahvaviisi alusel väljatöötatud isiklik kompositsioon. Seda sama väljatöötust on ka mõned meie komponistid puhtal kujul oma loomingusse liitnud.” (TÜR, f 100, s 41, l 6)

1913. aastal jõudis „Lauliku lapsepõli” Juhan Elkeni koostatud koolilaulikusse, kus selle esitust nähtavasti püüti lähendada rahvalaulule. Sealt leiab kahehäälse seade laulmise juhtnööriga: „Esimesel korral üksikud, teisel korral koor.” Meloodia on määratletud kui „Eesti rahvaviisid Tarvastust” ja tekst kui „Rahvalaul”. (Elken 1913: 71) Laulu sõnad ilmusid järgnevalt laulikus „Oh laula ja hõiska!” (1914), mis tiitellehe põhjal esindavat omaaegset elavat laulupärimust: „Täielik kogu lauldavaid laulusi: Rahva suust kogutud”. Uuema keelelise kuju saanud pealkirjaga „Lauliku lapsepõlv” esindab selle kogu kontekstis vanemat pärimust, mida tähistab üksnes „rahvalaul”, samas kui enamiku laulude all seisavad autorite nimed, nagu K. A. Hermann, Fr. Kuhlbars. Edaspidi võeti laul Voldemar Tammani (1918) koostatud „Kooli Laulmiseraamatusse”, Tammani ja Ado Rulli (1923) koostatud lugemikku „Huvitaja” ning Tammani ja Juhan Aaviku (1924) laulikusse „Eesti laul”, millest ilmus kordustrükke. „Lauliku lapsepõlv” on neis tähistatud kui „Eesti rahvaviis”, sõnadeks „Rahvaluule”, või kokku „Rahvalaul”. „Noor-karsklase laulik. Kogu üldiselt lauldavaid laule” (1924: 10–11; 1928: 69) avaldab lauluteksti kui „rahvaluule”, selle impressumis on (nimetatud väljaandest küll puuduva) viisi autori kohale märgitud „Eesti rahvaviis, Miina Hermann, A. Läte”.

Aino Tamm andis „Lauliku lapsepõlve” välja soololauluna mitmekeelses kogumikus „Aino Tamme Eesti rahvalaulude kava” (1923). Seal on ka artikli algul toodud pühendus vanematele, muusika autorina nimetatud Aino Tamm ja harmoniseerijana (klaverisaate loojana) Miina Härma. Ella Schultz-Adaiewsky soovitas 1922. aastal Tammel rahvalauluseadete juures ära märkida muudatused, et saaks ettekujutuse laulu originaalsest kujust: „Seda saaks markeerida vastavate tingmärkidega või nentida sissejuhatuses. See kõik oleks hädavajalik rahvalaulude uurijatel, et saada ülevaade võltsimata materjali üle.” (Ella Schultz-Adaiewsky kiri Aino Tammele 15. VI 1922, ETMM 8201 M 13:1/93, tsit Saul 1978: 120)

„Lauliku lapsepõli” plaadistati juba XX sajandi alguses kaks korda: seda on salvestuseks esitanud Estonia koor (Hermann 1904), ja teisel korral soololaulja Johannes Tinn-Fellinsky (Hermann 1908; ka Hermann s. a.). Mõlemal juhul on väljaandja Inglismaa Gramophone Company, pealkirjaks „Kui ma olin väiksekene” ja „arranžeerinud Miina Hermann”.

„Lauliku lapsepõlve” teksti määratlus „rahvaluule” on ilmselt tundunud piisav ning on eeldatud, et tekst kuuluski alletuste juurde või siis ei paistnud selle täpsem päritolu tähtis. Tampere (1956: 89) ja Anu Vissel (1990: 92, 93) on avaldanud „Lauliku lapsepõlve” viisina tuntud meloodiad ilma tekstita rahvalaulude teaduslikes väljaannetes Härma rahvaviisikäsikirja põhjal, märkides esitajana Tamme nime.

Aino Tamm ja Miina Härma

Tamm ja Härma on mõlemad sündinud aastal 1864. Nad on eesti muusikaloos esimesed suured naissoost tegijad, pärinedes nii etniliselt, seisuslikult kui ka sooliselt alamaks peetava rühma seast. Tamm on Eesti esimene suur, rahvusvahelise haardega kontsertlaulja ning eesti rahvaviisitöötlaste looja ja esitaja. Härma on Eesti esimene naissoost orelikunstnik, helilooja ja koorijuht. Nad õppisid üsna samal ajal Peterburis ja Härma oli Tamme esimese rahvaviisi seadja ja esimese kontserdi klaverisaatja. Hulga seoste tõttu on neid koos käsitletud ja mõlema kohta on teavet nende ja Anna Haava 70 aasta juubelile pühendatud „Koguteoses” (1934).

Tammest on kirjutanud monograafia Linda Saul (1978), lisaks leiab tema kohta teavet Alo Põldmäe jt kirjutistest ja käsikirjalisest pärandist Eesti Rahvusarhiivis. Põldmäe (2014) kirjutab: „Aino Tamme peetakse eesti laulukultuuri emaks. Kellelgi tema eelkäijaist polnud nii ambitsioonikat tegevusvälja kontserdilauljana ja eesti rahvalaulu tutvustajana. Aino Tamme elukäik on kui unistus, kus külatänavast sirgunud tahtekindlast tütarlastest saab rahvusvahelise haardega laulja.” Tamm sündis vaesevõitu renditalus, tema isa Tõnis oli oma aja ärksamaid mehi: ta valiti vallavanemaks, laulis Eesti esimesel üldlaulupeol võistulaulmise võitnud Tarvastu kooris tenorit, mängis viiulit ja tegi laule. Ema olevat olnud imeilusa häälega hea laulja ja pärimuse järgi olnud peres mitu põlve säravaid pillimehi ja lauljaid. Kirjanik Andres Rennit (1860–1936) oli Tamme tädipoeg. (Saul 1978: 6–8)

Aino paistis lauluhuvi ja -andega silma juba lapsena. Ta õppis Tarvastu kihelkonnakoolis ning Lilli Suburgi tütarlastekoolis ja võttis eratunde laulmises. Pärast tutvumist Peterburi konservatooriumis õppiva Miina Härmaga õnnestus tal minna laulmist õppima Peterburi, kuigi kehva majandusliku järje tõttu pidi ta pidevalt endale tööga raha teenima ega saanud astuda konservatooriumi. Ta õppis eraõpetajate juures ja muusikakoolis aastail 1886–1897 ja alates 1891. aastast esines ka püsivalt kontsertlauljana. Hiljem täiendas lauljanna end Berliinis, Milanos ja Pariisis ning töötas aastatel 1923–1925 Tallinna Konservatooriumis, mille direktor aastatel 1923–1933 oli tema vend Jaan Tamm. (Saul 1978)

Härma sündis Tartumaal Raadi vallas Kõrvekülas kooliõpetaja tütreana. Kodutalu majanduslik olukord andis talle võimaluse saada korralik muusikaharidus. Alghariduse sai Härma kodus, seejärel Schultzi tütarlastekoolis, õppides selle kõrval muusikat Karl August Hermannini juures. Kooli lõpetamise järel õppis ta aastatel 1883–1890 Peterburi konservatooriumis orelit ja komponeerimist, andis klaveritunde ja töötas koorijuhina. Pärast konservatooriumi lõpetamist esines Härma orelikontsertidega Venemaal, Saksamaal ja Inglismaal. Aastatel 1892–1903 oli ta muusikaõpetaja ja koorijuht Tartus, asutas laste- ja segakoori, mis aastast 1920 kandis Miina Hermannini Lauluselti segakoori nime. Aastatel 1903–1915 elas ja töötas Härma klaveriõpetajana Kroonlinnas ja seejärel asus püsivalt Tartusse. Aastail 1917–1929 töötas ta Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Kooli muusikaõpetajana. (Hinrikus s. a.)

Härma oli XX sajandi algul kohaliku muusikaelu juht, kes juhatas koore ja üldlaulupidusid, oli Eesti Muusika Kuukirja peatoimetaja, Tartu Helikunsti Seltsi

esinaine ja koorijuht, osales aktiivselt Tartu Kõrgema Muusikakooli rajamises ning kirjutas ligi 200 koorilaulu. Ta olla paistnud silma igas seltskonnas oma tarkuse, sihi-kindluse ja väarikusega, mida ei peetud eestlastele sugugi tavapäraseks, ning äratas imetlust näiteks sellega, et andis oma kooriga esimese eesti kontserdi Tartu tuntud baltisaksa Bürgermusse kontserdisaalis. (Pruuden 1934: 153–154)

Millise lauliku lapsepõli?

1891. aastal valminud „Lauliku lapsepõlve” sünnilugu kirjeldab Aino Tamme kirjade põhjal Linda Saul järgmiselt:

Juba pikka aega asus Aino Tamme südames veel üks soov: saaks oma karjapõlve alle-tused kokku liita, need koos terviklikuks klaveri kaasmänguga soololauluks seada. [---] Selle mõtte realiseerimine oli võimalik ainult koos Miina Hermanniga, kellele ta oma soovi ka avaldas. Muidugi oli M. Hermann kavatsusega kohe päri, kuid seoses konservatooriumi lõpetamisega 1890. a. oli M. Hermann aeg väga piiratud ning ette-võtte venis. „Minu lunimise pääle nüüd saab ehk see laul pia valmis, kui kokkusaame, mängib ikka tõist mulle ette, ja mina kisun vahel maha ka mis ta on ehitanud aga pole midagi parata kui mul meelt mööda ei ole.” (Saul 1978: 49; tsiteeritud Aino Tamme dateerimata kirja kodustele, ETMM 8201 M 13:1/39)

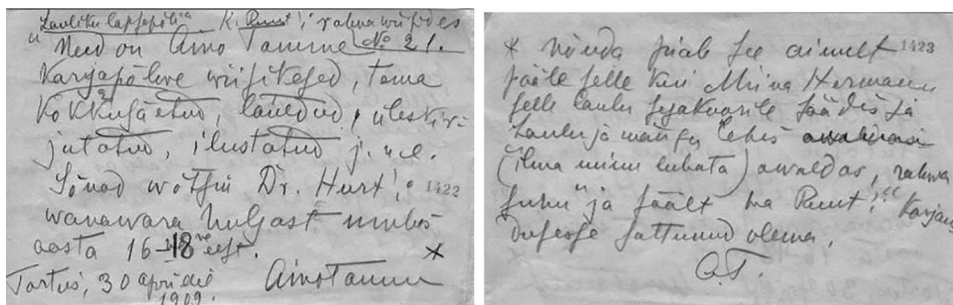
Pärast esmaettekannet kirjutab Tamm aga koju:

Kas teate mis ma laulsin? [---] No seda mis ma karjas käies laulsin, mitme alletamise viisid, esite õige pikkamisi vihmasse ilma lugu, ja siis jälle vihma ülemineki ja veel jär-jest ruttem ja rõõmsamine, kuiva ilma lugu. [---] Sõnad olid ku mina olin veiksekene, kasvasin ma kannike, ema viis hälli heinamaale j.n.e. ja ikka allea, allea. (ETMM 8201 M 13:1/20, 8. IV 1892(?), tsit Saul 1978: 50)

1909. aastal on Tamm kinnitanud, et lauluviisid pärinevad temalt, ning viidanud teksti allikale. Nimelt leidub laul „Lauliku lapsepõli” rahvaluulekoguja Karl Ruudu rahvalaulude vihikus, mis on annetatud 1909. aastal Eesti Üliõpilaste Seltsi kogusse (EÜS V 1420 (21)). Ühehäälsena kirjutatud viis ja tekst kattuvad Tamme ja Härma komponeeritud lauluga. Viisi päritolu kohta on Ruut märkinud noodi peale „Tar-vastu”, teksti lõppu aga „Rahvasuust” sarnaselt Karl August Hermanniga väljaandega. Seda käsikirja näinud Tamm on kirjutanud juurde märkuse, et see pole (enam) rahvalaul, vaid tema ja Miina Härma looming: „Need on Aino Tamme karjapõlve viisikesed, tema lauldud, kokkusäetud, üleskirjutatud, ilustatud j.n.e. Sõnad võtsin Dr. Hurt'i vanavara hulgast umbes aasta 16–18ne eest.* Tartus, 30. aprillil 1909. Aino Tamm.” (EÜS V 1422).

Tärn tähistab Tamme märkust: „Nõnda piab see ainult pääle selle kui Miina Her-mann selle laulu segakoorile säadis ja Laulu ja mängu lehes (ilma minu lubata) aval-das, „rahva suhu” ja säält hra Ruut'i korjandusesse sattunud olema. A. T.” (EÜS V

1423, vt joonist 1) Viidates laulu loomise asjaoludele, tõestab Tamm, et laulu sellisel kujul ei saanud rahvasuus olemas olla enne, kui tema ja Härma selle löid, mistõttu Karl Ruudu üleskirjutus peab lähtuma seatud versioonist. Tamme vihjet lauluteksti päritolule ei ole edasi uuritud, küll aga on nähtud ja veidi pahaks pandud Tamme märkust kui lauljanna autoriõiguse solvunud ja võib-olla koguni õigustamata nõudmist.

Joonis 1. Aino Tamme märkused „Lauliku lapsepõlve” kohta (EÜS V 1422/3).

Vahter (1971: 104) kirjutab: „Samad viisid esinevad ka K. Ruudu poolt korjatud rahvalaulude kogus. A. Tamm, kes Ruudu koguga oli tutvunud, polnud ilmselt päri, et neid rahvaviisideks peetakse.” Muusikaloolane Maris Männik-Kirme on teinud sarnases toonis märkuse viiside kohta: „[---] mida A. Tamm on hakanud omaks pidama” (Männik 1984: 80). Siiski ei tundu see õigustamata, arvestades, kuidas Tamm on kirjeldanud laulude loomiskatseid ja alletamisi juba lapsena: „Vaheajal kasvasid õed juba pea järele, kellega suvel oli lõbus mitmehäälselt laulda. Mõtlesime ise viise välja ja seadsime need kohaseile sõnule ning kuulmise järele isegi kahele häälele. Nii sündisid karjas käies „alletamised”, nagu üldiselt tuttavaks saanud „Lauliku lapsepõlve” põimitud viisikesed ja mitmed teised seda laadi alleaatamised. [---] „Lauliku lapsepõlve” esimene osa on „kurja ilma lugu” – lootusetul vihmapäeval – pikaldane ja hale. Järgmine osa aga tekkis siis, kui pilved lahku läksid ja päike vilksatas, kuna kolmas on „hää ilma lugu.”” (Aavik 1934: 255)

Mis puutub Ruudu üleskirjutusse, siis selles ei ole midagi ebatavalist, et rahvas seas armastatud autorilaul muutub pärimuseks ja uuesti rahvalauluna kogutakse. Nii käsitleb Ruudu juhtumit koos teiste sarnastega Saul (1978: 50), kes märgib: „Selliseid „tagasilaulud” üleskirjutusi leiame mitmest rahvaviisikogust,” osutades õigusega rahvalauluväljaannetes avaldatud sama laulu teistele variantidele.

Siiski ei tule kõnealune, Ruudu käsikirjas leiduv „Lauliku lapsepõlve” noodistus rahvasuust, vaid on ümber kirjutatud trükiallikast, tõenäoliselt „Laulu ja mängu lehest” (Hermann 1895), kust Ruut on kopeerinud paljud teisedki oma käsikirja laulud, nagu näitab Ruudu kogu võrdlus varem avaldatud lauludega. Lisaks Ruudu üldisele kombele trükitud laule ümber kirjutada ja rahvaluulekogujatele saata kinnitab tema „Lauliku lapsepõlve” sedalaadi päritolu tõsiasi, et käsikirjas laul kattub teksti, põhimeloodia ja andmete poolest „Laulu ja mängu lehe” omaga, välja arvatud see, et on kõrvaldatud seadjate nimed (EÜS V 1420 (21)).

Peale Tamme veelkordse kinnituse, et „Lauliku lapsepõli” on tema „kokku seatud” ja „ilustatud” karjapõlve viisikesed, leidis Ruudu kogu juures ka lauljanna esimeses isikus kirjutatud väide, et laulusõnad sai ta Jakob Hurda kogudest 16–18 aastat varem, seega 1891–1893. See toimus tõesti 1890. aasta paiku, mil Tamm olevat palunud Härmal teha laul koos klaverisaatega (Saul 1978: 51).

Tarvastu karjasehelletuste viisid Häрма rahvalaulukogus

Männik-Kirme on kahelnud, kas Häрма kasutas just Tammelt kuulnud helletusi „Lauliku lapsepõlve” loomisel: kas poleks võinud Häрма neid helletusi kuulda ka mujalt Tarvastust?

Tarvastust pärinev rahvaviis „Läänemaa laulupeo lauludes” on „Kui ma olin väiksekene”, mis on tuntuks saanud A. Tamme karjapõlve helletusena. Olgu öeldud, et M. Häрма rahvaviiside üleskirjutuste seast leiame teisedki Tarvastu karjuste laulud (vt viise 100–122 vastavast vihikust), mida A. Tamm on hakanud omaks pidama. M. Häрма ei ole märkinud, et neid A. Tamm talle oleks seekord laulnud. Tundub, et need on vist siiski üldlevinud Tarvastu karjuste helletused, mis hiljem said laialt tuntuks küll A. Tamme suu läbi. Eesti muusika ajaloos käibele läinud lause „A. Tamme karjapõlve helletused” ei ole vist päris täpne. (Männik 1984: 80; vt Endre jt 2014: 43)

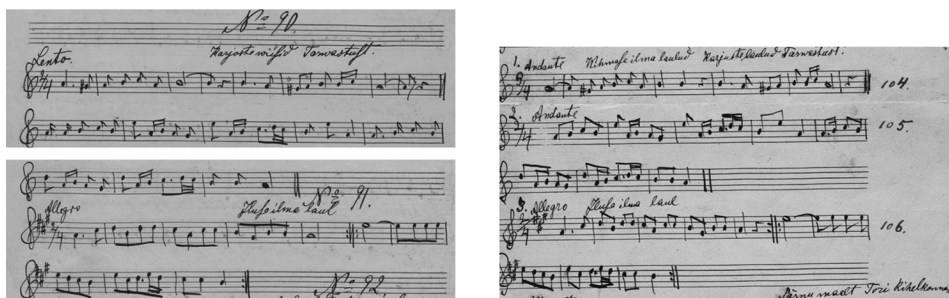
Selle kahtluse taustal uurisin Häрма rahvaviisikogu, eriti nõndanimetatud „teis-tegi Tarvastu karjuste laule”. Aastaist 1895–1896 ja 1905 pärinevad Häрма rahvaviiside käsikirjad on hoiul Eesti Rahvaluule Arhiivi kogus (SKS, Hermann). 1895.–1896. aasta kogumistöö tellis ja seda rahastas Soome Kirjanduse Selts (SKS). Selle kohta leiab teavet Häрма kirjadest Kaarle Krohnile, mida on tänuväärselt uurinud Männik-Kirme (Männik 1984). Häрма käis 1895. aastal Helsingis ja pidas kogumistöö asjus Krohniga kirjavahetust. Härmale oli kogumine oluline, ta loobus selleks isegi varasematest kontserdireisi plaanidest. Põhjuseks olid talle makstud honorar, tema rahvaviisihuvi ja soov hoida häid sidemeid Soomega, nagu näitab kirjavahetus Krohniga, mis puudutab nii rahvaviiside kogumist kui ka kontsertide korraldamist lootusega Soome-poolsele abile (Vahter 1971: 38–40; Männik 1984). Kõige selle valgusel püüdis Häрма ilmselt võimalikult tublilt laule koguda.

Rahvaviisikogus SKS, Hermann leidub „Lauliku lapsepõlvega” kattuv viisitsükkel peaaegu ühel ja samal kujul kaks korda (vt joonist 2), mis on viinud Männik-Kirme mõttele, et see võib olla talletatud eri laulikultelt. Mõlemad on kirja pandud aastail 1895–1896, esitaja(te) nime(sid) juurde märkimata (SKS, Hermann 33/4 (90, 91); 39 (104, 105, 106)). Mõlemad viisitsükli üleskirjutused on jagatud kolmeks osaks ja kattuvad peaaegu noot-noodilt, välja arvatud üksikud erinevused rütmi märkimises. Mõlemal juhul on lisatud, et need on Tarvastu karjaseviisid, ja ühele on juurde märgitud „Ilusa ilma laul”. Noodistused erinevad niivõrd väikestes pisiasjades, et need ei tarvitse kajastada tegeliku esituse erinevusi, vaid pigem noodistaja kõhklusi, kuidas viisi üles märkida. Noodistamisel tekitavad sageli probleeme tunnused, mida

selleski viisis on märgata, nagu vabama iseloomuga, kohati ebakorrapärane rütm ja lühemad kaunistushelid. Seetõttu võis üleskirjutaja proovida eri võimalusi, kuidas kestussuhteid paremini tähistada.

Ei ole tõenäoline, et eri rahvalaulikud suutsid sellist suhteliselt varieeruvat ja osalt improvisatsioonilist žanri nagu karjasehüüded ja -helletused esitada sedavõrd sarnaselt, peensusteni üksteisega kattuvate viisivariantidega, nagu peegeldub Härma käsi- kirjas. Etnomusikoloog, karjaseaulude uurija Anu Vissel (1990: 4) on kirjutanud: „Variaablus on helletuste viiside tähtis omadus. [...] Tegelikult varieeruvad helletuste viisid väga intensiivselt. Harva ühtivad ühe ja sama esitaja helletuste variantid täielikult.” Seega ei ole kahtlust, et Tarvastu karjaseviiside tsükli kaks sama hästi kui kattuvat üleskirjutust Härma kogus on ühe ja sama esituse kaks koopiat (või heal juhul ühe lauliku kahe peaaegu identse esituse üleskirjutust). Üpris tõenäoliselt poleks sama laulik suutnud nii täpselt korrata oma eelmist esitust – vähemalt mitte juhul, kui ta polnud sellest loonud kindlakujulist, lihvitut ja päheõpitut versiooni. Esituse „kivinemist” võib esineda juhtudel, kui laulja ise ei kuulu enam päriselt suulise pärimuse traditsiooni ja on rahvalaulu enda jaoks kindlal kujul fikseerinud.

Tamm tõepoolest ei helletanud enam karjas, vaid ta oli tõenäoliselt juba kujundanud karjaseviisidest kindlavormilise „ilustatud” laulu, kui ta selle Härmale ette laulis. Pole ka võimatu, et laulu oli noodistanud Härma jaoks Tamm ise. Täiendavaks kinnituseks Härma kahekordse üleskirjutuse kohta lisan, et ühe ja sama rahvalaulu noodistuse koopiad on tema 1895.–1896. aasta kogus teisigi. Seal on laulud numbrdatud 1–122. Neist enamik noodistusi vahemikus 100–122 dubleerivad laule, mis on viisivihikus juba eespool kirjas. „Lauliku lapsepõlve” aluseks olev Tarvastu viisitsükkel kuulub nende korduvate viiside hulka – see leidub numbrite all 90–91 ja 104–106 (vt joonist 2).¹⁰

Joonis 2. Vasakul: SKS, Hermann 34 (90, 91) < Tarvastu khk – Miina Härma [< Aino Tamm (1864–1945)] (1895–1896). **Paremal:** SKS, Hermann 39 (104–106) < Tarvastu khk – Miina Härma [< Aino Tamm (1864–1945)] (1895–1896).

Suure osa oma seadetes kasutatud rahvaviisidest on Härma ise välitöödel üles kirjutatud, kuid XIX ja XX sajandi vahetuse aegu võis neid saada ka teisiti kui külades

¹⁰ Härma kogutud Tarvastu viiside koopiad on lisaks olemas ka K. A. Hermanni kogus (EÜS IV 14 (7–10), teises numeratsioonis (2211–2214)), kuhu Hermann on need ilmselt ümber kirjutanud.

rännates. Ta ei tarvitsenud Tarvastu viise Mulgimaal kuulata, vaid Tamme tuttavana võis neid lauljannalt mujal noodistada. Eri allikate kasutamist kinnitab Härma viisikogus üks Grenzsteini (1878) laulikust pärinev tsükkel. Härma oli huvitatud võimalikult suure hulga viiside kogumisest, mistõttu ta võis iga juhust kasutada. Ta ei olnud kuigi vilunud viisikoguja ja – nagu ta on maininud kirjas Krohnile – tal oli viiside ja rahvalaulikute leidmisega raskusi (Männik 1984).

Seega on Härma viisikäsikirjade kogu põhjal otsustades mõlemad sealsed „Lauliku lapsepõlve” variandid üles kirjutatud ühelt ja samalt Tarvastu kihelkonna laulikult, kes kõigi andmete kohaselt oli Aino Tamm. Ka Tampere ja Vissel on olnud veendunud, et „Lauliku lapsepõlve” karjaseviisid laulis Tamm. Tampere ja Vissel avaldasid need viisid Härma kogu põhjal (SKS, Hermann, nr 104–106) ja kuigi käsikirjas ei olnud esitaja nime, märkisid esitajaks Tamme (Tampere 1956: 89), kusjuures Vissel (1990: 92, 93) avaldas mõlemad Härma noodistused.

Aino Tamme karjasehelletuste tekst

Kes lootis leida „Lauliku lapsepõlve” teksti Härma rahvaviiside käsikirjast, peab esialgu pettuma – Tarvastu karjaseviiside juures ei leidu sõnu. See on SKS, Hermann viisikogule omane, et sõnu on vähe üles märgitud. Siiski on needsamad Tamme karjasehelletused hiljem üles kirjutatud ja avaldatud koos iseloomulike helletussõnadega Tamme, Härma ja Haava 70 aasta juubeli pühendusteoses. Avaldatud laulu juurde on kirjutatud ka kolme osa nimetused „Vihmase ilma lugu”, „Kui pilved hajuvad” ja „Ilusa ilma lugu” (vt Koguteos 1934: 322, 246, vt joonis 3).¹¹ Seal on ära toodud veel üks Tamme karjasehelletus, mis „Lauliku lapsepõlve” hulka ei kuulu. Kõigi nende helletuste tekstid on žanrile väga tüüpilised: lauldakse kas ainult hüüdesilpidega „allea, allea” või kutsutakse: „Tõistre Mari, kari siia, allea, allea.” Natuke kahtlane on küll ainult ühe tekstivärsi pidev kordamine, sest harilikult on sõnum veidigi mitmekesisem (vrd Vissel 1990). Kahjuks ei ole nende noodistuste päritolu kohta raamatus lisainfot, kuid ilmselt pärinevad need otse Tammelt (Koguteos 1934: 322). Noodistuste käsikirju ei ole seni õnnestunud leida. Viisid on hiljem taasavaldatud (Saul 1978: 14, 15).

Tamme karjasehelletuse algne tekst ei jäänud selle põhjal arendatud soolo- ja koorilaulu juurde. Omal ajal oli küllalt tavaline asendada rahvalaulu töötlemisel selle sõnad mõne teise tekstiga. Nii tegi korduvalt ka Härma, kes on kirjutanud 1896. aastal Läänemaa laulupidu ette valmistades Krohnile, et folklooritekstid ei tundunud talle piisavalt sobivad: „Nüüd olen ma Võru- ja Tartumaalt jälle uusi laule korjanud. Vahest saadan ma maikuus jälle ühe kogu. „Läänemaa laulupeo lauludes” on 3 rahvalaulu. Nr. 1 Tarvastust, nr. 8 ja 13 Põlvast.¹² Põlva viisidel on olemas ka rahvatekstid, kuid ma pean Anna Haava luuletusi laulmiseks ilusamaks kui rahvatekste.”

¹¹ Noodistused on koguteosesse lisatud nagu illustratsioonid, sidumata neid ühegi artikliga.

¹² Olgugi et tsiteeritud kirjas on „Tarvastu” laulule – ilmselt „Lauliku lapsepõli” – osutatud numbriga 1, ilmus ta laulupeo laulikus numbril all 7, teised laulud, nagu öeldud, olid nr 8 ja 13. Number 1 võib osutada helilooja kavatsusele alustada laulupidu „Lauliku lapsepõlvega”, kuid

(Männik 1984: 78) Tarvastu viis on arvatavasti „Lauliku lapsepõli”, mille kohta kirja järgi näib, et sellel ei olnud üldse „rahvateksti”. Ka Veski mälestuste kohaselt sobitas Härma rahvaviisidele teisi tekste:

Seejuures ei lähtunud ta mitte iga kord aluseks võetud laulutekstist, vaid alles pärast viisipala valmimist kohaldas ta vahel sellele kas rahvasuus või kunstluules omaette leiduva teksti või soovitas oma intentsioonide kohaselt sõnad tagajärele luua. Seda viisi on valminud näiteks „Kui ma olin väiksekene”, „Tuljak” ja „Tule koju”. (Veski 1974: 132; TÜR, f 100, s 41, l 3, vt ka l 4)

Joonis 3. Aino Tamme karijaseviisid koos algse tekstiga (Koguteos 1934: 322).

Samas on Veskit jõudnud eesti kultuurilukku kaks versiooni „Lauliku lapsepõlve” teksti päritolust, mis näivad põhinevat temalt helisalvestatud mälestuste kahel erineval litereeringul – üks avaldatud trükis Heino Ahvena toimetatuna ja teine käsikirjas, kõneleja enda toimetatud.¹³ Omaette küsimuseks jääb, kui täpselt vastab

hiljem näib olevat avalauluks valitud Fredrik Paciuse ja Mihkel Veske „Kuule kuidas hääli helab” (vt Hermann 1896: VIII).

¹³ Veski mälestused on avaldatud peamiselt aastail 1958–1966 tehtud helisalvestuste ja mõne käsikirjalise allika põhjal (Ahven 1974: 6–7). Ahven (1974: 8) nendib, et suulises kõnes ei pruukinud eakas Veski mõtet alati sellise täpsusega sõnastada, nagu oleks õnnestunud kirjalikult. Seetõttu olevat Veski mälestuste litereeringuid kontrollinud ja parandanud faktivigu, kuid jõudnud seda teha üksnes väikeses osas. Veski signeeritud mälestused Miina Härmast on dateeritud

kumbki versioon oletatavale helisalvestusele ning kes ja mida on tekstis hiljem muutnud. Arvamust, nagu koos „Lauliku lapsepõlve” viisiga pärineks Tarvastust ja Aino Tammelt ka laulutekst, näib kinnitavat mälestuste trüki avaldatud versioon:

Kord, kui juhtusin mingi asjaajamise pärast olema M. Hermanni korteris, tuli sinna Aino Tamm ja jutustas, et ta oli oma kodukohas maal ühe karjase ilusa ja kurja ilma laulu sõnad üles kirjutanud. Nüüd palus ta M. Hermannilt, et see teeks neist kontserdilaulu. See soov täitus: neist ja lisaks veel teistest sugemetest kasvas M. Hermannil populaarseks saanud koori-, samuti soololaul „Kui ma olin väiksekene”. „Allea” ongi see karjaselaulu hõiskamine. (Veski 1974: 133; tsit ka Endre jt 2014: 43)

Arvestades laulu kohta varem kogunenud teavet, oletasin, et siin on eksitus ja Tamm kirjutas üles siiski karjaselaulu viisid. Seda kinnitab sama sündmuse teine versioon, mis leidub Veski enda siinneeritud käsikirjas:

Lauljanna Aino Tamm tõi kord M. Härmale kaks viisikest, mis ta oli oma sünnikohast Tarvastust üles märkinud „karjase ilusa ja kurja ilma lauludena” ja soovitas luua neist kontserdilaulu. See soov täitus: neist ja lisaks veel teistest sugemetest kasvas M. Härmal populaarseks saanud koori-, samuti soololaul „Kui ma olin väiksekene” Anna Haava sõnadega. (TÜR, f 100, s 41, l 4)¹⁴

Seda viimast muud allikad siiski ei kinnita. Veskit on tõenäoliselt eksitanud teadmised Haavast kui Häрма mitmete laulude sõnade autorist, tema „õuelaulikust” (TÜR, f 100, s 41, l 4). Veski mälestuse tema enda kontrollitud versioon ei anna edasi üksnes vahetuid muljeid, vaid lisab ka arvamusi-teadmisi (nagu väide „Kui ma olin väiksekene” teksti autori kohta), ilmselt taotlusega esitada oma memuaare kui osa kultuuriloost ehk faktikeskset kirjandust nagu eesti kultuurimaastikul kombeks (vrd Ahven 1974: 9; Jaago 2021). Noorpõlvemälestusi võidakse tõlgendada tagasiulatuvalt, hilisemate teadmiste mõjul. Mälu mõjutatavusest ja sellest, kuidas hilisemad kogemused vormivad varasemaid mälestusi, on kirjutanud näiteks psühholoog Daniel Schacter (2001), kes on nähtust nimetanud mälu kallutatuse printsipiiks. Nii võisid ka eaka Veski isiklikud mälestused põimuda talle teadaoleva „Lauliku lapsepõlve” diskursusega.

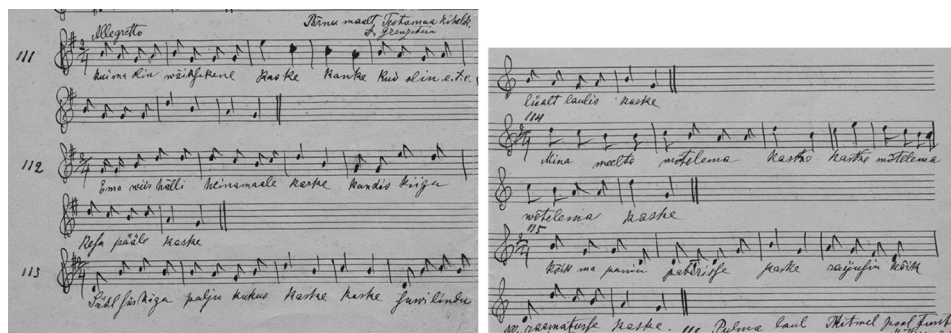
Kui tõepäraselt kõlab mälestus ajaloolises kontekstis? Miina Häрма tuli Tartusse elama 1894, kui Veski oli 21-aastane. Muude allikate järgi pidi sel ajal „Lauliku lapsepõlve” esmane versioon – soololaul – olema juba valminud. Kui Veski mingit vestlust isiklikult kuulis, võis see puudutada esmakordselt 1896. aastal ette kantud kooriseade loomist või kõnelejate varasemaid mälestusi. Usutav on, et Tamm kirjutas ise millalgi üles ja tõi Härmale oma karjasehelletuste viisid, olgu siis tekstiga või ilma.

„1960?” (TÜR, f 100, s 41). Tal olevat olnud „üksikasjaline märkmik eluloofaktidega, millele ta jutustamisel tugines” (Ahven 1974: 7).

¹⁴ Täna Tiiu Jaagot, kes otsis välja Veski käsikirja ja pööras mu tähelepanu selle erinevusele väljaandest.

„Lauliku lapsepõlve” tekst Miina Härma rahvalaulukogus

Miina Härma rahvaviisikogus leidub kohe pärast Tarvastu helletusi viiest lühikesest regiviisist koosnev tsükkel märkega: „Pärnu maalt Tõstamaa kihelk, A. Grenzstein”. Viiside all seisab „Lauliku lapsepõlve” värss: „Kui ma olin väiksekene, kaske, kaske”, „Ema viis hälli heinamaale, kaske, kandis kiigu kesa pääle, kaske” jne koos iseloomulike lõpuridadega „kõik ma panin paberisse, kaske, raiusin kõik raamatusse, kaske.” (SKS, Hermann 40 (111–115), vt joonist 4) Numbrite järgi asub see viisitsükkel koopia hulgas (viisid nr 100–122) – ja tõesti on samast laulutsüklist veel teine, sõnadeta noot märkega „Pärnumaalt” (SKS, Hermann 36 (96)). Seega asuvad „Lauliku lapsepõlvena” kuulsaks saanud viis ja tekst kõrvuti aastail 1895–1896 koostatud viisikäsikirjas SKS, Hermann. Nimetatud teos valmis aastal 1891, nii et Härma kirjutas selle algmaterjalid oma rahvaviisikogusse mitu aastat hiljem. Võib oletada, et koopiad numbrite 100–122 all sisaldavad ta varasemaid märkmeid.

Joonis 4. SKS, Hermann 40 (111–115). – Miina Härma [< Grenzstein (1878: 1–2)] (1895–1896).

Kuhu viivad „Lauliku lapsepõlve” jäljed? Teksti allikad

Seni oli põhiküsimus, kas leidub „Lauliku lapsepõlve” päritolu kohta jälgi, mida mööda jõuaks laulu allikateni. Nüüd on leidnud kinnitust, et karjaseviisi on pärinud Aino Tamm Tarvastu kihelkonnast ning sellel olid algul teistsugused sõnad. „Lauliku lapsepõlve” teksti kohta selgus, et see peaks asuma Jakob Hurda kogus, ja lisaks on Miina Härma selle üles kirjutanud ka Ado Grenzsteinilt Pärnumaalt.

Samuti Tarvastust pärit Ado Grenzstein (ka Piirikivi, 1849–1916) on loonud viieosalise, eri regiviisidest koosneva laulu „Lauliku lapsepõli”, mille tekst pea sõnasõnalt kattub Tamme ja Härma hilisema samanimelise lauluga. Laulu meloodiate seas leidub Tõstamaa päritolu refrääniline regiviis ja neli omaloodud regilaulu stiilis viisi, mille autoriks on märgitud A. Piirikivi. Grenzstein on laulu avaldanud oma koostatud „Kooli laulmise raamatus” (1878: 1–2, nr 1; vt joonist 5). Hiljem on see ilmunud Gustav Pärna koostatud koolilaulikutes (Gusli 1890, 1897, 1913; Eesti laulud rahva koolidele 1890, Pärn 1907; vt ka Liimets, Ernits 2019).

Härma rahvaviiside käsikirjas leiduv Grenzsteini nimega viisitsükkel on ümber kirjutatud trükitud laulikust – kas 1878. aasta esmatrükist või mõnest hilisemast väljaandest. Trükiallikate kasutamine polnud rahvaluulekogujate seas ebatavaline, nagu näitab ka eelkirjeldatud Karl Ruudu lugu. Grenzsteini loodud ja avaldatud regilaulutsükkel Härma rahvaviisikogus tõestab, et Härma oli tema laulu ja selle tekstiga „Kui ma olin väiksekene...” hästi tuttav. Samuti kinnitab see täiendavalt, et Härma ei kirjutanud rahvalaule oma viisivihikusse üksnes suulisest pärimusest välitöödel, ja samuti seda, et numbrite 100–122 all leidub ülejäänud viisikogu laulude koopiaid.

IV.

1. Lauliku lapse-pöli.

I. Viitikiini.

1. Kui ma o - lin väi - se - ne, ta - se, ta - u - fe!
Kui ma o - lin väi - se - ne, ta - se, ta - u - fe!

2. :: Kõnõjain ma kannitene, :: 3. :: Olin ühe sõnõnõnõne ::
4. :: Pääle tahe päewa wana. ::

II. Gõõli rahwa-wiis (Tõstamaa).

5. G - ma wiis hõl - li hei - na - ma - se, ta - se!
G - ma wiis hõl - li hei - na - ma - se, ta - se!

6. :: Kõnõis kiigu tesa pääle, :: 7. Panti tõi kiigutama ::
8. :: Suwe-linnu kiigutama. ::

2

III. Viitikiini.

9. Säätsis kã - gu pal - ju tui - tus, ta - se, ta - se!
10. Su - wi - lin - du liti - õit lau - tis, ta - se, ta - se!

Säätsis kã - gu pal - ju tui - tus, ta - se!
Su - wi - lin - du liti - õit lau - tis, ta - se!

IV. Viitikiini.

11. Mi - na meelta mü - te - le - ma, ta - se, ta - se!
12. Mõl - te - se - ma, mõl - te - se - ma,

Mi - na meel - ta mõl - te - le - ma, ta - se!
Mõl - te - se - ma, mõl - te - le - ma,

V. Viitikiini.

13. Kõit ma pa - nin pa - be - ris - se, ta - se!
14. Rai - u - sin tõi raa - ma - tus - se, ta - se!

Kõit ma pa - nin pa - be - ris - se, ta - se!
Rai - u - sin tõi raa - ma - tus - se, ta - se!

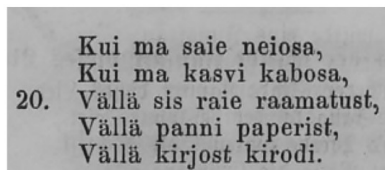
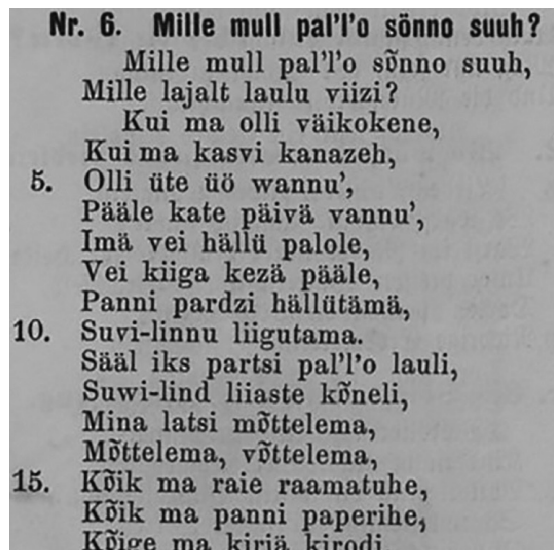
Rahwa-laul. (Wana kannel.)

Joonis 5. Ado Grenzsteini „Lauliku lapse-pöli” (1878: 1–2).

Grenzsteini ja Tamme-Härma laulu sarnasused pole juhuslikud, vaid Grenzsteini laul pidi olema eeskujuks. Mõlema laulu aluseks on idee järjestada eri iseloomuga lühemad, refrääniga rahvaviisid terviklikuks, sidusa tekstiga lauluks. Ka pealkiri „Lauliku lapsepöli” ja tekst on peaaegu samad. Erinevad kasutatud viisid ja nende refräänid ning Tamme-Härma versioon on kahe värsi võrra lühem. Idee järjestada mitu lühemat rahvaviisi oli Grenzstein saanud arvatavasti Jānis Cimze seminaris õppides, sest sama võtet on kasutanud Cimze läti rahvaviiside töötlemisel.¹⁵

¹⁵ Cimze on koostanud ja avaldanud aastail 1872–1884 mitmeosalisi jaanilauluviiside tsükleid, kus üksteisele järgnevad laadiliselt erinevad ligo-refraaniliste laulude seaded (Zimse 1908 [1872–1884]: 122–144).

Grenzsteini laulu lõpus teksti allika või autori kohal seisab: „Rahva-laul. (Vana kannel)” (Grenzstein 1878: 2). 1878. aastaks oli ilmunud ainult üks „Vana kannel” – Jakob Hurda koostatud Põlva kihelkonna 1. köite 1. vihk (VK 1875). Siin kohal on paslik meenutada, et Tamm oli viidanud teksti saamisele Hurda kogust, jättes mainimata Grenzsteini laulu osa. Samas oli just Grenzsteini tekst kirjakeelne. Põlva „Vanas kandles” leiduv võrokeelne pikem laul pealkirjaga „Mille mull pal'l'o sõnno suuh?” („Miks mul palju sõnu suus?”) sisaldab „Lauliku lapsepõlvele” vastava tekstiosa värssides 3–16 (VK 1875: 4, nr 6; vt jooniseid 6 ja 7). Raamatu sissejuhatuse ja allikate registri järgi peaks avaldatud laul vastama käsikirjale H, Põlva 1, 134/5 (65), mille on üles kirjutanud aastail 1872–1874 Joosep Hurt (VK 1875: VI, XXVI). Laulu juures seda esitanud rahvalauliku nime ei ole märgitud, kuid „Vana kandle” eessõnas on üldiselt loetletud seal avaldatud laulikute nimed (VK 1875: VI). „Vana kandle” teksti võrdlemine registris osutatud käsikirjaga näitab, et need ei kattu omavahel – Hurt on avaldamisel teksti muutnud, liites sinna värssse mujalt ja teistsuguse lõpu registris teisele allikale viitamata. Kas ta luuletas selle ise? Või kust see osa pärit on?

Joonis 6. „Mille mull pal'l'o sõnno suuh?” (VK 1875: 4, 6).

Eesti Rahvaluule Arhiivi Hurda kogu sirvides leiab Põlvast veel teise „Mille mull pal'l'o sõnno suuh” laulu käsikirja, mille on aastate 1865 ja 1875 vahel üles kirjutanud Eeva Hurt (H, Põlva 1, 239/40 (151)). Selle juures on Jakob Hurda märkus: „Vana kannel 6”, mis kinnitab, et selle tekstiga ongi Jakob Hurt „Vanas kandles” avaldatud teksti täiendanud, ilma et oleks sellele registris osutanud.

Laulusõnades tehtud valikutest jääb silma, et Jakob Hurt on Võromaa iseloomulike värsside „Säält ma latsi laulu sai, / ullike sõna osasi” asemel eelistanud ridu „Mina latsi mõttelema, / mõttelema, võttelema”, kusjuures viimasega on ta asendanud sõna „üttelema”. Siinkohal on Hurt eelistanud väarikamat lüürilist mina, nõnda

et „ullikese” asemel, kes laulud lindudelt sai, astub ette mõtleja ja võtleja. „Vanasse kandlesse” on Joosep Hurda käsikirjast võetud pigem algus, kuid Eeva omast lõpp. Joosepil järgneb laulude „raamatusse raiumisele” vaeslapselaulu motiiv, kuid Eeva tekstis kõneldakse lapsepõlves õpitud (ehk „raamatusse raiutud”) laulude laulma hakkamisest neiuas. See muutus siis oluliseks, sest head laulikud olid nii tütarlaste kui ka noormeeste silmis hinnas.

Aino Tamm, Miina Härma	Ado Grenzstein-Piirikivi	Regilaul	Regilaul
Koorilaul, soololaul	Laul	Pealkiri: „Mille mul pal’l’o sõnno suuh”	Tüüp: „Lauliku lapsepõlv”
Pealkiri: „Lauliku lapsepõlv”	Pealkiri: „Lauliku lapsepõlv”		
I Kui ma olin väiksekene kasvasin ma kannikene.	I Kui ma olin väiksekene kasvasin ma kannikene . Olin ühe õõ-vanune, pääle kahe pääva vana.	Mille mul pal’l’o sõnno suuh, mille lajalt lauluviisi? Kui ma olin väiksekene, kui ma kasvi kanazeh , olli üte üö vannu’, pääle kate päivä vannu’. Ime vei hällu palole , vei kiiga kezä pääle. Panni pardzi hällütama, suvi-linnu liigutama.	Mille mul pal’lo (laulu) sõnno, mille lajalt lauluviisi? Kui ma olin väiksekene, kui ma kasvi kanaseh, olli üte õö vannu, pääle kate päävä vannu, ime vei hällu palole, vei kiige kesä pääle. Panni pardsi hällütama, suvilinnu liigutama.
II Ema viis hälli heinamaale, kandis kiigu kesa pääle,	II Ema viis hälli heinamaale , kandis kiigu kesa pääle,	Sääl iks partsi pal’l’o lauli , suvilind liiaste kõneli .	Säält partsi pal’lo laali, suvilind liiast kõneli.
III a pani käo kiigutama, suvilinnu liigutama.	pani käo kiigutama, suve-linnu liigutama.	Mina latsi mõttelema, mõttelema, võttelema	Säält ma latsi laalu sai, ulliken sõna osasi.
b Sääl siis kägu palju kukkus, suvilindu lialt laulis.	III Sääl siis kägu palju kukkus , suvilindu lialt laulis .	Kõik ma raie raamatuhe, kõik ma panni paberihe, kõige ma kirjä kirodi. [—]	Panni laalu papperihe, lasi laalu raamatuhe. [—]
a Mina meelta mõttelema, mõttelema, võttelema	IV Mina meelta mõttelema, mõttelema, võttelema		
b Kõik ma panin paberisse, raiusin kõik raamatusse.	V Kõik ma panin paberisse, raiusin kõik raamatusse.		
(Hermann 1895: 3–4, nr 3)	(Grenzstein 1878: 1–2, nr 1)	(VK 1875: 4, nr 6)	(H, Põlva 1, 134/5/65) < Põlva khk – Joosep Hurt (1865–1875))

Joonis 7. „Lauliku lapsepõlve” (komponeeritud 1891) teksti neli arengujärku eesti kirjakultuuris, paremalt vasakule. Rooma numbrid ja tähed kahe vasakpoolse tulba ees tähistavad tekstidele vastavaid viisiosi.

Grenzstein on omakorda asendanud regilaulu tüüpilisi kujundeid romantilise stiili mõttes „ilusamatega” ja kõrvaldanud vihjed naissoole. Nii on regilauludes esinevast „neiu” levinuimast poeetilisest sünonüümist „kana” saanud „kannikene”. (Sellest tehti „kallikene” laulikus „Oh laula ja hõiska!”, 1914: 29.) Rahva laulmisest on Grenzstein loonud meloodilisema mulje, asendades suvilinnu kõnelemise laulmisega ja pardi laulu käo kukkumisega, püüdes ehk väärindada eesti rahvalaul(ik)u kuvandit. Tema kaasajal, kus eestlaste laulude pilamiseks öeldi baltisakslaste seas, et need olla loomadelt ja lindudelt õpitud (Frey 1813), võis tunduda halb mõte levitada tekste, kus hulluke rahvalaulik õpib laulma prääksuvalt pardilt ja kõnelevalt suvilinnult. „Vanas kandles” jaotub tekst kahele lehele ja Grenzstein on võtnud ainult esimesel lehel asuva tekstiosa, loobudes otseselt neiuile viitavast laulu lõpust pöördel, samuti laulude taasesituse kujundist. Tänapäeva folklooriprotsessi taustal võiks see kujund saada täiesti uue tähenduse:

Kui ma saie neiosa,
kui ma kasvi kabosa –
vällä sis raie raamatust,

vällä panni paperist,
vällä kirjost kirodi.¹⁶
(VK 1875: 6)

Grenzsteini muutused on rahvalaulu loomuldasa üldist kujundit avardanud, nii et sellega said samastuda ka noormehed, ärkamisaja peamised kirjutajad. Samuti on ta laulusõnad kirjakeelde tõlkinud ja lühendanud. „Lauliku lapsepõlve” aluseks olnud Põlva regilaulutekstil ei ole refrääni ja Grenzstein on lisanud „kaske”-refräänid, mis olid XIX sajandil omased tema kodukandi, Pärnumaa lüürilistele lauludele. Tamm ja Härma on kaotanud tekstist veel kaks värssi ja laulu struktuuri säilitades „kaske”-refrääni asendanud helletuste refrääniga „alle-a, alle-la”.

Regilaulud „Miks mul palju sõnu suus?” ja „Lauliku lapsepõli”

Grenzsteini laulu pealkiri „Lauliku lapsepõli” andis nime peale Härma ja Tamme laulu ka regilaulutüübile.¹⁷ Sellesse tüüpi sobivad Tamme ja Härma laulu folkloriseerunud variandid ja osalt muud sarnase sisuga regilaulud, näiteks lähedane tüüp „Ema viis põlles põllu peale” (Tedre 1974: 105). Nimetus „Lauliku lapsepõlv” ilmselt kinnistus laulu korduval ilmumisel ja jõudis koos „rahvalauluga” kooli- ja rahvalaulikutesse, samuti Andrus Saareste koostatud teaduslikuma ilmega kogumikku „Valitud eesti rahvalaulud” (Saalberk 1919; täiendatud trükk: Saareste 1922). Raamatu eessõnas ütleb koostaja: „Valikul on püütud võimalikult põigata seesuguste laulude eest, mille rahvapärased on kahtlane või mis on liiga rikutud üleskirjutajate ja väljaandjate poolt [---]” (Saalberk 1919: 3). Kogumikus avaldatud Tamme-Härma „Lauliku lapsepõlve” tekst (Saalberk 1919: 29) on – erinevalt paljudest teistest – vähi-magi lisainfota. Tampere kasutab pealkirja „Lauliku lapsepõli” tüübinimetuseks teaduslikes väljaannetes „Eesti rahvaviiside antoloogia” (1935: 89) ja Karksi kihelkonna „Vana kannel” (1941: 142), et koondada mitut eri laulu.

Kas Põlva teksti „Miks mul palju sõnu suus?” sisu ja motiivid võisid olla kunstlaulu „Lauliku lapsepõlv” loojatele varem tuttavad nende kodukoha Mulgimaa või Tartumaa traditsioonist ja anda põhjust just sellise sisuga teksti valimiseks? Ehk kas mujalgi Lõuna-Eesti pärimuses leidis vanemaid „Lauliku lapsepõlve” sarnaste motiividega laule? Karksi ja Halliste kihelkonna vanimas käsikirjas 1868. aastast leidub ühes pikas laulus lühike motiiv „Emakene ennekene, / viisid ällu heinamaale” (Kase H, Kase 4 (9)). 1873. aastal on aga Helme kihelkonnast üles kirjutatud „Lauliku

¹⁶ „Kui ma sain niuiks, / kasvasin kabuks, / siis raiusin [sõnad] välja raamatust, / panin välja paberist, / kirjutasin kirjadest välja.”

¹⁷ Regilaule kui suulist pärimust käsitletakse folkloristikas nende varieeruvuse tõttu tüübi ja variandi mõiste kaudu, kus laulutüüp hõlmab omavahel sisult sarnaseid laulesituseid ja -jäädvustusi. Neid sarnaseid laule esindab tüübinimetus (vt Särg 2023). Et suulises pärimuses on tekstide sisu ja motiivistik muutlikud ning eri piirkondade traditsioonid erinevad, siis on olnud keeruline kogu materjali ühtlaselt liigitada ja eesti folkloristid ei ole seni loonud päris ühtset süsteemi tüüpide piiritlemiseks ja nimetamiseks.

lapsepõlve” sarnase sisuga pikem laul, puudub ainult raamatusse kirjutamise motiiv. Seega oli laul põhiosas juba enne „Vana kandle” illumist tuntud Lõuna-Eesti eri kohtades.

[---] Ema viis hälli hainamaale,
kand' ta kiigo karjamaale,
pand' ta partsi hällitama,
suvilinnu liigutama,
kimalise kiigutama,
hänilise häälitsema.
Partsil oo palju sõnuje,
kimalisel mito keelta,
hänilisel mito hääлта,
suvilinnul liia laulu.
Säält ma latsen laulu saie,
sõnu õppe hulluke. [---]

EKms 8° 2, 256/8 (30) < Helme khk – Aleksander Wahlberg (1873).

Tundes huvi, kas regivärsilises suulises pärimuses oli tavaline mainida laulude üleskirjutamist või raamatuid, leidsin otsingusõnaga *raamat* regilaulude andmebaasist (ERAB) mitmeid motiive.¹⁸ Raamatusse kirjutamine, väljendatud enamasti algriimi moodustavate verbidega, nagu *rapsima*, *rappuma*, *rappima*, *raiuma*, *kraapima*, *ropsima*, *ragoma*, tähendab regilaulu kujundikeeles hoolsat meeles pidamist või üles märkimist, ka kirja kirjutamist või sõnumi toomist. Paralleelvärssides on väljendi paariliseks näiteks „pistab sõnad piibeleisse” (AES, MT 3, 11 (36)), „sõnad pannasse tähele” (AES, MT 76, 10 (2)), „pannase paberi peale, [---] kirjutasse kirja sisse” (E 7164/5). Aastail 1877–1879 on Räpina kihelkonnast laulu eri variante üles kirjutatud, mis kõik osalt meenutavad Põlva „Vanas kandles” ilmunud laulu.

Lisaks Põlva ja Räpina regilauludele, kus tüdrukud lindude laule raamatusse tal-
lele panid, seotakse raamatusse kirjutamist muudegi poeetiliste paralleelidega, näi-
teks saab kududa sõnumeid kindakirjadesse või loodusesse. Nii palub neiu noor-
mehel meeles pidada tee tema juurde: „Teerajad raamatusse, teekirjad kinnastesse,
tule sügise tagasi!” (E 61675/6 (14)) Üles märkimine ilmneb regilaulude maailmas
sagedamini aga negatiivses tähenduses ja kõige rohkem leidub seda motiivi laulu-
tüübis „Arg laulik”, kus laulik vaikib, sest laulud „rapsitakse raamatusse” ehk pee-
takse meeles, et nende põhjal hiljem etteheiteid teha. Vanades ürikutes on doku-
menteeritud ka solvavate laulude pärast kohtus käimist (VAKK). Laulutüübi „Arg
laulik” levikut võivad olla mõjutanud varasemad trükiallikad, sest juba 1817. aastal
ilmus ajakirjas Beiträge laul, milles sisaldub järgmine üleskirjutamise ja etteheite
motiiv:

¹⁸ *Raamat* esines tekstides eri vormides 925 korral, neist vormis *raamatusse* 251 korral ja enne 1880. aastat 75 korral.

[---] Sõnnad seäl pannaks papperille,
 ramatulles rapsitakse,
 home etteheidetakse,
 tunna ette tõstetakse,
 pea agga peäle paugutakse. [---]
 (Rosenplänter 1817: 66–67)

Täpse raamatu pidamise kujundiga viidatakse kitsidusele, kus leivaraasud kokku loetakse (laulutüübi „Karjasel kuri kodu”). Raamat kui füüsiline objekt eksisteerib regilaulus enamasti kui lauluraamat, Piibel või mõni ametlik ürik, millega käskjalgal teel on (nt laulutüübis „Kaevul kosija”) või kuhu nekruteid märgitakse (nekrutulauludes). Kurvemad on laulud, kus kägu toob raamatu või kirja sõjasõnumiga ja sõsar peab sõtta minema:

[---] Miä ol’l käo käehna,
 meä piho peo pääl?
 Kiri ol’l käo käe pääl,
 paper piho peo pääl. [---]
 Kiä tundsi tuu kir’a,
 mõistsi rasse tuu raamatu;
 vele mul tundsi tuu kirä,
 lugi rasse tuu raamatu.¹⁹ [---]
 (H, Jagomann 391/5 (23)).

Need kirjutamise motiivid üheskoos osutavad sellele, et asju märgitakse üles pigem halva pärast ja kirjaliku maailma poolelt ei ole laulikul head oodata. Harvem pannakse laulud heas mõttes kirja, et neid hiljem laulda. Mõnikord seostub see laulikute endi ülestähendustega, nagu ka teises seda teemat puudutavas laulutüübis „Suude sulg”, kus esineb „laululeht” (vt Lintrop 2017). Siiski tähistab kirjutamine regilaulus mõnikord poeetilisi laulude loomisega sarnaseid motiive, näiteks „Laulja uhustamine” („Laulja uhkustamine” tüübist „Lauliku soost”), kuid teksti võib olla üleskirjutaja täiendanud (vrd Talts 2003).

[---] Sõsar mul sõnade seppä,
 veli viisi kirjuteje:
 kirjut puida, kirjut maida,
 kirjut ilmale igädä,
 kirjut pilvi pikä repi,
 kirjut tähti taevaesse,
 rauda tähti raamatusse. [---]

(E 29287 (13) < Tarvasto khk, Vooru v. – Anton Suurkask (1896))

¹⁹ „Mis oli käol käes, / mis peoleo peo peal? / Kiri oli käo käe peal, / paber peoleo peo peal. / [---] Kes tundis seda kirja, / mõistsi toda rasket raamatut; / veli tundis toda kirja, / luges seda rasket raamatut.”

Rahvalaulikud, märgates Jakob Hurda algatatud regilaulude kogumist ja kohtudes esimeste üleskirjutajatega, võisid selle meeldejääva sündmuse ka laulude sisse panna. Seda mõtet toetab asjaolu, et laulude paberi peale panemisest kõnelevad just tekstid Võrumaalt, kus Põlvast pärit Hurt koos oma pere ja esimeste kaastöolistega hakkas laule koguma.

Kokkuvõte

Artiklis selgitati, kust on pärit Miina Härma ja Aino Tamme komponeeritud laulu „Lauliku lapsepõli” tekst, ja täpsustati laulus kasutatud viiside allikaid, tuginedes Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudele, varasematele trükistele ja uurimustele. Tamme ja Härma „Lauliku lapsepõlve” teksti, pealkirja ja ka struktuuri aluseks oli Ado Grenzsteini regivärsi stiilis laul pealkirjaga „Lauliku lapse-põli”, mille tarvis ta teksti oli sobitanud ja tõlkinud Põlva kihelkonna „Vanast kandlest” (1875). Laul ilmus tema koostatud „Kooli laulmise raamatus” (1878) ning hiljem veel mõnes laulikus ja nende kordusväljaannetes. Grenzsteini kasutatud laulutekst oli osa „Vanas kandles” ilmunud pikemast regilaulust pealkirjaga „Mille mull pal’o sõnno suuh?”. Jakob Hurt oli regilauluteksti koostanud kahest eri käsikirjast (aastaist 1854–1875) ja Grenzstein oli seda lühendanud. Viisi oli Grenzstein komponeerinud ühest Tõstamaa ja neljast omaloodud *kaske*-refraaniga regiviisist.

„Lauliku lapsepõlve” viisi aluseks olid Aino Tamme lapsepõlvest meelde jäänud (ja võib-olla osalt tema arendatud ja kokku pandud) Tarvastu karjasehelletused refraaniga „alle-a, alle-la”. Miina Härma komponeeris neist soololaulu klaverisaatega (arvatavasti 1891. aastal, esmaesitus 1892, trükkis ilmunud 1923) ja mitmehäälsel koorilaulu (esmatrükk 1895, esmaesitus 1896). Viis koos helletustekstiga on ilmunud 1934. aastal, selle aluskäsikirja pole õnnestunud leida.

Kummastki osisest, nii „Lauliku lapsepõlve” viisist (ilma tekstita) kui ka tekstist (koos Grenzsteini viisiga), leidub kaks teineteisega kattuvat üleskirjutust Härma rahvaviiside käsikirjas Eesti Rahvaluule Arhiivis. Säiliku koostamisajaks on märgitud aastad 1895–1896, mil Härma käis Soome Kirjanduse Seltsi ülesandel välitöödel rahvaviise kogumas. Seega valmis töötlus „Lauliku lapsepõli” enne Härma ametlikku viisikogumist ja selle allikad on rahvaviisivihikuse kirjutatud alles hiljem varasemate kogemuste põhjal, mitte aga 1895.–1896. aasta kogumisretkel.

Artikkel näitas tekstide analüüsi kaudu ka seda, kuidas „Lauliku lapsepõli” on kirjakultuuris tasapisi läbi teinud muutusi, mis on võrreldavad järkjärgulise muutmisega suulises pärimuses. Osutan, et jäljendamine, taasloomine ja ümberloomine oli vähemalt eesti kirjakultuuri algusaegadel tavapärane loomemeetod – ja võib-olla ongi see inimesele omane taasloomise tung sõltumata kultuurisüsteemist.

Uurimus on valminud projektide EKKD-III2 „Eesti kultuuri arengumustrid” ja PRG1288 „Folkloorse varieeruvuse korpuspõhine käsitlus: regilaulutraditsiooni piirkondlikud stiilid, teemavõrgustikud ja suhtlusviisid”, samuti Lauupeo Sihtasutuse toetusel.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumi (ETMM) muusika käsikogu

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

AES – Akadeemilise Emakeele Seltsi kogu

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

EKmS – Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogu

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

SKS – Soome Kirjanduse Seltsi eesti rahvaluulekogu

Tartu Ülikooli Raamatukogu (TÜR)

f 100, s 41 – Veski, Johannes Voldemar 1960(?). Mälestusi Miina Härmast.

VEEBIVARAD

AutÕS = Autoriõiguse seadus. Riigi Teataja I 1992, nr 49, art 615.

<https://www.riigiteataja.ee/akt/32232>

DWDS = Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart. Berlin: Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. <https://www.dwds.de/>

EKS = Eesti keele sõnaraamat 2019. Tallinn: Eesti Keele Instituut. <http://www.eki.ee/dict/eks/>

ERAB = Eesti regilaulude andmebaas. Koost Janika Oras, Liina Saarlo, Mari Sarv, Kanni Labi, Merli Uus, Reda Šmitaite. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv, 2003–2021. <https://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/>

Ginsborg, Hannah 2022. Kant's Aesthetics and Teleology. – The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Fall 2022 Edition. Peatoim Edward N. Zalta, Uri Nodelman. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/kant-aesthetics>

Hamilton, Andrew 2011. Herder's Theory of the *Volksgeist*. – Counter-Currents 20. V. <https://counter-currents.com/2011/05/herders-theory-of-the-volksgeist/>

Hinrikus, Rutt s.a. Miina Härma (1864–1941). – Kreutzwaldi sajand. Eesti kultuurilooline veeb. Eesti Kirjandusmuuseum. https://kreutzwald.kirmus.ee/et/lisamaterjalid/ajatelje_materjalid?item_id=45&table=Persons

Nagel, Georg 2021. „Wo de Nordseewellen trecken an den Strand” (Friesenlied) von Friedrich Fischer-Friesenhausen – die „norddeutsche Nationalhymne”. – Deutsche Lieder. Bamberger Anthologie. Liedtextinterpretationen 1. IV. <https://deutschelieder.wordpress.com/2021/04/01/friedrich-fischer-friesenhausen-wo-de-nordseewellen/>

VAKK = Vana kirjakeele korpus. Tartu Ülikool. <https://vakk.ut.ee/>

KIRJANDUS

- Aavik, Juhan 1934.** Aino Tamme muusikaline tegevus. – Koguteos. Anna Haava. Miina Hermann. Aino Tamm. 70 a. sünnipäevaks. [Tallinn:] Koguteose Komitee, lk 252–271.
- Ahonen, Laura 2007.** Mediated Music Makers: Constructing Author Images in Popular Music. (Finnish Society for Ethnomusicology Publ. 16.) Helsinki.
<http://hdl.handle.net/10138/19458>
- Ahven, Heino 1974.** Saateks. – Johann Voldemar Veski, Mälestuste raamat. Toim Elli Riikoja. Tallinn: Eesti Raamat, lk 5–14.
- Eesti laulud rahva koolidele 1890.** [Koost Gustav Pärn.] Riia: W. Mellin.
- Elken, Juhan 1913.** Koolilaste laulud kahele ja kolmele häälele. Rahvakoolides M. Kampmanni „Lugemiseraamatu” kõrval tarvitada, iseäranis viisiraamatuks „Lugemiseraamatu” I. jao juure. Kaasas lühikene noodiõpetus ja hääleharjutused. Tallinn: G. Pihlakas.
- Endre, Sirje; Kuljus, Ene; Lehiste, Risto 2014.** Peterburi konservatoorium (1883–1890). – Miina Härma 150. Enne ja nüüd. Peatoim S. Endre, R. Lehiste, toim Liine Jänes. Tartu: Tartu Linnavalitsus, lk 29–47.
- Foley, John Miles 2002.** How to Read an Oral Poem. Urbana–Chicago: University of Illinois Press.
- Frey, Peter Heinrich 1813.** Ueber die Ehstnische Poesie. – Beiträge zur genauern Kenntniß der estnischen Sprache, 2. vihk, lk 15–43.
- Grenzstein, Ado 1878.** Kooli laulmise raamat. IV jagu. (Eesti Kirjameeste Seltsi toimetused 15.) Tartu: Schnakenburg.
- Groth, Klaus 1860 [1852].** Quickborn. Volksleben in plattdeutschen Gedichten ditmarscher Mundart. Achte Auflage mit einer Glossar von Prof. K. Müllenhoff. Hamburg: Perthes-Besser & Mauke. <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10109781>
- Gusli 1890 = Гусли. Русские и эстские песни для начальных училищ.** Eesti laulud rahva koolidele. [Koost Gustav Pärn.] Riiga: B. Меллин.
- Gusli 1897 = Гусли. Русские и эстские гимны, хоралы и народные песни для начальных училищ.** Издание второе, исправленное и дополненное. Ри́га: В. Меллин.
- Gusli 1913 = Гусли. Русские и эстские гимны, хоралы и народные песни для начальных училищ.** Kannel. Koraalid, vaimulikud ja ilmlikud laulud. [Toim Gustav Pärn.] Riiga: B. Меллин.
- Herder, Johann Gottfried 1767.** Ueber die neuere Deutsche Litteratur. Erste Sammlung von Fragmenten. Eine Beilage zu den Briefen, die neueste Litteratur betreffend. Riga: Hartknoch. https://www.deutschestextarchiv.de/herder_litteratur01_1767
- Hermann, Karl August (toim) 1895.** Laulu ja mängu lehe segakoorid mis aastal 1895 välja on antud. Jurjev: K. A. Hermann.
- Hermann, Karl August (toim) 1909.** Laulu ja mängu leht. Kuukiri Eesti muusika edendamiseks. Esimene (1885) aastakäik. Vastutav toimetaja ja väljaandja Dr. K. A. Hermann. Teist trükki täiendanud ja parandanud S. Lindpere. Tartu: Hermann.
- Hermann, Miina (toim) 1896.** Esimese Läänemaa laulupidu laulud. Jurjev: K. A. Hermann.
- Hermann, Miina 1904.** Kui ma olin väiksekene. Arranžeerinud Miina Hermann, esitab Estonia koor. [Inglismaa:] Gramophone Company.

- Hermann, Miina 1908.** Kui ma olin väiksekene. Arranžeerinud Miina Hermann, esitab Johannes Tinn-Fellinsky klaveri saatel. [Inglismaa:] Gramophone Company.
- Hermann, Miina s.a.** Lauliku lapsepõli. Eesti rahvalaul. Mäletad. Esitab Johannes Tinn-Fellinsky klaveri saatel. [Prantsusmaa:] Pathe.
- Huron, David 2006.** Sweet Anticipation: Music and the Psychology of Expectation. (A Bradford Book.) Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Jaago, Tiiu 2021.** After the war and repressions: Mediating of traumatic experiences in Estonian life stories. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, nr 83, lk 105–122.
<https://doi.org/10.7592/FEJF2021.83.jaago>
- Jauss, Hans Robert 1970.** Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft. – H. R. Jauss, Literaturgeschichte als Provokation. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, lk 144–207.
- Koguteos 1934** = Koguteos. Anna Haava. Miina Hermann. Aino Tamm. 70 a. sünnipäevaks. [Tallinn:] Koguteose Komitee.
- Lach, Robert 1925.** Das Konstruktionsprinzip der Wiederholung in Musik, Sprache und Literatur. (Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte 201.2.) Wien–Leipzig: Hölder-Pichler-Tempsky.
- Liimets, Airi; Ernits, Tiiu 2019.** Eesti- ja saksakeelsete laulikute väärtusmaailmadest Eestis 1860–1914 rändlinnuliikumise perspektiivist. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 1, lk 39–54.
- Lintrop, Aado 2017.** Where do songs come from? An attempt to explain some verses of *regilaul*. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, nr 68, lk 115–130.
<https://doi.org/10.7592/FEJF2017.68.lintrop>
- Lord, Albert B. 1960.** The Singer of Tales. (Harvard Studies in Comparative Literature 24.) Cambridge (Mass.)–London: Harvard University Press.
- Lotman 1964** = Юрий Лотман, Лекции по структуральной поэтике. Вып. I. Введение, теория стиха. (Ученые записки Тартуского государственного университета 160. Труды по знаковым системам I.) <http://hdl.handle.net/10062/41631>
- Lotman, Juri 2001.** Kultuur ja plahvatus. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.) Tlk Piret Lotman. [Tallinn:] Varrak.
- Lotman, Juri 2010.** Kultuuritüpoloogiast. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Kaidi Tamm, Tanel Pern, Silvi Salupere, toim S. Salupere. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Mang, Theo; Mang, Sunhilt 2012.** Der LiederQuell. Über 750 Volkslieder aus Vergangenheit und Gegenwart. Ursprünge und Singweisen. 2. tr. Eggolsheim: Dörfler.
- Merriam, Alan P. 1964.** The Anthropology of Music. [Evanston:] Northwestern University Press.
- Männik, Maris 1984.** Miina Härma oma kirjade peeglis Kaarle Krohnile. – *Teater. Muusika. Kino*, nr 7, lk 74–80.
- Nattiez, Jean-Jacques 1990.** Music and Discourse: Toward a Semiology of Music. Tlk Carolyn Abbate. Princeton: Princeton University Press.
- Noor-karsklase laulik 1924** = Noor-karsklase laulik. Kogu üldiselt lauldavaid laule. (Eesti noorsoo karskusliikumise seeria 4.) Tartu: E. N. Karskusliit.
- Noorkarsklase laulik 1928** = Noorkarsklase laulik. Kogu üldiselt lauldavaid laule. Teine täiendatud trükk. (Eesti noorsoo karskusliikumise seeria 13.) Tartu: E. N. Karskusliit.

- Nooshin, Laudan 2016.** Iranian Classical Music: The Discourses and Practice of Creativity. (SOAS Studies in Music.) New York: Taylor & Francis.
- Oh laula ja hõiska! Täielik kogu lauldavaid laulusi: Rahva suust kogutud 1914.** Narva: G. Pihlakas.
- Ong, Walter 1982.** Orality and Literacy: The Technologizing of the Word. London: Methuen & Co.
- Pettai, Raul 2010.** Lydia Koidula loomingu juurtest. – Estonian World Review 26. II. <https://www.eesti.ca/lydia-koidula-loomingu-juurtest/article27336>
- Pruuden, Salme 1934.** Kilde Miina Hermannini elust. – Koguteos. Anna Haava. Miina Hermann. Aino Tamm. 70 a. sünnipäevaks. [Tallinn:] Koguteose Komitee, lk 147–162.
- Põldmäe, Alo 2014.** Aino Tamm – 150. Eesti Lauluema meenutuseks. – Kultuur ja Elu, nr 4, lk 68–72.
- Põldmäe, Rudolf 1971.** C. R. Jakobsoni varasem võitluskaaslane Johannes Eglon. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 722–732.
- Pärn, Gustav 1907.** Kannel. Koraalid, vaimulikud ja ilmlikud laulud. Kolmas parandatud ja täiendatud trükk. Riia: W. Mellin.
- Rahva laulukoorid 1905** = Rahva laulukoorid. Esimene vihk: segakoor. Koorilaulu sõprade toimetatud. Tallinn: J. Ploompuu.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1817.** Poesien der Ehsten. Erste Sammlung des Herausgebers. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, 7. vihk, lk 32–87.
- Saalberk, Albert [Andrus Saareste] 1919.** Valitud eesti rahvalaulud koolidele keelelise ja värsiõpetusliku sissejuhatuse ning sõnastikuga. Tallinn: Rahvapälikool.
- Saareste, Albert [Andrus Saareste] 1922.** Valitud eesti rahvalaulud keelelise ja värsiõpetusliku sissejuhatuse ning sõnastikuga. Teine muudetud ja täiendatud trükk. [Tallinn:] Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisus.
- Sarv, Mari 2008.** Loomiseks loodud: regivärsimõõt traditsiooniprotsessis. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 26.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Saul, Linda 1978.** Aino Tamm. Tallinn: Eesti Raamat.
- Schacter, Daniel L. 2001.** The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers. Boston–New York: Houghton Mifflin.
- Shanahan, Daniel; Albrecht, Joshua 2019.** Examining the effect of oral transmission on folksongs. – Music Perception, kd 36, nr 3, lk 273–288. <https://doi.org/10.1525/mp.2019.36.3.273>
- Smith, Woodruff D. s. a.** Volksgeist. – Science Encyclopedia. <http://science.jrank.org/pages/8147/Volksgeist.html>
- Spitzer, John 1994.** „Oh! Susanna”: Oral transmission and tune transformation. – Journal of the American Musicological Society, kd 47, nr 1, lk 90–136. <https://doi.org/10.2307/3128837>
- Särg, Taive 2023.** Loomislaul alguste kiigel. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 1076–1103. <https://doi.org/10.54013/kk791a2>
- Zimse, Jahnis [Jānis Cimze] 1908 [1872–1884]** = J. Zimze, Dseesmu rota jaukteem koreem. Otrs paplaschinats un pahrstrahdats isdewums. Rīgā: J. Deubnera generalkomisijā.
- Talts, Mait 2003.** Anton Suurkask – kirjastaja, raamatuillustraator ja grafomaan. – Sakala VIII, lk 9.

- Tamm, Aino 1923.** Aino Tamme Eesti rahvalaulude kava. Album 1. Estnische Volkslieder. Estniska folksånger. Tallinn: G. Pihlakas.
- Tamman, Voldemar 1918.** Kooli laulmiseraamat. Metodiliselt korraldatud ja piltidega kaunistatud kooli laulmise materjal: seletused ja näpunäited, harjutused, ühe- kahe- ja mitmehäälsed laulud. Tartu: Postimees.
- Tamman, Voldemar; Aavik, Juhan 1924.** Eesti laul. Kogu üldiselt lauldavaid laule, seatud kahele häälele. Tartu: V. Tamman.
- Tamman, Voldemar; Rull, Ado 1923.** Huvitaja. II jagu. Lugemik II õppeaasta jaoks. Tartu: V. Tamman.
- Tampere, Herbert 1935.** Eesti rahvaviiside antoloogia. Anthologia cantuum popularium Estonorum. I kd. (Eesti Akadeemilise Helikunstnikkude Seltsi Toimetused 1. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 5.) Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- Tampere, Herbert (toim) 1941.** Vana kannel IV. Karksi vanad rahvalaulud I. (Monumenta Estoniae antiquae I.) Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Tampere, Herbert 1956.** Eesti rahvalaule viisidega. I kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tampere, Herbert 1965.** Eesti rahvalaule viisidega. V kd. Tallinn: Valgus.
- Tedre, Ülo 1974 (toim).** Eesti rahvalaulud. Antoloogia. IV kd. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vahter, Artur 1971.** Miina Härma. (Eesti heliloojaid.) Tallinn: Eesti Raamat.
- Veski, Johannes Voldemar 1974.** Mälestuste raamat. Toim Elli Riikoja. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vissel, Anu 1990.** Eesti karjaselaulud. III kd. Mulgimaa karjaselaulud. (Ars musicae popularis 9.) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- VK 1875 = Jakob Hurt, Vana Kannel. Alte harfe. Täieline kogu vanu eesti rahva lauluzid. Vollständige Sammlung alter estnischer Volkslieder. Ezimene anne. Erste Lieferung. [Põlva.] (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused 3.) Tartu: C. Mattiesen.**

Taive Särg (sünd 1962), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), taive.sarg@folklore.ee

The childhood of which songster? On the origins and authors of a beloved song

Keywords: folklore, ethnomusicology, choral music, runosong, orality and literacy

One of the most iconic and seminal musical works of Estonian culture, the song *Lauliku lapsepõli* ("Childhood of the Songster"), often referred to by its opening words, "*Kui ma olin väiksekene*" ("When I Was Little"), was composed on the basis of Estonian folk songs in collaboration between Aino Tamm (1864–1945), one of the first professionally trained Estonian singers, and Miina Härma (1864–1941), the first Estonian female composer. The song has been performed in various formats – including choir, solo, and social singing – published in numerous songbooks, and even reintroduced into oral tradition.

Drawing on the collections of the Estonian Folklore Archives, earlier publications, and prior research, this article identifies the origins of the folk song lyrics and melodies used in Härma and Tamm's composition more precisely than previous studies, revealing a blend of folk melodies – specifically, shepherds' calling tunes – from Tarvastu parish and the lyrics of a folk song from Põlva parish. The choir and solo arrangements (the latter with piano accompaniment) reflect the influence of European modern art music. The study also considers the broader role of imitation and recreation in the intersection of Estonian oral and written traditions within the song's development.

The lyrics and structure of Tamm and Härma's *Lauliku lapsepõli* are based on Ado Grenzstein's song cycle of the same name, written in the traditional *regilaul* (runosong) style. Grenzstein's work was first published in his *Kooli laulmise raamat* ("School Singing Book", 1878) and subsequently included in several songbooks and reprints.

Grenzstein's version featured a melody adapted from a traditional *regilaul* tune from Tõstamaa parish and four original melodies in *regilaul* style, paired with translated and adapted *regilaul* lyrics. The same text can be found in the Võro language in the first volume of *Vana kannel* ("Old Harp" or "Old Psaltery"), a collection of songs from Põlva parish, published and edited by Jakob Hurt. In this publication, the lyrics are a part of a longer *regilaul* titled *Mille mull pal'l'o sõnno suuh?* ("Why Do I Have So Many Words in My Mouth?"), compiled by Hurt from two different manuscripts (1854–1875).

For *Lauliku lapsepõli*, Tamm and Härma composed a melody based on shepherds' calling tunes (*karjasehelletused*) featuring the refrain "*alle-a, alle-la*", which Tamm remembered from her childhood in Tarvastu. Härma arranged these melodies into a solo song with piano accompaniment, likely in 1891, which was first performed in 1892 and published in 1923. She later created a multi-voice choir arrangement, printed in 1895 and first performed in 1896. The melody with the original lyrics and refrain was published in 1934, though the original manuscript has not been found. Two overlapping transcriptions of the melody (without the lyrics) and the lyrics (with Grenzstein's melody) of *Lauliku lapsepõli* are preserved in a manuscript of folk melodies by Miina Härma in the Estonian Folklore Archives. This manuscript was compiled in 1895–1896 when Härma was collecting folk melodies for the Finnish Literature Society. However, the arrangement of *Lauliku lapsepõli* predates Härma's folk melody manuscript, suggesting that the song was composed before the fieldwork, based on personal communication with Tamm.

A textual and melodic analysis demonstrates how, within the sphere of written culture, *Lauliku lapsepõli* has undergone gradual transformations comparable to those usually seen in oral tradition. The article argues that imitation, recreation, and reimagining were common creative practices during the formative period of Estonian written culture, suggesting that the human urge for recreation is perhaps universal, transcending cultural systems.

Taive Särg (b. 1962), PhD, Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum, Senior Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), taive.sarg@folklore.ee

Kuningamäe(d)

TIINA LAANSALU, PEETER PÄLL

Kuninga-algulisi kohanimesid on Eestis üpris rohkesti. Vanimate *Kuninga*-nimede esmamainingud pärinevad „Eesti kohanimeraamatu” (EKNR) andmeil XVI sajandist: Kuninga (küla Pärnu maakonnas Põhja-Pärnumaa vallas, PJg) – 1500. aastatel *Kuninca*, Kuningaküla (küla Ida-Viru maakonnas Alutaguse vallas, Vai) – 1583 *Kunnungekyll*,¹ Kuninguste (küla Saare maakonnas Saaremaa vallas, Jaa) – 1592 *Hans Konning* ja Kuningvere (küla Tartu maakonnas Peipsiääre vallas, Kod) – 1588 *Kunigastfer*. Nimede lähtekohaks on peetud sõna *kuningas* ning need võisid olla tekkinud vabameeste või vabatalude nimedest, samas pole välistatud ka lähtumine isikunimest. Kuningamäe (küla Jõgeva maakonnas Põltsamaa vallas, Plt) nimi on neist paarsada aastat noorem, ilmudes kirjanekuisse karjamõisa saksakeelse nimena XVIII sajandi lõpus – 1797 *Königsberg*. Nimi on tulnud sellest, et XVI sajandil resideeris seal oletatavasti hertsog Magnus (EKNR: Kuningamäe). Kuigi seda Kuningamäe nime võib lugeda saksa kohanime tõlkeks, näivad teised Kuningamäed, näiteks Kuningamäe talud (Lüg, Ote, VNg; KN) ja Kuningamägi (SJn; KN), olevat sündinud vastavalt eesti kohanimede moodustamise üldisele loogikale.

Huvitava kõrvalepõikena võib mainida seda, et ühele *Kuninga*-nimetele on antud ka nii-öelda etümoloogiline tõlge. Kui vene sõna *князь* tähendab üldiselt vürsti või printsi, siis etümoloogiliselt on ta seotud sõnaga *kuningas* (ETYM: *king*). Et Narva jõe ääres asuva Kuningaküla (Vai) vasteks on vene keeles *Князь-Село*, vääriks selle tekkelugu omaette uurimist.

Eesti Keele Instituudi kohanimkartoteegist (KN) leiab üle kahesaja ning riiklikust kohanimeregistrist (KNR; 16.10.2024 seisuga) 128 *Kuning(a)*-osisega kohanime. *Kuninga*-algulisi nimesid on näiteks veel Kuninga saun (Aud), Kuningakivi (Hlj), Kuninga soo (Hls), Kuningreht (Juu), Kuninganiidu heinamaa (Kuu), Kuninga auk (Nis), Kuningaaruu määnd (Pil), Kuninga maantee (Pöi), Kuningakoppel (Rõu), Kuninga värav (Hls), Kuningasilla niit (San), Kuningakoplilohk (Vas) jpt.

Seevastu teisi kõrgema seisuse nimetust sisaldavaid kohanimesid on märksa vähem (vt ka Simm 1981). Näiteks *Krahvi*-osist sisaldavaid nimesid on kohanimkartoteegis 86, nende hulgas Krahvi haud (Kad), Krahvi saun (Koe), Krahviauk (MMg) ja Krahvimägi (Lüg). *Paruni*-nimesid on 43, näiteks Paruni kuningas (Kad), Paruni nukk (Kei), Parunimäe talu (Vän) ning arvukalt Paruni talusid. *Keisri*-nimesid

¹ Hiljem on leitud, et seda Kuningaküla võidi esmakordselt mainida juba veerand sajandit varem, 1558. aastal (Järv jt 2022: 584).

on 29, sealhulgas Keisrimägi (Krl), Keisripalu (Hel), Keisrisoo (Ote) ja Keiseri talu (Jõe). *Printsi*-nimesid on samuti 29, näiteks Printsilaane niit (Hel), Printsikoppel (Krk), Printsimägi (JMd), Printsi tee (Kei) ja Printsi saun (Rap). *Vürsti*-nimesid on neli: kaks Vürsti talu (HJn, Hää), Vürsti-Jaani talu (Juu) ja Vürsti mänd (Saa). Leidub ka üks Hertsgisaar (Vil).

Kuningamäe on tüüpiline eesti kohanimi, sest ta on esiteks liitnimi (*kuningas + mägi*), teiseks sisaldab ta kõige sagedamat nime järelosa *-mäe* ja kolmandaks on nime algusosa omastavalises vormis. Sellisele nimemallile leiab paralleele eeskätt saksakeelsetes maades (skš *Königsberg*), kuid mitte näiteks inglise, prantsuse ega vene toponüümide hulgast. Osaliselt on selle põhjuseks mõistagi nime grammatilise struktuuri erinevus (kõigis keeltes ei esine omastavalist vormi ja ka liitsõnad ei ole neile omased). Sarnasus saksa kohanimemalliga ongi võimaldanud tõlkida karjamõisa saksakeelse nime *Königsberg* eesti keelde Kuningamäeks. Seda ei ole aga juhtunud kõige kuulsama Königsbergiga, mis asub endisel Ida-Preisimaal ja kannab praegu nime Kaliningrad.

Königsbergi linna nimel on mitmes keeles oma *Kuninga*-osist sisaldavad vasted, näiteks hollandi *Koningsbergen*, leedu *Karaliaučius*, läti *Karaļauči*, poola *Królewiec*, tšehhi *Královec* ning vanemates vene allikates *Королевец* (KNAB). Neid omakeelseid nimesid on kasutatud eeskätt ajaloolistes tekstides. Maailmas käimas olevad sündmused on aga viinud mitmel pool selleni, et kogu Kaliningradi oblasti teket on hakatud tajuma kui osa Venemaa imperialistlikust laienemispüüdest, olgugi et see toimus 1945. aastal Nõukogude Liidu nime all. 1946. aastal aset leidnud ümbernimetamised Ida-Preisimaal on seega samuti taunitavad. Poolas näiteks on otsustatud Kaliningradi nime asemel tarvitada edaspidi ametlikult ajaloolist poolakeelset nime, tuues põhjenduseks, et senine nimi on kunstlik ega seostu selle linna või piirkonnaga, kuid sajanditevanune *Królewiec* on Poola kultuuripärandi osa (Poland reverts to historic name 2023, vt ka Easton, Spender 2023). Samuti kui Poola talitavad Leedu ja Läti (vt nt Goodbye Kaliningrad 2023).

Eestiski tekkis 2023. aastal arutelu Kaliningradi nime ümber (vt nt Königsbergi nimi tuleb 2023; Väliskomisjon soovitab 2023). Eesti keeles aga omakeelne variant puudub ja pole justkui midagi taastada. Liiatigi puudub Eestis võimalus välismaist kohanime nii-öelda ametlikuks muuta (vt ka EKI teatmik: Kaliningrad ja Königsberg). Eestiga sarnane olukord on paljudes teisteski riikides, kuid näiteks Poolas on olemas riiklik Poola Vabariigi välise kohanimede normimise komisjon (Komisja Standaryzacji), mis koostab ametlike Poola eksonüümide loendit (Zych 2019) ning maailma maade nime loendit (Czerny, Zych 2023). Eestis ametlikku eksonüümide loendit ei ole ega ole ka sellist kogu või organit, kes seda kinnitaks. Praktikas kasutatakse autoriteetse kohanimeallikana õigekeelsussõnaraamatut. Riigikogu väliskomisjon pöördus Königsbergi nime taastamistepanekuga küll Emakeele Seltsi keeleteoimkonna poole, kuid toimekond leidis, et tal puuduvad selleks volitused ja võimalused.

Konfliktsete nime käsitlemine ei ole puhtalt nimeteadlaste ülesanne, vaid see on ka poliitiline küsimus. Siin põimuvad kultuurilised, ajaloolised ja ühiskondlikud kaalutlused. Kui näiteks Königsbergi eestikeelse vastena käibinuks Kuningamäe, siis

oleks meil praegu lihtsam otsustada. Soovitada saksa nime olukorras, kus sakslased seda isegi ei tee, tundub aga võõrastav.

Nimeteadlane uurib nimesid kui lingvistilisi fakte, nimekasutajatel võib aga maailmavaatest tingituna olla nimesse oma kindel suhtumine – ja nõnda võib nime-teaduslik uurimus muutuda ühtaegu sotsioloogiliseks traktaadiks. Üks uurimisuundi tänapäeval ongi sotsioonomastika (vt nt Ainiala, Östman 2017; Hough 2016), mis käsitleb pärisnimesid kui ühiskondlikke nähtusi.

KIHELKONDADE LÜHENDID

Aud = Audru; **Hel** = Helme; **HJn** = Harju-Jaani; **Hlj** = Haljala; **Hls** = Halliste; **Hää** = Häädemeeste; **Jaa** = Jaani; **JMd** = Järva-Madise; **Juu** = Juuru; **Jõe** = Jõelähtme; **Kad** = Kadrina; **Kei** = Keila; **Kod** = Kodavere; **Koe** = Koeru; **Krk** = Karksi; **Krl** = Karula; **Kuu** = Kuusalu; **Lüg** = Lüganuse; **MMg** = Maarja-Magdaleena; **Nis** = Nissi; **Ote** = Otepää; **Pil** = Pilistvere; **PJg** = Pärnu-Jaagupi; **Plt** = Põltsamaa; **Pöi** = Pöide; **Rap** = Rapla; **Rõu** = Rõuge; **Saa** = Saarde; **San** = Sangaste; **SJn** = Suure-Jaani; **Vai** = Vaivara; **Vas** = Vastseliina; **Vil** = Viljandi; **VNg** = Viru-Nigula; **Vän** = Vändra.

VEEBIVARAD

EKI teatmik. Kaliningrad ja Königsberg.

<https://teatmik.eki.ee/teatmik/kaliningrad-ja-konigsberg>

ETYM = Online Etymology Dictionary. <https://www.etymonline.com/word/king>

KN = Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek. <https://www.eki.ee/kohanimed>

KNAB = Eesti Keele Instituudi kohanimeandmebaas. <http://www.eki.ee/knab>

KNR = Kohanimeregister. <https://www.kohanimeregister.ee>

Komisja Standaryzacji = Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej. <https://www.gov.pl/web/ksng>

KIRJANDUS

Ainiala, Terhi; Östman, Jan-Ola (toim) 2017. Socio-onomastics. The Pragmatics of Names. (Pragmatics & Beyond New Series.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Czerny, Andrzej; Zych, Maciej (toim) 2023. Official List of Names of Countries and Non-Self-Governing Territories. Commission on Standardization of Geographical Names Outside the Republic of Poland affiliated to the Surveyor General of Poland. Warszawa: Head Office of Geodesy and Cartography.

Easton, Adam; Spender, Tom 2023. Kaliningrad: Russia fury as Poland body recommends renaming exclave. – BBC 10. V. <https://www.bbc.com/news/world-europe-65545636>

EKNR = Eesti kohanimeamat. Koost Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Päll, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Toim P. Päll, M. Kallasmaa. Eesti Keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016.

- Goodbye Kaliningrad 2023** = Goodbye Kaliningrad, welcome back Königsberg. – LSM. Public broadcasting of Latvia 16. V. <https://eng.lsm.lv/article/culture/history/16.05.2023-goodbye-kaliningrad-welcome-back-konigsberg.a508785>
- Hough, Carole (toim) 2016.** The Oxford Handbook of Names and Naming. (Oxford Handbooks.) Oxford: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199656431.001.0001>
- Järv, Risto; Pae, Taavi; Sarv, Mari 2022.** Kunglat otsides. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 579–597. <https://doi.org/10.54013/kk775a1>
- Königsbergi nimi tuleb 2023** = Königsbergi nimi tuleb Euroopa kaardil taastada. – Postimees 16. V. <https://arvamus.postimees.ee/7776101/juhtkiri-konigsbergi-nimi-tuleb-euroopa-kaardil-taastada>
- Poland reverts to historic name 2023** = Poland reverts to historic name for Russia's Kaliningrad. – AP News 10. V. <https://apnews.com/article/russia-poland-war-kaliningrad-map-811eb734576cc567051558372daa51cd>
- Simm, Jaak 1981.** Keisri- ja Kuninga-nimed. – Horisont, nr 11, lk 27.
- Zych, Maciej (toim) 2019.** Official List of Polish Geographical Names of the World. Commission on Standardization of Geographical Names Outside the Republic of Poland affiliated to the Surveyor General of Poland. 2. tr. Warszawa: Head Office of Geodesy and Cartography.
- Väliskomisjon soovitab 2023** = Väliskomisjon soovitab kasutada Kaliningradi asemel ajaloolist Königsbergi nime. – Riigikogu 26. IX. <https://www.riigikogu.ee/pressiteated/valiskomisjon-et-et-valiskomisjon-soovitab-kasutada-kaliningradi-asetmel-ajaloolist-konigsbergi-nime>

Tiina Laansalu (snd 1982), PhD, Eesti Keele Instituut, keeleajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakonna juhataja (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), tiina.laansalu@eki.ee

Peeter Päll (snd 1961), PhD, Eesti Keele Instituut, juhtivkeelekorraldaja (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), peeter.pall@eki.ee

The name(s) *Kuningamäe*

Keywords: linguistics, Estonian, place names, foreign names, name planning, socio-onomastics

This article examines Estonian place names containing the term *kuningas* 'king'. The earliest records of *Kuninga*-names date back to the 16th century. The Place Names Archive of the Institute of the Estonian Language lists more than 200 place names beginning with *Kuning(a)*-. By comparison, terms denoting other noble ranks are significantly less common: there are 86 names starting with *krahv* 'count', 43 with *parun* 'baron', 29 each with *keiser* 'emperor' and *prints* 'prince', four with *vürst* 'prince' (from the German *Würst*), and one with *hertsog* 'duke'.

Kuningamäe is a typical Estonian compound place name, composed of *kuningas* : *kuninga* ‘king’ + *mägi* : *mäe* ‘hill, mountain’. One instance of *Kuningamäe* is a translation of the German *Königsberg*, referring to a village near Põltsamaa. Notably, the renowned *Königsberg* of East Prussia was not translated into Estonian; the German name was retained instead. When Poland reverted the name *Kaliningrad* to its historical Polish equivalent *Królewiec*, a parallel debate arose in Estonia. However, Estonia lacks a formal mechanism for standardizing foreign names. Instead, the writing of foreign place names in Estonian is largely guided by the dictionary of standard Estonian.

The act of naming is often more than linguistic; it can reflect political, cultural, historical, and societal considerations. This interplay makes it a rich area of study within socio-onomastics.

Tiina Laansalu (b. 1982), PhD, Institute of the Estonian Language, Head of the Department of Language History, Dialects, and Finno-Ugric Languages (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), tiina.laansalu@eki.ee

Peeter Päll (b. 1961), PhD, Institute of the Estonian Language, Chief Language Planning Expert (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), peeter.pall@eki.ee

Kaabakas, kabajantsik ja nood taolised...

ENN ERNITS

Kirjutises käsitletakse enamalt jaolt negatiivse tähendussisuga isikute ja üleloomulike olendite nimetusi. Lähtutakse eeldusest, et tegu on onomatopoeetilis-deskriptiivsete ehk (siinse artikli autori eelistatult) afektiivsete tüvedega, mille lähtevorme saab kokkuvõtlikult tähistada kujul **ka(a)p(p)-*. Tähelepanu osutatakse sõnade levikule murretes, kirjasõnas (piiratud määral) ja regilauludes. Samuti vaetakse seniseid etümoloogiaid ja lähenetakse neile mõneti uudsest seisukohast. Artikli alapealkirjades ei kajastu kõik tegelased ja olendid, kellest juttu tehakse, mitut neist mainitakse üksnes tekstis.

1. Kaabakas

Kaabakas tähendab kirjakeeles autult, nurjatult, sündsusetult, sageli ka seadusvastaselt toimivat isikut (EKSS II: 5). Murretes on sõna tähendusväli mitmeti laiem. Üle Eesti on *kaabak* ~ *kaabakas* tuntud üdini negatiivse tegelasena, tähendades hulgust, kelmi, varast või kaklejat. Lisaks on Karksi murrakus *kaabakas* omandanud abstraktse tähenduse 'kaabaklus', nt *tege kaabakut ilma müüüdä*. Kitsamalt, vaid Pärnumaalt (PJg Tor Tõs) on sõna registreeritud endisaegse väejooksiku tähenduses ning üksnes Harju-Jaani ja Kuusalu kandis märgib see üleloomulikku olendit (EMS II₇: 378–379). F. J. Wiedemanni sõnaraamatus on *kaabak* ~ *kaabakas* esitatud vaid tähendustes 'põgenik' ja 'kaltsakas, närustes rõivastes inimene' (Wiedemann 1973: 231).

Rahvalauludest ilmneb ühelt poolt korraliku ja nurjatu, teisalt aga oma ja võõra vastandus. Negatiivne tähendusvarjund tuleb esile näiteks järgmistes regilaulukatkendites: *Veli ella vellekene / Mes sa hulgus siina otsid / Kõveriku siina kõnnid / Hulgusa mina uinuta / Kaabaku mina kaota*¹ ja *Külän oliv kurja koera / uss [= uks] oli täüsi unsakida / kalm oli täüsi kaabakida / mina-s sünnü [= mina ei sobinud] nende sülle*.²

¹ E 14022 (14) < Helme khk – Jaan Bausk (1894). Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) rahvaluulekogudele (E, EKMS, ERA, EÜS, H) on siin ja edaspidi viidatud kogu, köite ja lehekülje ning pala tähistega, millele järgnevad kogumiskoht, üleskirjutaja (ja informandi) nimi ning üleskirjutamise aastaarv.

² E, StK 10a, 57/60 (47) < Paistu khk, Holstre v – Oskar Loorits < Puru Liisu (1921).

Võõra tähendus, kuid mitte ainult, avaldub ilmekalt järgmistes laulukatkendites: *See Kädva vald üks veike saar, / Siin võera rahva koor / Siin on ka palja hulkujaid / Ja väga vähe kaabakaid. / Üks on Soomest, teine Saarest / Kolmas Saksamaade äärest / Neljas tuli vangitrellist / Viies Siberite tallist*³ ning *Isa tuli, ei tunnud poega / Mine sina venelane / Vene mees, vene hobune / Vene sarvita sadula / Vene kaabaka kübara*.⁴

Teadaolevalt on kõnealust lekseemi, ja nimelt põgeniku tähenduses, kirjasõnas esmakordselt kasutanud Johann Voldemar Jannsen (1849: 171): *Temma satis sadi-kuid kuninga Kaarli poia [= poja] järele, kes kabaka kombel woõral maal ellas*. Samamoodi esineb see sõna teisalgi: *Seäl hakkasin nutma ja tundsin ärra, kabakaks joosta, ei aita middagi* (Jannsen 1857: 14). Sõna kasutamine just põgeniku tähenduses pole imekspandav, sest Jannsen oli pärit Vändra mõisast Pärnumaalt (Kalda 1995: 144), kus kaabakas on tähendanud väejooksikut. Põgeniku tähendus esineb ka ühes Pärnumaa regilaulus, kusjuures lühivokaalne vorm, kui see pole kirjutusviga, on täiesti erandlik: *Ütlesid mu Marit magatavad, / Ja mind Anne armastavad. / Siis mina joosin joosikusse, / Poetasin põõsikusse / Kargasin ma kabakaks*.⁵ Siia võib veel lisada Pilistvere kandi rahvalaulu, milles öeldakse põgenenud vaeslapse kohta: *Kurg lõi lapse poidla peale / Andis armi otsa peale. / Kurvaks sai võeras kaabakas / Akkas vaene nuttemaie*.⁶ Üks Pärnumaa rahvalaulik kommenteeris oma esitatud laulu sõnu nõnda:

See tuule tehtud tuba tähendab kaabakate pelgupaika. Vanaste elasivad kaabakad metsas, kuuskedest ja hagudest onnide all. Minu sündimise ja kasumise [= kasvamise] kohal on neli kaabakate onni kohta. Hakatuses elasivad nad ikka tuule tehtud tubades. Nii jutustab ka see mees siin laulu sees neiudele, kuidas ta kaabakaks karunud ja nüüd palju parem elu on, kui kubja kepi all.⁷

Niisiis XIX sajandil tähendas kaabakas Pärnumaal igasugust põgenikku, mitte ainult väejooksikut. Väljaspool Pärnumaad on sõna põgeniku tähenduses talletatud üksnes ühes Põhja-Tartumaa uuemas ehk riimilises rahvalaulus: *Ja suurem süü jäi Tõnule. / Mees sülitas, ehk silitas, / See ikka Anne vihastas. / Päev päevaks läks ta hullemaks, / Ja jooksis pärast kaabakaks*.⁸ Nagu paarist eeltoodud näitest ilmneb, on põgenemise tähenduses kasutatud väljendeid kaabakaks jooksuma ja kaabakaks kargama.

Väikeses murdesõnastikus on lekseemi kaabak ~ kaabakas registreeritud ühtekokku 48 murrakust üle Eesti: Saare- ja Hiiumaalt Vaivarani ja Kuusalust Setomaani (VMS I: 143), kuid rahvalauludest ja mujalt lisandus andmestikku näiteid Harju-Jaani, Mustjala, Paistu, Palamuse, Pilistvere, Pärnu ning Vändra murrakust. Seega on

³ EÜS XI 702/3 (253) < Juuru khk, Kaiu v – R. Köhelik ja E. Viidakas < Liisa Saar, 41 a (1914).

⁴ H II 66, 203/5 (104) < Mustjala khk, Ninase k – August Niemi, Nikolai Kann < Mare Trostov, 62 a (1898).

⁵ H II 20, 79 (20) < Pärnu khk, Sauga v – E. Aspe (1889).

⁶ EKmS 4 4, 448 (3) < Pilistvere khk – H. Gerretz.

⁷ H II 38, 815/9 (4) < Vändra khk, Lelle v – M. Kraut (1891).

⁸ H, R 4, 24/7 (3) < Palamuse – Helene Maasen.

praegustel andmetel asjaomase sõna esinemise kohta teavet 54 murrakust. *Kaabakat* esineb rohkem lääne-, kesk- ja saarte murdes, vastavalt 13, 11 ja 9 murrakus; mujal, st ranniku- ja Lõuna-Eesti murretes tunduvalt vähem (igaihes 3–5 murrakus). Suuremaid valgeid laiike leidub Eesti kesk- ja loodeosas, niisiis keskmurde levikualal.

Samasse sõnavararühma kuulub Mulgimaalt (Pst SJn) talletatud *kontkaabakas* 'kontvõõras' ja Läänemaalt (Mar) kirja pandud *kaavakas* 'pahur laps' (EMS II₇: 434; EMS III₁₃: 571). VMS-is (I: 148) on märgitud viimati mainitud sõna tähenduseks 'kaabakas'. Tavasõnas *kontvõõras* ilmneb selge oma ja võõra vastandus, kusjuures viimast tajutakse negatiivselt. Lekseemis *kontkaabakas* on *võõras* asendatud veelgi markantsema, negatiivset varjundit eviva sõnaga. Huvitav *kaabaka* variant on ka Räpina murrakust registreeritud halvustava *sk*-liitega sõna *kaabašk* 'kaabakas' (EMS II₇: 379).

Tõsist huvi pakub tõik, et *kaabakas* võib tähendada ka kodukäijat. Rahvaluuleteadlane Rudolf Põldmäe (2023: 40) on 1929. aastal talletanud Harju-Jaani kihelkonnast Sambu küla elanikult Ludvig Pakatsilt: *Kurgla külas Sinimäel vanamoor käis kodu. Peksis lapselapsi, loopis keriselt kiva [= kive] alla. Seda hüüti kaapjalaks ehk kaabakaks*.

Niisiis on tegu üleloomuliku olendiga, kes saadab korda pahategusid, mis on seotud kolistamisega (vt ka Eisen 1995 [1919]: 27–28, 32, 99). Samasse tähendusühikku kuuluvad Kan *kaabajalg* 'kodukäija' ja KuuR *kaabasjalg* 'tont' (EMS II₇: 378, 379). *Kaabas*- on erandlik seotud sõnavorm. Eriuurimusega ei julgeks väita, kas selle aluseks on hääbunud substantiiv **kaabas* : **kaapa* või midagi muud, nt võiks tegu olla hüpoteetilise *ne*-tuletisega **kaabane*, vrd *kabusjalg* (vt ptk 5). Esimese oletuse õigsuse korral oleks sõna moodustatud kunagise noomenisufiksi *-s* abil, vrd *mätas*, *põõsas* jt (vt ka Hakulinen 1968: 114–115). Teatud tingimustes on läänemurde põhjarühma tavalise muutuse *v > b* kõrval (nt *kibi* 'kivi') toimunud vastupidine protsess *b > v*, nt *õve* 'hõbe' (Juhkam, Sepp 2000: 59). Ilmselt ületaotluslikult esineb see ka eespool mainitud sõnas *kaavakas*.

Eesti keele etümoloogilises sõnaraamatus peetakse tõenäoliseks, et *kaabakas* on tuletatud samast tüvest mis *kaapima*, mille murdekeele üks tähendusi on 'ära jooksmä' (lähemalt vt ptk 3). Seepärast oletatakse, et sõna on algul märkinud põgenikku ja väejooksikut, millest pärastpoole kujunes välja praegune tähendus (EES: 107). Morfoloogiliselt tuleks kõne alla pigem *kaapama* : *kaabata* (< **kaappa* : **kaapa*-), sest sellelgi verbil on noteeritud põgenemise tähendus. Noomenisufiksi *-k* ~ *-kas* (< **-kka*) abil ongi viimati nimetatud tegusõnast uuritava lekseemi küsimärgiliselt tuletanud Julius Mägiste (EEW II: 613). Ka Alo Raun (1982: 24) on võrrelnud sõna *kaabakas* verbiga *kaapama*.

Eesti murretes tähendab *kaapama* 1) '(üle) tõmbama, pühkima; kraapima; silitades puudutama'; 2) '(otsides) haarama, kahmama'; 3) 'näppama, varastama' (EMS II₇: 405–406). Ent varem on *kaapama* kasutatud ka tähendussfääris 'põgenema pääsema, plehku panema' (Wiedemann 1973: 234).

Kaapa-sõnad tähistavad tegemisi, mida ühelt poolt iseloomustavad ühekordsed kiired käte ja jalgade liigutused, teisalt aga liikumisega tekkivad helid, mis võivad olla seotud kas ülemäärase kiirus(tamis)e või vigaste jalgadega. Kahmamise ja näppamise

seos on ilmselge ja võib viidata saagiahnusele (vrd *kaaper*, millest tuleb lähemalt juttu peatükis 3). Varast saab pidada kelmiks, kes võib ühtlasi rahva seas ringi hulkuda, ja põgenikku hulguseks, eriti siis, kui ta rõivad on pika aja peale lagunened. Jalgade nobe liigutamine võib tähendada põgenemist. Sellest tuletub põgeniku ja väejooksiku, samuti nähtamatu kolistava müütilise olendi mõiste. Sõjaväest kõrvalehoidjatele peeti jahti ning haavata saamisel võidi mõnel juhul jääda kuuldavalt jalga liipama, samuti siis, kui tehti endale viga meelega külge. Seega *kaabaka* semantiline areng näikse olevat kulgenud järjestuses 'kiireid liigutusi tegema' → 'plehku panema' → 'põgenik' → 'väejooksik' → 'nurjatu või kuritegelik isik'. Kokkuvõtvalt tuleb nentida, et *kaabakas* on esialgu tähendanud igasugu põgenejat, millest eristusid väejooksiku ja tänapäevani tuntud, kõigiti negatiivse isiku või olendi tähendused. Mägiste oletas, et *kaapama* seondub puudulikkust käimisvõimest tingitud jalgade kaapimise ja kraapimisega vastu maad (EEW II: 613). Sellest siis verbi onomatopoeetiline alge.

Kaabaka tähenduse 'kakleja, tülinorija' teke jääb ähmaseks. Ehk on seda mõjutanud nt *kaak*-tüvelised sõnad, vrd Han Khk Mär Vai Vig *kaakima* 'norima, pilkama, ulakusi tegema; näppama, varastama'. See on tõenäoliselt samuti afektiivset algupära, vrd Khk Lüg Rei VII linnu või putuka häälightsust jälgendav sõna *kaak*. Tähenduse kujunemist võis mõjutada ka üsna laia levikuga *kaak* 'üleannetu, ulakas (laps); kaabakas; ulakus' (EMS II₇: 386), kuigi see on iselaadset algupära, tulenedes vene keele vahendusel väljasurnud turgi, nimelt Kesk-Aasias kõneldud tšagatai keele sõnast *baskák* 'andamite koguja alistatud rahvastelt'; viimane on eesti kõnekeeles tuntud kujul *paskaak* 'pätt; sul'i' (EES: 107, 356; ESR I: 131).

Siinpuhul ei saa mööda minna *kaap*-tüve etümoloogiast, mille senistes käsitlustes ilmneb mõndagi vastuolulist. Eesti etümoloogiasõnaraamatu kohaselt on *kaapama* küsimärgiliselt seotud kõigepealt rootsi sõnaga *kapa* 'kaaperdama, hõivama, vallutama'. Sellele järgneb teine arvamus, et häälikulise kuju põhjal võib tegu olla läänemeresoome tüvega, mille vaste on soome *kaapata* 'haarata, krahmata', kusjuures lisatakse sarnase tähendusga näiteid ersa ja mokša keelest (EES: 108). Soome etümoloogiasõnaraamatus võrreldakse *kaapata* : *kaappaan*, millel on ka tähendused 'anastada, röövida', eesti sõnaga *kaapama* ning on lisatud, et tüvi võib olla osaliselt deskriptiivset-onomatopoeetilist, osaliselt (tähenduses 'anastada, röövida') aga rootsi algupära (SSA I: 263–264). Ka siinkirjutaja arvates on tegu erilähteliste lekseemidega.

Tuleb siiski nentida, et sõna *kaabakas* ei pruugi olla seotud sõnaga *kaapima*. Sünkroonilisest ja diakroonilisest aspektist tõlgendatakse *a*-momentaansufiksiga deskriptiivseid verbe *a*-tuletistena ja tüvevokaali *i*-ks muutmisega moodustatakse neist sündmust kordavaid verbe (EG: 330, 336).

2. Kaabert

Vähetest kohtadest ja hajusalt on registreeritud muid *kaab*-tüvelisi substantiive, nagu Hls Krk *kaabert* ja Saa *kaaberts* ning IisR VJg *kaaberdu*s, kõik tähenduses 'ulaja; varas', nt Saa 'Nüitsel aal on kikk koht *kaabertsid* täis, kis tešte 'ašju kaaber-

davad (EMS II₇: 381). Mulgi sõnaraamatus on esimese sõna tähendusteks märgitud ka 'hulgas' ja 'lurjus' (MS: 52). *Kaabert* on nulltuletis, sest liide *-rt-* (< *-rd-*) kuulub tekkelooliselt verbi juurde, ent deskriptiivgrammatikas loetakse *-rd* nimisõnaliiteks, nagu nt *kohmard* (EG: 378). Nähtust peetakse afektiivse verbitüve substantiveerumiseks (vt Kont 1959: 93). *Kaaberts* ja *kaaberdus* on tuletatud vastavalt liidete *-ts* ja *-us* abil. Sufiks *-ts* on tekkinud *tis-* ja *tus-*osisest vokaali kao tagajärjel (Neetar 1985: 32–33).

Eelnimetatud lekseemid on tuletatud *kaaberdama*-verbist. See on moodustatud omakorda verbist *kaapima* liite *-rda-* (< **-rta*) abil (vt ka ptk 3). *Kaaberdama* on rikkaliku tähendusväljaga: 'jõude hulkuma; lohakalt ja laisalt ringi kõndima; laaberdama; toimetama, askeldama, rahmeldama; otsima, kohmitsema' (EMS II₇: 381), lisaks veel Tõs 'söötmä' (EKM IV: 26) ja XIX sajandil talletatud 'kokku kraapima; ahnitsema' (EES: 231). Kirjakeele seletussõnaraamat annab tähendused 'jõude ringi kolama, laaberdama; vankudes käima; ringi tuigerdama' (EKSS II: 6). Nimetatud *rda*-sufiks esineb enamasti laen- või afektiivsõnades (EG: 328–329). Näikse, et teda kohtab väga sageli ebanormaalset käimist väljendavates verbides, nagu *kakerdama*, *kooberdama*, *ukerdama* jt (EG: 328–329).

Mägiste arvates on *kaaberdama* tähendus tekkinud sellest, et lõdva käimisega kraabitakse jalgadega maapinda (EEW II: 613). Niisiis saab lähtuda onomatopoeetilisest algest, millest tuleneb eespool mainitud 'lohakalt ja laisalt ringi kõndima' ning selle edasiarendus 'jõude hulkuma' ja osaliselt ehk 'otsima, kohmitsema'. Seevastu tähendus 'askeldama, rahmeldama' eeldab intensiivsemat liikumist koos üksteisele kiiresti järgnevate helidega. Tuleb arvata, et nimetatud tähendusnüanss on tekkinud teistest hiljem. Varga tähendus seondub ehk kokkukraapimisega. Suhteliselt hiliseks võib pidada ka tähendust 'lurjus'. Tõstamaa verbi *kaaberdama* 'söötmä' päritolu jääb ähmaseks.

3. Kaaper ja kaapjalg

Kaaper on kitsa levikuga lekseem, mida on registreeritud vaid Läänemere saartelt ja Häädemeeste murrakust. Hiiumaalt on nenditud *kaaper* 'saagiahne inimese' ja *öökaaper* 'tont, kummitus' (Wiedemann 1973: 234, 309). Seevastu Hää *kaaper* on kirja pandud tähendustes 'näppaja, varas' ja 'ihnur' (EMS II₇: 406). Saaremaal on sõimusõnana tarvitatud Khk *raatskaaper*, esiosa kohta vrd Hää jt *kraatsima* ~ *raatsima* 'linu kupardama' (EMS III₁₄: 792; EMS VIII₃₆: 137).

Mägiste arvates on Hiiumaa *kaaper* ja *öökaaper* tuletatud tegijaliite *-er* (< *-uri*) abil verbist *kaapima* (EEW II: 622). Sama päritolu on ka Häädemeeste ja Kihelkonna sõna (vt ka ptk 2). Mõju on võinud avaldada laenpäritolu lekseemid *kaaper* 'kaaperlaev; mereröövel' ja *kaaperdama* 'vaenlase (v. temaga suhtleva neutraalse riigi) kaubalaeva hõivama' (EKSS II: 12) ning Lääne-Eestist nenditud *kaaber* ~ *kaapar* ~ *kaaper* 'tolliametniku laev; salakaubavedaja' (EMS II₇: 406).

Esialgu tundub, et vaadeldavad lekseemid on üksteisest lahku minevate tähendustega. Tegelikult see nii pole. *Raatskaaperi* järelosa seondub otseselt kaapimise

mõistega. Varga tähendus on ühenduses kokkukaapimisega. Teisalt võib viimati mainitud tegevus osutada ahnusele. Sellest näikse abstrahseerunud ihnsuse mõiste.

Samuti kuulub *kaapima* derivaatide hulka *kaapjalg*. Seda on talletatud 20 kihelkonnast, sh peaaegu pooled kõige suuremalt murdealalt – keskmurdest (HJn JõeK Juu Jür Kad Ksi Pil Plt VMr), tunduvalt vähem saarte (Jäm Khk Muh), ranna- (Hlj JõeR KuuR) ja läänemurdest (Aud Kul) ning üksikjuhtudel ida- (Trm) ja võru (Krl Se) murdest (VMS I: 145). Täpsem tähendus ilmneb vaid üksikutest kohtadest: HJn JõeK Kad KuuR Plt *kaapjalg* 'kodukäija, tont, viirastus'.⁹ Kaapjala müütiline olemus ilmneb ka ühest Haljala loost.¹⁰ Mitmuslikku vormi *kaapjalad* on kasutatud kanade kohta (Khk), samuti külapoistest kõneldes (Juu). Kirjakeele sõnaraamatus EKSS on *kaapjalg* tähenduse poolest samastatud sõnaga *kraapjalg*, mille all mõistetakse poiste sügavat kummardust tervitamisel või tänamisel, mispuhul parem jalg tõmmatakse kraapsates teise kõrvale (EKSS II: 12, 487).

Sõna *kaapjalg* tähistab veel varast (Kad) ja hulgust, nt Kul *Üks inime, nagu ulguse moodi või sedasi, katkised riided*, [öeldakse] *üks kaapjalg läks* (EMS II₇: 408). Niisiis on sõnu *kaabakas* ja *kaapjalg* kodukäija tähenduses mõnes kohas samastatud, teisel aga mitte, sest sama lekseem tähendab ühes murrakus üleloomulikku olevust, teisel inimest. Ilmneb, et nimetusi moodustatakse nii tugeva- kui ka nõrgaastmelisest tüvest. Sõna *kaapjalg* puhul pole päris selge, kas see on seotud **kaappa*- või **kaappi*-tüvega.

Pilistvere kandis öeldakse *kaapjalg* vigase hobuse kohta (EMS II₇: 408). Nõnda näikse see olevat ka teiste sageli deskriptiivsete noomenite korral, milles kasutatakse osist *-jalg*, vrd *kuut'jalg* 'väljaväänatud jalaga inime', Hää *kaakjalg* 'jalgu järel vedaja', *liipjalg* 'lonkaja', *lääpjalg* 'vigaste jalgadega inime', *müntäjalg* 'sissepoole pööratud varvaste tõttu abitult käija' jt (EMS II₇: 386; EMS V₂₄: 726; Wiedemann 1973: 139).¹¹

Polüsementiline *kaapima* tähendab murretes 'hõõrudes pealispinda eemaldama; õõnestama; (linu) sugema; kupardama; kraapima, kratsima, hõõruma; siblima; kobestama' (Emm Ran Vig), 'petta saama; kahju kannatama' (KuuR Lai Muh jt), 'intensiivselt midagi tegema', nt Kaa *pani äkisti kodu poole kaapima* (EMS II₇: 406–408). Kirjakeeles on sõna kasutatud järgmistes tähendustes: 'terava esemega midagi eraldama või puhastama; kraapimisega uuristama; pühkides või kraapides kokku koguma; pinda mööda kraapides tõmbama või kratsima; korduvalt pühkima; kiiresti, tormates minema' (EKSS II: 12).

⁹ *Jalg*-osis on kasutatud leidnud ka teiste müütiliste tegelaste märkimisel, nt *ebajalg* 'tuulekeeris', *kappjalg* 'tont' (vt ptk 6), *kaputjalg* 'libahunt' ja *kontjalg* 'surm' (ka tähendused 'jänes', 'ehaline', 'kontvõõras', samuti söimusunana). Rohkesti on *jalg*-osist tarvitatud eufemistlikult või naljatlevalt (nagu ka *kontjalg* puhul), sh *jõulujalg* 'jõuluõlu', *karvajalg* 'neljajalgne loom', *kompjalg* 'hobune', *kootjalg* 'jänes', *läpajalg* 'karu', *lestjalg* 'tütarlaps' jt (Wiedemann 1973: 207, 139; EMS II₇: 408).

¹⁰ ERA II 153, 87/8 (135) < Haljala khk, Salatse k – Hermann Länts (1937).

¹¹ Läänemeresoome keeltes leidub rohkesti verbe lonkamise ja muude jalahädade tähistamiseks, nt *kööpama*, *laapama*, *liipama*, *lääpama*, *lööpama* jt. Sõna *liipama* peetakse algermaani või hilisemaks laenuks, teisi aga häälikuliselt ajendatud sõnadeks; *laapama* puhul on oletatud ka skandinaavia või isegi vene päritolu (EES: 212, 218, 240, 265, 266). Oletatud laenualuste puhul võiks ehk küsida, kas needki pole olnud algselt afektiivse tähendusega.

Eesti etümoloogilise sõnaraamatu järgi on *kaapima* laenatud algermaani tüvest **skaban-*, vrd sks *schaben* 'kaapima, kraapima; riivima', kusjuures tähendus 'kiiresti tormates minema' võivad olla sünenenud mõnest hilisemast laenukihist, vrd nt kesk-ülemsaksa *schaben* 'kiiresti ära minema'; hiljem olevat laenatud alamsaksa vaste (EES: 108). Germaani päritolu, kuid küsimärgiliselt, oletab ka soome etümoloogia-sõnaraamat, kuhu on peale germaani näidete lisatud ladina *scabere* ja leedu *skabù* (SSA I: 264). Mägiste järgi on *kaapima* puhul tegu *i*-liitelise tuletisega sõnast *kaapama* (EEW II: 622). Siinkirjutaja toetab Mägiste oletust, et *kaapima* on tuletis *kaap-* tüvest korduvat tegevust väljendava sufiksi *-i-* abil (EEW II: 622), kuigi mõnel juhul võib nõustuda ka laenuetümoloogiaga.

4. Kabajantsik

Kabajantsik tähendab kirjakeeles hulgust, sulgi või üldse igasugust kahtlast isikut (EKSS II: 21). Lekseemi on hajusalt registreeritud kaheksast murrakust: Tartu kolmest (Nõo Ran Rõn) ja läänemurde kahest (Hää Mar) ning ida- (Lai), kesk- (Sim) ja Mulgi (Pst) murde ühest murrakust (VMS I: 148).

Semantilises plaanis näikse uuritaval lekseemil olevat palju ühist sõnaga *kaabakas*. Mägiste eeskujul seletatakse *kabajantsiku* päritolu järgmiselt: lekseem võib olla moodustatud sõna *kaba* ' (pikerguse eseme) laiem osa; puu langetamisel tüüka külge jäänud läbisaagimata osa' ja liite *-ik* abil pärisnimest *Jants*, mis on *Jaani* teisendeid (EES: 110; EEW II: 631). Seejuures on mõlemas sõnaraamatus õigusega kaheldud oletuse paikapidavuses.

Sõnal on kaks võimalikku lähteallikat. Esiteks võib ajaloolise liitsõna *kabajantsik* algusosa olla sama päritolu kui sõnas *kaabakas*, kuid esimese silbi pikk vokaal on algse liitsõna tagaosas rõhu või hilisema liitsõna kausrõhu mõjul lühenenud. Mingil määral võis ehk kaasa aidata häälikuline sarnasus vene laensõnaga *kabak* ~ *kaabak* 'kõrts' (EMS II₇: 436). Teisalt võiks aluseks olla lühivokaalne *kabama*, millel on negatiivse sisuga tähendusi: 1) 'käsikaudu otsima, kobama'; 2) 'kahmama, kinni võtma, krabama'; 3) 'kabistama, käperdama'; 4) 'rutates midagi tegema' ja 5) 'siplema, rabelema' (EMS II₇: 436–437). Siinpuhul ilmneb nii ühe- kui ka mitmekordseid eri intensiivsusega liigutusi, mida tehakse peamiselt kätega. Üksnes siplemist iseloomustab nii jalgade kui ka kogu keha samaaegne liigutamine.

Ühes Karksi siirdevormilises rahvalaulus esineb sõna *kabajants*: *Krõõt minu armas, Krõõt minu armas / Krõõt minu kallis kabajantsi / Ava mulle usta, ava mulle usta / Ava mulle usta ussekesta*. Huvipakkuvale sõnale on lisatud märkus, et *kabajantsi* tähendab kelmi, kuid kontekstist ei ilmne pejoratiivsust.¹² Tõenäoliselt on siin sünenenud *kabajantsiku* ja ühe hoopis teise sõna tähendus, sest teisel leiduvad sama tüüpi laulus samas kontekstis sõnad *kabajatsi* ja *kabajane*: *Itsi mia ilma äärekeste pääle, / kaien ilma kavalusi. / Rõõt, mu kulla, Rõõt, / mu kalli, kalli kabajatsi ja Krõõt*

¹² ERA II 121, 101/2 (4) < Karksi khk, Karksi v – Mari Sarv < Aliide Virit, 30 a < Aliide Kallas (1935/6).

*miu kallis, Krõõ-õõt miu kallis kabajane / Ava mulle, ava-ava mulle ussekene.*¹³ Wiedemann (1973: 176) on registreerinud sõna *kabojats* neuu tähenduses. Mägist on tuletanud selle lekseemist *kabu* 'neu' deminutiivsufiksi *-*oihainen* : *-*oihaisen* abil, kusjuures substantiivi lõpp -*ts* lähtub genitiivitüvest (EEW II: 634). Ebakõla pejoratiivse ja hellitava tähenduse vahel johtub niisiis eri sõnade segunemisest. Häälikuliselt on seetõttu sõnasisene *o* asendunud *a*-ga ja lisandunud *n*.

Üks Perekooli foorumi kasutajaid, kes on tundnud huvi *kabajantsi* vastu, on vanu ajalehti sirvides leidnud, et seda on esmakordselt kasutatud 1914. aastal (Perekool). Siinkirjutaja leidis veebist märksa varasema tekstikoha ühest väga tuntud näidendist:

Maali: Aga papa! Kuida ta hilpharakas on, Ta on viie valla kirjutaja.

Mart: Mis tühja, viie valla kirjutaja! Täna siin homme sääl! Niisugust tuleb nüüd venekeele pärast linnast välja kui rahet. Võta kinni, mis **kabajantsikud** nad kõik on. (Kitzberg 1894: 167)

Naaskem nüüd väidetava mehenime *Jantsik* juurde. Selle esinemise kohta pole varasemaid näiteid õnnestunud leida, kuid tänapäeval on hüüdnimega *Jantsik* : *Jantsiku* veebis kutsutud Janet (Nirksadaseitseteist), teisel on nii sama nime kui ka hellitusvorm *Jantsike* ja *Jantsikuke* kasutatud Jana kohta (Miilumaalu). Mõlemal juhul on nimealusteks olnud naissoost isikud. Poola keeles eksisteerivad perekonnanimekujud *Janczyk* ja *Jańczyk*, mis on eesnime *Jan* derivaate. Vaevalt et meie varasem *Jantsik* on nendega otseühenduses, kuid kaudset slaavi häälikumõju nii päris- kui ka üldnimedes ei saa siiski välistada, eriti hilisemal ajal vene keele kaudu. Vene keeles on samuti liite -*чик* abil moodustatud hellitusnimesid, nt *Альчик* soost sõltumata Aleksandrist, Alekseist, Alevtinast ja Allast rääkides, *Антончик* Antoni ja *Панчик* Paveli kohta (SRL: 244, 247, 338). Sama sufiksit tarvitatakse ka päritolult deminutiivsetes apellatiivides, nt *пальчик* 'sõrmeke' (vrd *палец* 'sõrm'), *мальчик* 'poiss, poisike' (vrd *малец* 'poiss, nooruk') jt. Liide on laensõnade kaudu kandunud ka eesti keelde, nt *kantsik* 'lühike naharibadest punutud piits' ja Pst *karakantsik* 'prussakas' (EMS II₉: 719).¹⁴

Osise -*jantsik* tuletamine deminutiivsest isikunimest näikse paika pidavat. Selleks sobib näiteks eesnimi *Jans* ~ *Jants*, mille kasutamise kohta pole küll käepäraseid näiteid, kuid seda on XIX sajandil koos tuletistega pandud perekonnanimeks: HJn Pha *Jans*, Krl *Janskenne* (algselt ehk *Jańsk*-; pärastpoole *Jansikene*) ja Rõn *Jants* (OAB).¹⁵

Tegu on alamsaksa päritolu eesnimega *Jaan* (< *Jahn* < *Johannes*), millest on juba Saksamaal *-z*-sufiksi abil tekkinud hellitusnimi *Jantz*; hiljem on sellest saanud ka saksa perekonnanimi. Saksa nimeuurijad on seda seletanud küll teisiti, nimelt

¹³ ERA II 213, 497/9 (76) < Halliste khk, Laatre v – Asta Kulbok, s 1926. a < Leena Mäger, 38 a (1939); ERA II 73, 54/5 (18) < Kullamaa khk – Emilie Poom < Jaan Aani (1912).

¹⁴ Sõna *kantsik* päritolu kohta vt EES: 129. *Karakantsik* lähtub vene sõnast *таpакан* 'tarakan', vrd eesti *karakańtsik* 'tarakan' (Wiedemann 1973: 208).

¹⁵ Pole ka välistatud, et Saaremaa perekonnanimi seondub hoopis väikese purjelaeva mõistega (vt EMS II₆: 77).

Jantz olevat *Jansi* variante. Seejuures olevat viimane arenenud kas pidevalt lühenedes suunas *Johannes* > *Johans* > *Jans* või tekkinud lühivormile *Jan* genitiivitunnuse -s lisamise kaudu (FN: 348–349). Siinkirjutaja ei kahtle, et nõnda võis tekkida saksa *Jans*, kuid mitte *Jantz*. Samas leksikonis väidetakse, et eesnimest *Heinrich* on z-sufiksi abil moodustatud hellitusnimed *Heintz* ~ *Heintze* ~ *Heinz* ~ *Heinze* ja *Hinz* ~ *Hinze* ning eesnimest *Konrad* nimekuju *Kanz*, mis pärastpoole on saanud ka perekannimeedeks (FN: 315, 327, 361). Seepärast oleks loogiline järeldada, et *Jantz* on tekkinud samuti hellitusliite varal. Ka Lätis on mitmes paigas olnud tarvitusel perekonnanimi *Jancis* ~ *Jancs*, mida on seletatud eesnime *Jānis* tuletisena, vrd ka *Hince* ~ *Hincis* ~ *Hincs* < *Heinrich*, *Jencis* < *Johann* ja *Kancis* < *Konrad* (LU I: 271, 280, 286, 300).

Sünkroonses kirjelduses ei käsitleta polüsemantilist *ik*-liidet enam deminutiiv-sufiksina, vaid isikut tähistavana (vt Kasik 2015: 287; EG: 301, 396), nõnda ka *kabajantsiku* puhul. Pärast lühenemist **kaaba* > *kaba* või teket verbist *kabama* ei ole sõna enam hellitav, kuid tähendusnüanss 'võrukael' lastest kõneldes võiks anda mõningast aimu varasemast tähendusest.

5. *Kabujalg*

Iisaku kandis öeldi elavaloomulise lapse kohta *kabujalg*, nt IisR *Kuhu sa kabujalg jälle nüüd kabud*; sealsamas on substantiiv tähistanud ka soomusjalgadega kana (EMS II₈: 448). See ei kajasta omaette kanaliiki, vaid lindude jalgu katavadki soomuselaadsed kilbised ja kilbikud. Näikse, et *kabujalg* iseloomustab kanu nende vilkas tegevuses, eriti ehk siblimisel, ja ülekantud tähenduses rahutut last. Siia rühma kuulub ka *ik*-sufiksiga moodustatud Puh *kabik* 'väike kanake' (EMS II₇: 442). Konkreetset juhul paistab liitel olevat deminutiivne funktsioon (vt Kasik 2015: 286; Hakulinen 1968: 131).

Eesti keeles tarvitatakse *u*-sufiksiga verbi *kabuma* 'ronima' üksnes kirderanniku murderühmas: ranna- (Vai) ja Alutaguse murdes (Jõh IisR) (EMS II₈: 448). Ootuspäraselt on sõnal vasteid ka teistes läänemeresoome põhjarühma keeltes, vrd soome *kavuta* ~ *kapua* : *kapuan* 'ronida; end heita', isuri *kavuta* 'ronida', karjala *kavuta* 'emmata; ronida' ja vepsa *kabuta* 'emmata'; eesti sõna peetakse küsimärgiga soome laenuks (SSA I: 335). Verbi algkujuks saab rekonstrueerida **kap-*, mis lubab selle paigutada teiste **ka(a)p(p)*-tüveliste afektiivide perekonda. Lekseemi esinemine kõigis põhjarühma keeltes samas tähendusväljas näikse osutavat selle soliidsele vanusele. Semantika vihjab ühelt poolt intiimsfäärile (sülle ronimine, kaela heitmine, embamine), teisalt aga käte ja jalgade liigutustele, mistõttu saab tõmmata mõningaid ühisjooni verbiga *kabama*. *U*-sufiksiga sõnade hulgas leidub teisigi liikumisega seotud verbe, nagu *astua* 'astuda', *tarttua* 'puudutada' jt (Hakulinen 1968: 222–223). Paistab, et spetsiifiline tähendus 'ronima' on sekundaarne, esialgu võis kõnealune verb märkida tagasihoidlike helidega kaasnevaid liigutusi, sh siblimist. Sellest on kujunenud ülekantult *kabujalg* 'kana', millest on arenenud omakorda inimese tähendus.

Deminutiivne *kabujalg* esineb tuntud uuemas rahvalaulus *Tere tibukene kabu-jalakene / meie Marikene viidi mehele*.¹⁶ Seda on eesti regilaulude andmebaasis talletatud vaid Harju-Jaani, Kursi, Torma ja Vigala kihelkonnast.¹⁷ Kunagi on naljatlev *kabujalg* tähistanud ka noormeest (Wiedemann 1973: 139, 176). Karjala keeles kasutatakse *kapujalka* kõverjalgsest olendist rääkides (KKS II: 65). Seega on *kabujalg* tähistanud nii kana, last, neitut kui ka meest. Rahvalauludes on *kana* ja *tibu* lapsest, sh vaeslapsest, või naisterahvast (neiu, naine, ema, minia) rääkides üldtuntud sünonüüme, ent kanaks on nimetatud ka poega ja peigmeest (vt Peegel 2004: 16, 155–156, 214, 226).

Mägiste on *kabujala* võrdluseks esitanud soome *kapujalka* 'noormees; keigar' ja pakkunud oletatavaks lähtealuseks kas *kabu* 'neiu' või *kabu* 'kohitsetu' (EEW II: 635). Sellega ei või nõustuda. Esimese sõna kaudset mõju ei saa eitada, kuid kohitsemisega pole küll mingit seost. Mõiste lähteks on võrdlus kanaga: neiu puhul vilka oleku ja virkuse, noormehe puhul sugulaskeeltes vähemalt osaliselt jalgade kõveruse poolest.

Kabu-tüvega on ühenduses Kagu-Eestis hajusalt kasutatavad Urv *kabunõ* 'äkiline; agar; kirglik' ja Rääp *kabusjalg* (< *kabune*) 'virk; kiiresti liikuv', nt *tuu_m õks virk ja kabusjalg laisknõ; hää kabusjalg ja juuskja-hobonõ*, vrd ka *kabune* 'tiirane' (EMS II₈: 449). Eesti murdesõnaraamatus on *kabusjalg* kõrvutatud sõnaga *kapukjalg* 'hobune, kel jalgade alumised otsad valged; hobune, kel alt karvased jalad' (EMS II₈: 449; EMS II₉: 716). Neid sõnu võidi rahva seas küll ühendada, kuid lingvistilises mõttes pole see õigustatud, sest liitsõnaosad *kabus*- ja *kapuk*- pole ei tähenduse ega päritolu poolest võrreldavad: *kapats* ~ *kaps* ~ *kapukas* ~ *kaput* tähistab sokki, s.o lühikese säärega meeste sukka, ja on laensõna (EES: 128–129). Seevastu *kabune*: *kabuse* kehtib virga, kiiresti liikuva olendi kohta. *Kapukjalg* seondub usutavasti jalavarju mõistega, iseloomustades omapäraste jalgadega hobust, nt öeldakse sobival juhul, et *hobusel on valged sukad jalas*. Kirjeldatud juht võib olla tingitud ununema kipunud sõnade tähenduste segiajamisest.

Näikse, et *kabusjalg* ei klapi kokku kirjakeeles harva kasutatud lekseemiga *kabus* 'nägus, kena' (EKSS II: 24) ning murdesõnadega *Se kapus*: *kabusa* 'kena, ilus, korralik', *Se kabusahe* 'ilusasti korralikult' ja *kabostama* 'ehtima' (EES: 634; EMS II₈: 449; EMS II₉: 717). Viimati mainitud sõnade algkuju on **kapoisa* ja need on tuletatud adjektiivist *kabe* 'puhas; kena' (EEW III: 698). *Kabusjalg* on tõenäoliselt lähtunud omadussõnast *kabune*.

6. Kapats ja kappjalg

Nagu *kaap*-, nõnda on ka *kapp*-tüvest tuletatud mitu müütilise tegelase nimetust. Lõuna-Eestis on tuntud Kam Kan *kapatjalg* 'kurat, vanapagan' ja Ran *kapats* 'vanapagan, tont, kummitus' (EMS II₉: 705). Muhust ja Saaremaalt on tondi tähenduses

¹⁶ E 56423 (58) < Kursi khk – Ev. Grünberg < Ello Sõstar, 70 a (1925).

¹⁷ H II 15, 729/30 (60) < Harju-Jaani khk, Peningi v – Heinrich Tiidermann (1889); E 40156 < Tartu < Torma khk – Ed. Õunapuu (1900); H II 2, 88 (128) < Vigala khk, Jädivere k – M. Ostrov, O. Kallas < Mari Hütung, 54 a. (1889).

kirja pandud *kappjalg* (Wiedemann 1973: 207). Hiljem on *kappjalg* registreeritud üksnes Vastseliina kihelkonnas valgejalgsest hobusest kõneldes (EMS II₉: 710). Lekssem on selles rühmas tõenäoliselt haruldane, vrd *kapukjalg* (vt ptk 5). Nimetatud noomenid tulenevad verbist *kappama*, mis tähendab galoppi ehk nelja jooksmata või ratsutama ja lähtub intensiivsest heliefektist, mis tekib eriti reljeefselt hobuse kiirel liikumisel, kuid on üle kantav ka teiste olendite liikumisele.

7. Üldistavat ja kokkuvõtvat

**Ka(a)p(p)*-tüvelisi nimisõnu leidub kõigis eesti murretes, juba esmapilgul ilmneb, et eri murretes erineval määral, kuid võttes arvesse iga murde murrakute arvu, saab pilt mõneti selgemaks (tabel 1; arvud on näilisele täpsusele vaatamata siiski ligikaudsed). Ilmneb, et suhteliselt kõige rohkem kõnealuseid sõnu on talletatud Mulgi (1,6) ja kirderannikumurdest (1,25), kõige vähem aga keskmurdest (0,7); teistest murretest on pandud kirja keskmiselt üks derivaat murraku kohta (0,88–1,17). Kas madal suhtarv on tingitud kogumistöö piiratud mahust või enamiku tuletiste väga kitsast levikust, ei tea. Igatahes tundub üllatav, et *kaabakas* on talletatud ainult pooltest murrakutest. Sel puhul võib osaliselt olla põhjuseks, et keelejuhid väldivad võõra inimese (üleskirjutaja) juuresolekul negatiivse sisuga sõnu või küsitletavad teemad ei soodustanud nende tarvitamist.

Tabel 1. **ka(a)p(p)*-tüveliste nimisõnade arv muredeti.

Murre	Murrakuid	Nimisõnu	Suhtarv murraku kohta
Ida-	6	7	1,17
Kesk-	35	24	0,69
Lääne-	19	21	1,12
Saarte	17	15	0,88
Kirderanniku-	8	10	1,25
Mulgi	5	8	1,60
Tartu	9	9	1,00
Võru	11	12	1,09

Uuritud tavalisi või üleloomulikke olendeid tähistavast 20 sõnast on kõige rohkem talletatud *kaabakat*, nimelt 54 murrakust. Sellele järgneb *kaapjalg* 20 ja *kabajantsik* 13 murrakust. Ülejäänud nimetused esinevad vaid ühes-kahes murrakus. Asjaomases kogumist tähistavad üheksa **ka(a)p(p)*-tüvelist nimisõna üksnes inimest (*kaabask*, *kaaberdus*, *kaabert*, *kaaberts*, *kaaper*, *kaavakas*, *kabajantsik*, *kontkaabakas*, *raatskaaper*); viis ainult üleloomulikku tegelast (*kaabajalg*, *kaabasjalg*, *kapatjalg*, *kapats*, *öökaaper*); kaks nii inimest kui ka looma (*kabujalg*, *kabusjalg*); üks inimest ja üleloomulikku olevust (*kaabakas*); üks inimest, looma ja üleloomulikku tegelast (*kaapjalg*); üks looma ja üleloomulikku olevust (*kappjalg*); üks ainult loomariigi esindajat (*kabik*) (tabel 2). Seega jäävad polüsementilised noomenid, mille erinevaid tähendusi on registreeritud vähestest murrakutest, erandite sfääri.

Kõnealustest sõnadest lähtub etümoloogiliselt enamik (13–14) **kaapp-*, kolm-neli **kap-* (*kabajantsik?*, *kabik*, *kabujalg*, *kabusjalg*) ja kolm **kapp-*tüvest (*kapatjalg*, *kapats*, *kappjalg*). *Kaabakas* seondub sõnaga *kaapama* (< **kaappa-*), *kabajantsiku* algupool aga kas sama verbitüvega või sõnaga *kabama* (< **kapa-*). *Kabujalg* on ühenduses tegusõnatüvega *kabuma* (< **kapu-*). Algtüvedele on liitunud kas ühe- või mitmekordset tegevust väljendav sufiks, vastavalt *-a* või *-i*, samuti *-u*, mille funktsioon pole *kabuma* puhul täpsemalt määratletav. Sekundaarselt on tüvedega liitunud *-er* (< **-ar*; *kaaper*, *raatskaaper*, *öökaaper*), *-k* ~ *-kas* (*kaabakas*, *kontkaabakas*, *kaavakas*, *kabik*), *-rdus* (*kaaberdus*), *-rt* (*kaabert*), *-rts* (*kaaberts*), *-sk* (*kaabask*) ja *-ts* (*kapats*). Liitsõnade *kaabasjalg*, *kabusjalg* ja *kapatjalg* esiosa *s-* ja *t-*häälik väärisksid eraldi uurimist.

Tabel 2. **Ka(a)p(p)*-sõnade tähendussfäärid.

Sõna	Inimene	Loom	Üleloomulik olend
<i>kaabajalg</i>	–	–	+
<i>kaabakas</i>	+	–	+
<i>kontkaabakas</i>	+	–	–
<i>kaabasjalg</i>	–	–	+
<i>kaabask</i>	+	–	–
<i>kaaberdus</i>	+	–	–
<i>kaabert</i>	+	–	–
<i>kaaberts</i>	+	–	–
<i>kaaper</i>	+	–	–
<i>raatskaaper</i>	+	–	–
<i>öökaaper</i>	–	–	+
<i>kaapjalg</i>	+	+	+
<i>kaavakas</i>	+	–	–
<i>kabajantsik</i>	+	–	–
<i>kabik</i>	–	+	–
<i>kabujalg</i>	+	+	–
<i>kabusjalg</i>	+	+	–
<i>kapatjalg</i>	–	–	+
<i>kapats</i>	–	–	+
<i>kappjalg</i>	–	(+)	+

Üle poole mõistetest (11) moodustavad liitsõnad: *kaabajalg*, *kaabasjalg*, *kaapjalg*, *kabajantsik*, *kabujalg*, *kabusjalg*, *kapatjalg*, *kappjalg*, *kontkaabakas*, *raatskaaper* ja *öökaaper*. Seitsmel neist on esiosaks asjaomane tüvi **ka(a)p(p)-* või selle variant ja põhiosaks *-jalg*. Kolmes liitsõnas on põhiosaks **ka(a)p(p)-*tüveline sõna (*kontkaabakas*, *raatskaaper*, *öökaaper*), ühel juhul aga liiteline isikunimi (*kabajantsik*). Inimest märkivate sõnade hulgas on kolm liitsõna: kahel juhul moodustab kõnealune tüvi põhiosa (*kontkaabakas*, *raatskaaper*), ühel aga esiosa (*kabajantsik*). Üleloomulikke olendeid tähistavate nimetuste hulgas moodustavad liitsõnad enamiku, v.a *kapats*. Sõnakuju *kappjalg* sobiks hästi tavalise hobuse nimetuseks, ent seda pole seni

registreeritud; *kappjalg* eritunnusega isendi tähistajana osutab kas mõistete segunemisele või esialgse tähenduse hääbumisele.

Eeldatavalt on afektiivsõnade lätteks helide imiteerimine, kuid järkjärgulise arengu käigus on jõutud üsna lahknevate tähendusteni ja esialgne onomatopöa on vähem või rohkem ähmastunud. Valve Värvi (1966: 38–40) väitel tähistab onomatopoeetiliste sõnade *b*-häälik helisid, mis edastavad kuivade kergete esemete (nagu heinakõrred, puulehed, liivaterad), väikeste metall- ja puuesemete, kivikeste, veepiiskade jm liikumisel, üksteise vastu puutumisel, hõõrdumisel, pideval langemisel jne tekkivaid helisid. Häälik *p* võib märkida katkelisi, üksteisele kiiresti järgnevaid helisid või häämitsusi. Sõnasisese kaashääliku gemineerumise on tinginud pikemad ja tugevamad helid. Selle heaks näiteks on *kappama* ja selle tuletised. Teiste sõnade puhul on tähenduserinevusi enamasti raske sedastada; ilmselt on toimunud mitmesuguseid omavahelisi segunemisi. Liitedki hāgustavad pilti. Kōigile on ūhine kāte vōi jalgade liigutuste tähistamine koos sellega kaasnevate helidega ning neil on enamasti afektiivsest seisukohast negatiivne tähendussisu 'hulkuja', 'krahmaja', 'pōgeneja' vms. Tekkinud substantiivid on tugevasti negatiivse tähendusega, v.a *b*-lised *kabujalg* ja *kabusjalg* – see vōib olla seotud konsonandi tugevusega. Edaspidi vōiks uurida probleemi laiemas plaanis, hōlmates kōiki **kV(V)p(p)*-tüvelisi sõnu (*V* tähistab suvalist vokaali).

MURRAKUNIMETUSTE LÜHENDID

Audru; **Emmaste**; **Hanila**; **HJn** = Harju-Jaani; **HLj** = Haljala; **Hls** = Halliste; **Hāädemeeste**; **IisR** = Iisaku (rannikumurre); **Juuru**; **JōeK** = Jōelāhtme (keskmurre); **JōeR** = Jōelāhtme (rannikumurre); **Jōhvi**; **Jāmaja**; **Jūri**; **Kaarma**; **Kadrina**; **Kambja**; **Kanepi**; **Khk** = Kihelkonna; **Krk** = Karksi; **Krl** = Karula; **Ksi** = Kursi; **Kullamaa**; **KuuR** = Kuusalu (rannikumurre); **Laiuse**; **Lūganuse**; **Martna**; **Muhu**; **Mārjamaa**; **Nōo**; **Pha** = Pūha; **Pilistvere**; **PJg** = Pärnu-Jaagupi; **Plt** = Pōltsamaa; **Pst** = Paistu; **Puhja**; **Rannu**; **Reigi**; **Rōngu**; **Rāpina**; **Saarde**; **Seto**; **Simuna**; **SJn** = Suure-Jaani; **Tori**; **Trm** = Torma; **Tōstamaa**; **Urvaste**; **Vaivara**; **Vigala**; **VJg** = Viru-Jaagupi; **Vll** = Valjala; **VMr** = Väike-Maarja.

VEEBIVARAD

Miilumaalu. <https://miilumaalu.wordpress.com/2015/01/12/organiseeritus/>

Nirksadaseitseteist. <https://nirksadaseitseteist.wordpress.com/2015/05/01/saime-tunkssi/>

OAB = Onomastika. Nimede panemine.

<https://www.ra.ee/apps/onomastika/index.php/et/nimepanek/nimepanekPtl>

Perekool. <https://foorum.perekool.ee/teema/sona-kabajantsik/> (vaadatud 10. V 2024).

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu
 H – Jakob Hurda rahvaluulekogu
 EKMS – Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogu

KIRJANDUS

- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar, Eesti etümoloogiasõnaraamat. Peatoim I. Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.
- EEW II** = Julius Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch. II kd. hernes-kamm. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 1983.
- EG** = Helle Metslang, Mati Ereht, Külli Habicht, Tiit Hennoste, Reet Kasik, Pire Teras, Annika Viht, Eva Liina Asu, Liina Lindström, Pärtel Lippus, Renate Pajusalu, Helen Plado, Andriela Rääbis, Ann Veismann, Eesti grammatika. Foneetika ja fonoloogia, sõnamuutmine, sõnamoodustus, süntaks, suuline eesti keel. Toim H. Metslang, Ellen Niit, R. Kasik, K. Habicht, A. Rääbis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023.
- Eisen, Matthias Johann 1995 [1919]**. Eesti mütoloogia. 2. tr. Toim Ülo Tedre. Tallinn: Mats.
- EKM IV** = Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat. IV kd. (Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne 3.) Stockholm: Vaba Eesti, 1963.
- EKSS II** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 2., täiend ja parand tr. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.
- EMS II₆** = Eesti murrete sõnaraamat. II kd, 6. v. jaagupikuu–juurduma. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Helmi Neetar jt. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1997.
- EMS II₇** = Eesti murrete sõnaraamat. II kd, 7. v. juure–kabjakene. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Helmi Neetar jt. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1997.
- EMS II₈** = Eesti murrete sõnaraamat. II kd, 8. v. kabjalagin–kandervärk. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Helmi Neetar jt. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1998.
- EMS II₉** = Eesti murrete sõnaraamat. II kd, 9. v. kandetagune–kats. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Helmi Neetar jt. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1999.
- EMS III₁₃** = Eesti murrete sõnaraamat. III kd, 13. v. kohalt–kooratama. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Kendla, Varje Lonn jt. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2002.
- EMS III₁₄** = Eesti murrete sõnaraamat. III kd, 14. v. koorbiits–kreen. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Kendla, Varje Lonn jt. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2003.
- EMS V₂₄** = Eesti murrete sõnaraamat. V kd, 24. v. lõpetis–maaglema. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2013.
- EMS VIII₃₆** = Eesti murrete sõnaraamat. V kd, 36. v. pägar–rambima. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2024.
- ESR I** = Макс Фасмер, Этимологический словарь русского языка. Том 1 (А–Д): в четырех томах. Издание 2-е, стереотипное. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Под редакцией и с предисловием Б. А. Ларина. Москва: Прогресс, 1986.
- FN** = Familiennamen. Herkunft und Bedeutung. Toim Rosa Kohlheim, Volker Kohlheim. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich: Dudenverlag, 2000.
- Hakulinen, Lauri 1968**. Suomen kielen rakenne ja kehitys. 3., täiend ja parand tr. Helsinki: Otava.

- Jannsen, Johann Voldemar 1849.** Teine Sannumetoja aastal 1849, Ehk: Uut ja wanna Ma-rahwa rōmuks ja õppetusseks. Teine aasta-jäggo. Tartu: H. Laakmann.
- Jannsen, Johann Voldemar 1857.** Kues Sannumetoja aastal 1857, Ehk: Uut ja wanna Ma-rahwa rōmuks ja õppetusseks. Tartu: H. Laakmann.
- Juhkam, Evi; Sepp, Aldi 2000.** Läänemurde tekstid. (Eesti murded 8.) Toim Anu Haak. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kalda, Maie 1995.** Jannsen, Johann Voldemar. – Eesti kirjarahva leksikon. Koost, toim Oskar Kruus. Tallinn: Eesti Raamat, lk 144–146.
- Kasik, Reet 2015.** Sõnamoodustus. (Eesti keele varamu 1.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kitzberg, August 1894.** Punga-Mart ja Uba-Kaarel. Viiejärguline näitemäng rahva elust. – Sakala lisa, nr 21, lk 161–168.
- Kont, Ilse 1959.** Eesti *rd*-liitelistest substantiividest ja nende vahekorrast *rda*-liste verbidega. – Emakeele Seltsi aastaraamat 4 (1958). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 91–100.
- KKS II** = Karjalan kielen sanakirja 2. Toim Pertti Virtaranta. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1974.
- LU I** = Ilmārs Mežs, Anna Stafecka, Renate Siliņa-Piņke, Otilija Kovaļevska, Latviešu uzvārdi arhīvu materiālos I. Kurzeme, Zemgale, Sēlija. Riia: Latviešu valodas aģentūra, 2019.
- MS** = Mulgi sõnastik. Koost Alli Laande, Triin Todesk. Toim Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Abja-Paluoja–Tallinn–Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.
- Neetar, Helmi 1985.** *is-* ja *us-*deverbaalide murdetäustast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 29 (1983). Eesti keelest mustlaskeeleni. Tallinn: Eesti Raamat, lk 30–38.
- Peegel, Juhan 2004.** Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides. 2., läbivaadatud ja ühtlustatud tr. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Põldmäe, Rudolf 2023.** Rahvaluulekoguja reisiraaamat. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 37.) Koost Mari-Ann Remmel. Toim Valdo Valper. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etimoloogiline teatmik. (Maarjamaa taskuraamat 17.) Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- SSA I** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. I kd. Toim Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992.
- SRL** = H. A. Петровский, Словарь русских личных имен: около 2600 имен. Москва: Советская энциклопедия, 1966.
- VMS I** = Väike murdesõnastik. I kd. Toim Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1982.
- Värv, Valve 1966.** Sõnasisesed konsonandid eesti onomatopoeetilistes verbides. – Emakeele Seltsi aastaraamat 12 (1966). Tallinn: Eesti Raamat, lk 35–41.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973.** Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-deutsches Wörterbuch. 4., muutmata tr teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Enn Ernits (sünd 1945), PhD ja DVM, Eesti Maaülikooli emeriitdotsent (Friedrich Reinhold Kreutzwaldi 1a, 51014 Tartu), enn.ernits@emu.ee

Kaabakas, kabajantsik, and the like...

Keywords: linguistics, affective words, names for unlikable persons, names for animals, names for supernatural forces, distribution, origin, formation, Estonian language

This article examines common names for persons and supernatural beings with negative connotations in the Estonian language. These names are thought to originate from either onomatopoeic-descriptive roots or (as the author prefers) affective stems, the protoforms of which can be reconstructed as **ka(a)p(p)-*. The analysis covers their distribution across Estonian subdialects, written texts, and runic songs. It also considers the etymology of these terms and tries to approach them from a somewhat novel perspective.

Noun derivatives of the **ka(a)p(p)-* protostem are found in all Estonian dialects. While their prevalence seems to vary between dialects, a closer examination (Table 1) reveals that the largest number of derivative forms are present in the Mulgi and northeast coastal dialects, with the central dialect showing the least variety. Other dialects, on average, have one recorded derivative per subdialect.

Among the 20 words analyzed, which refer to either persons or supernatural beings, *kaabakas* ‘tough; villain; hooligan’ is the most widespread, appearing in 54 subdialects. This is followed by *kaapjalg* ‘thief; tramp; lame horse; haunting ghost’ in 20 subdialects, and *kabajantsik* ‘rogue, rascal’ in 13 subdialects (Table 2). The remaining terms occur in one or two subdialects each. Nine of the **ka(a)p(p)-* stem nouns describe solely humans, with meanings such as ‘tough’, ‘rogue’ (*kaabask*, *kaaberdu*, *kaabert*, *kaaberts*, *kaaper*, *kaavakas*, *kabajantsik*, *raatskaaper*; although *kontkaabakas* can also mean ‘uninvited guest’); five words refer solely to supernatural entities such as ‘ghost’ and ‘devil’ (*kaabajalg*, *kaabasjalg*, *kapatjalg*, *kapats*, *öökaaper*); two words refer to both humans and animals (*kabujalg* ‘maiden; young man; lively child; hen’, *kabusjalg* ‘agile child or horse’); one lexeme applies to both persons and supernatural beings (*kaabakas*); one word refers to a person, animal, or supernatural being (*kaapjalg*); one lexeme is used to describe animals and supernatural beings (*kappjalg* ‘horse with white legs; ghost’); and one term refers solely to animals (*kabik* ‘little hen’). Polysemantic words, the different meanings of which have been recorded across a small number of subdialects, thus remain an exception.

Etymologically, most of these words (13–14) are derived from the **kaapp-* stem, three or four from the **kap-* stem (*kabajantsik?*, *kabik*, *kabujalg*, *kabusjalg*), and three from the **kapp-* stem (*kapatjalg*, *kapats*, *kappjalg*). *Kaabakas*, for example, is associated with the word *kaapama* (< **kaappa-*) ‘to scrape once; to paw; to grasp; to escape’. The first part of the word *kabajantsik* derives from either the same verb stem or *kabama* (< **kapa-*) ‘to touch, to finger; to snatch, to grasp; to tread, to grope; to move quickly; to flounder’. *Kabujalg* is associated with the verb stem *kabuma* (< **kapu-*) ‘to climb’, possibly evolving from ‘to scratch’ or a similar word.

These stems are combined with a suffix expressing either single or multiple actions, *-a* or *-i*, respectively, as well as *-u*, the function of which is less clearly defined (in the case of *kabuma*). Additional suffixes include *-er* (< **-ar*; *kaaper*, *raatskaaper*,

öökaaper), -k ~ -kas (kaabakas, kontkaabakas, kaavakas, kabik), -rdus (kaaberdus), -rt (kaabert), -rts (kaaberts), -sk (kaabask), and -ts (kapats).

Compound words make up more than half (11) of the terms: *kaabajalg*, *kaabasjalg*, *kaapjalg*, *kabajantsik*, *kabujalg*, *kabusjalg*, *katatjalg*, *kappjalg*, *kontkaabakas*, *raatskaaper*, and *öökaaper*. In seven instances, the initial part is the **ka(a)p(p)-* stem or its derivative, and the main part is *-jalg* 'foot'. In three compound words (*kontkaabakas*, *raatskaaper*, *öökaaper*), the main part is a stem derivative, while in one case (*kabajantsik*) it is a suffixal personal name derived from the given name *Jaan*.

The phonemes *s* and *t* in the initial part of the compound words *kaabasjalg*, *kabusjalg* and *katatjalg* warrant a separate investigation. The term *kappjalg* would be a good name for a regular horse, but has never been recorded. This lexeme, taken to refer to a specimen with special characteristics, indicates either a mixing of terms or the loss of original meaning. Among the human-focused terms, there are three compound words: in two cases, the stem in question forms the main part of the compound word (*kontkaabakas*, the swear word *raatskaaper*), while in one case it forms the initial part (*kabajantsik*). Among the names for supernatural beings, on the other hand, compound words make up the majority, with the exception of *kapats*.

The origins of affective words lie in sound imitation, though their meanings have evolved over time, more or less obscuring the initial onomatopoeia. Associated with sounds, these words designate actions involving hands or feet, mostly from an affective perspective, denoting the negative meaning of 'vagrant', 'grabber', 'escaper', etc. The resulting substantives carry strongly negative connotations, with the exception of *kabujalg* and *kabusjalg*.

Enn Ernits (b. 1945), PhD and DVM, Associate Professor Emeritus of Estonian University of Life Sciences (Friedrich Reinhold Kreutzwaldi 1a, 51014 Tartu), enn.ernits@emu.ee

Kunagi oli kuum

Ajarännakud kipitava keele
maastikele

Jaan Undusk. Kuum. Novelle. Vienna.
Tallinn: Varrak, 2022. 614 lk.

Ma olin sunnitud läbi lugema Jaan Unduski „Kuum”, sest „Vikerkaar” tahtis, et ma seda arvustaksin. Arvustamiseks ei olnud mul aega. Aga see raamat oli pillavalt hästi kirjutatud. Ta oli nii hästi kirjutatud, et ajas pööritama. See raamat ei olnud seda väärt, et teda nii hästi oleks pidanud kirjutama. Kui kirjandusauhindu jagatakse, siis mina nimetaksin „Kuuma” ilma igasuguse kahtluseta aasta parimaks raamatuks – parim on ta igatahes, kuigi minu jaoks hakkas käima oma headusega vastukarva.¹

Ülelugemine, ülekogemine. Vahel tundub, et elad elu kui korduste ja uuesti kogemiste jada, kus uus kogemine ja uus lugemine on vaid varasema juurde tagasipöördumine. Eelmisel kevadel käisin üle kahekümne aasta taas Šotimaal Glasgow's, kus kunagi 1990-ndatel mõnda aega elasin. Nüüd sinna naastes ei tundnud mõnda kohta äragi, mõnes teises kohas aga tundsin iga rakuga seda üdini intiimset kohatunnet, kui oled just sellesamas kohas kordi ja kordi kulgenud, peatunud, astunud trepist alla kaldapealsele, siis jätkanud kulgemist silla all mööda jõekallast, ja see koht on sinu sisse kasvanud sellisel viisil, et ise ei saagi sellest teadlik olla, enne kui juhtumisi samale kaldapealsele tagasi satud.

¹ Kõik inimesed haritakse kirjanikkudeks. Vestlus Madis Kõivuga. – Vikerkaar 1991, nr 3, lk 86.

Kunagi sai loetud Unduski romaani „Kuum. Lugu noorest armastusest” (1990), neilsamadel kummalistel üheksakümnnendatel, ja nüüd „Kuuma” üle lugedes oli tunne üsna samasugune kui Glasgow's ringi jalutades: tekst oli kohati võõraks jäänud, aga siis järsku jõuad täpselt tagasi oma aastatetagusesse lugemisse, või vähemalt nii see tundub. Mõni teine koht jälle tekitab ebamugavust. Nii vist ongi üheksakümnnendatega, kus tagantjärele vaadates tundub mõndagi arusaamatut ja ehk ka ebamugavat. Indrek Ojam küsis hiljuti: kuidas on võimalik, et Mati Undi romaanist „Brecht ilmub öösel” (1997) loeti toona täiesti mööda?² Undi poliitiliselt laetud postkoloniaalne Brecht-romaan tundus 1990-ndate teisel poolel lihtsalt igav, selle poliitiline pingestatus oleks nagu kuulunud mingisse teise aega. Mõni aasta varem ilmunud Unduski „Kuum” aga kõnetas. Tõsi, mõni teine tekst kõnetas rohkemgi: Vikergallup – mida toona hoolega jälgiti, sest millest muust tasus sel murranguajal hoolida kui noorte kriitikute häältest – kuulutas 1990. aasta parimaks uudisteoseks Mati Undi „Öös on asju” (12 häält) ning parimaks debüütraamatuks Peeter Sauteri „Indigo” (10 häält). Jaan Unduski „Kuum” sai neli häält ja Sven Kivisildniku „Märg Viktor” kolm häält.³ Betti Alveri kirjandusauhinna sai jällegi „Kuum”. Minu silmis avasid

² I. Ojam, Brecht Estranged. Mati Unt's Last Novel „Brecht at Night” (1997) as an Intervention in the Memory Politics in 1990s Estonia. – Ettekanne konverentsil „Cultural Heterologies and Democracy II. Transitions and Transformations in Post-Socialist Cultures in the 1980s and 1990s”, Tallinn, 26.–28. VI 2024.

³ Vikergallup. Eesti kirjandus 1990. – Vikerkaar 1991, nr 3, lk 96.

Undi „Öös on asju”, Unduski „Kuum” ja Sauteri „Indigo” justkui kolm väga erinevat kirjanduslikku rada: Unt oma terava sotsiaalse närvi ja postmodernistliku mängulisusega, Undusk modernistliku keelenõtkusega ja sõnastamise tungiga, Sauter argisuse mõtestamisega. 1994. aastal lisandus Ene Mihkelsoni „Nime vaev” nõukatraumade sasipundarde eritlemisega – muide, toonane Vikergallup andis „Nime vaevale” vaid kaks häält, Mihkelsoni mälutöö vägi tuli ilmsiks järgmiste romaanide lisandudes. 1990-ndate alguse proosas löi lained ka Jüri Ehlevest, kelle esimesed jutukogud „Ikka veel Bagdadis” ja „Krutsiaania” ilmusid 1996. aastal, aga kes oli novellidega tuntust kogunud juba aastaid varem. Ja muidugi Madis Kõiv oma filosoofilis-aistinguliste mälu-uuringutega – tema „*Studia Memoriae*’d” hakkasid ilmuma 1994. aastal.

See, kuidas „Kuum” 1990. aastal kõnetas, on imelikki, kui arvestada, et romaani kirjutamist alustas Undusk juba 1970. aastate lõpus, sügava stagnaaja õhustikus. Samas osutab autor, et „lõpliku kiirenduse” sai romaan aastatel 1986–1987, kuid ajastuomane paberipuudus lükkas ilmumise kolme aasta võrra edasi. Undusk kirjeldab aastate 1986–1987 kirjutamistööd kui autori tarkuse ja planeerimise initsiatiivi käest andmist: „Püüdsin seda initsiatiivi üle kanda oma sisemuses kipitava keele enese üllatavasse energiasse, tema kummalisse keerdumisse ja ootamatuksse käänakuisse, loomupäraselt kohuvalisse kujutelmadesse, assotsiatsioonidesse, vastandusisse, paradoksidesse. Piisavas mahu süžee oli juba autori poolt ette kirjutatud, nüüd tuli vaadata, mida keele enese loovus selle süžee pinnal ette võtab, mida löikab, mille tühistab, kus võimendab.” (Lk 611)

Kui lappan oma 1990. aastate „Kuuma”-märkmeid, siis just keele märk-

sõna domineerib toonases lugemismuljes. „Autor ei taha midagi öelda, tegelased ei püüa maailma mõtestada, maailm „Kuumas” lihtsalt avaneb, tungeldes tegelaste sisemustes,” on mul kirjas Tartu Ülikooli eesti nüüdiskirjanduse loengukursust ettevalmistavais märkmeis. Unduski maailm ei põhine „mitte maailma mõtestamisel, vaid maailma sõnastamisel”. Ja siis jada sellekohaseid tsitaate romaanist:

„Ta pidi leidma mingid sõnalised raudklambrid, millega oma andumust koos hoida ja ühes sellega iseennast, ta pidi leidma sõnad, milles oma andumust talutavaks või isegi väärikaks elada. Ta pidi looma iseenele palve. Ja see palve ihkamise vaev oli kasvanud maailma koos selle tüdrukuga ja see oligi püha armuvaev. Kõik muu oli möga selle ümber ja peal.” (Lk 154)

„[---] armastus on temast üle käinud nagu marutuul ja ta lõplikult deburžuaseerinud. [---] oli vaid tung end hingeliselt laiali laotada, lehvida avaruse üle nagu See enne oma suurt seitsmepäevast edevushetke, millest asjade mõnusus alguse sai.” (Lk 152)

„Ta oli kogemata puudutanud asjade tuuma ja end kõrvetanud. Elu ei võinud olla nii absurdne, nagu ta hetkeks paistis. Õnneliku hinge mula ei võinud olla lihtsate asjade tuumaks. Sõnade eel ja järel kõrgus ju olemuslikumaid asju. Ta keskendus veel kord, et oma haiguses veenduda. Ja veendus lõkendavi põsi, et armastus on siiski lallamine keset tõsist elu ja et ta ei saa algust ei naisekurnamisest ega selle ihast ja et sellega ta ei lõpe. Armastus on kuulamine ühe tüdruku puhul. Armastus on rääkimine ühe tüdruku puhul. Teda ei ole enne ütlemist selle tüdruku puhul. Ja teda pole pärast.

Ja Sõna ei ole öeldav, ehkki kuulatav sõnumise seast. Sõna on milleski ära kõneldav.” (Lk 156)

Neis sõnades tundus toona lugedes erilist väge ja nüüd ei teagi, kas praegu neid ridu üle lugedes vajun tagasi toonasesse lugemisse või suudavad need read kõnetada ka praegu, kui keelt ülistava teoreetiseerimise ajajärk on läbi saanud.

Unduski 1994. aastal ilmunud essee „Maagiline müstiline keel” selgitab sedasama keelelisel substantsil põhinevat maailmapilti: „kõik inimlik on keelesegune”, keeleline substantis on „inimlikkuse algseis”.⁴ Ja veel: „Kõnelemine on aistinguis sees; nõrutades aistingust keele, lagudame aistingu enese. Kõnelemine on viie meele ühine juur, süntesaator, mis annab inimlikule meelte-elule lõpmatuse dimensiooni.”⁵ „Maagiline müstiline keel” oli raamat, mille suhtes tunti 1990-ndatel lugupidamist ja aukartust – tegu oli selgelt uue tasemega eesti filosoofilises mõttes. Mida sinna varasemast üldse kõrvale panna oligi? See oli ka üks 1990-ndate olulisi tunnusjooni – tundus, et kõik, mis nõuka aastakümnete jooksul oli kirjandusuurimuslikus-kultuuriuurimuslikus žanris kirjutatud, oli väärtusetu, ja et kõik, mis oli huvitav, sündis just vahetult siin ja praegu. Raske oli aru saada Unduski maagilise müstilise keele kontseptsioonist ja nüüd üle lugedes on lihtsam endale lubada teisiti mõtlemist ja mittenõustumist, aga tollal lummas see pinge ja laetus, mis nii „Maagilist müstilist keelt” kui ka „Kuuma” koos hoiab.

Mäletan, et mind köitis „Kuuma” ilmu-des ka deburžuaseerituse mõiste, see, kui-

das sõnalised raudklambrid pidid funktsioneerima just tavakeelele ja tavapärasele keelekesksele maailmale vastupidiselt. Keel, mis oli substantisile ligi pääsemise vahend, tee armastuse juurde, pidi olema keele kui süsteemi eitus – sest süsteemne tavakeel on läbinisti buržuaseeritud, on banaalse ühiskondliku funktsionaalsuse teenistuses. Keelelised klambrid, mida „Kuuma” peategelane Ruuben taga otsis, ei saanud väljenduda romaanina (mis on väikekodanlik žanr) – vaja oli palvet, fragmenti. Üheksakümendate alguses sai loetud ka Roland Barthes’i tekste: Barthes kasutas psühhoanalüüsi-taustalist prantsuse mõistete *plaisir* ja *jouissance* vastandust, kus kerge kodanlik mõnu (*plaisir*) on alaväärtuslik *jouissance*’i või joovastuse kõrval. Mäletan, et „Kuuma” näis hästi sobivat hilise Barthes’i tekstide tonaalsusega.

„Kuuma” keelelise maailmaloomes kandev eesmärk on niisiis deburžuaseeritus, mida tuleks mõista kui vastuastumist mõnusele ja mugavale maailmasolule. See maailm püüab väljuda kehtestatud kultuuriloogikast (taotlus, mis on muidugi määratud ebaõnnestuma). Süzeeliselt väljendus see ühiskondlikult mõtestatud tegevuse puudumises või eiramises või edasilükkamises. „Kuuma” tegelased magavad, ärkavad, istuvad aknalaua, vaatavad, ootavad, liiguvad, tunnevad; romaan väldib kokkupuudet ajastu sotsiaalse reaalsusega. Niisamuti on romaanile omane nõrk dialoogilisus: avatakse küll mitme tegelase sisemaailma, ent iga tegelane on lukustatud omaenda inimüksindusse, dialoog on minimaalne. Ruubeni onu tavanormidele mittevastavad keldrimaalingud on sellise olemise kõnekas näide: need on tungide vohamine, mis sotsialiseeritud maailma ei sobitu.

Keelekesksus ja tungilisus, deburžuaseerituse eesmärk – siin jään mõtlema: miks jääb see maailm siiski „keelelise lalina” piiridesse ja põrkab tagasi bataille’liku

⁴ J. Undusk, Maagiline müstiline keel. (Oxymora 2.) Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tallinn: Virgela, 1998, lk 62. Keeleline substantis on essee defineeritud kui „kõiki keele-nähtusi siduv tuumsus” (samal, lk 63).

⁵ Samas, lk 67.

vägivaldsuse ees, mis oleks deburžuaseerimise jõuline lõpuleviimine; miks eraldatakse transgressiivne vägivaldsus, noaga lihas sorkimise stseenid tegelaste vahetu suhtluse tasandist pigem vabamate reeglitega unenägude maailma? On seesama keeleline lalin tegelikult deburžuaseerimise takistuseks? Lõpuleviimine ei ole selles maailmas eesmärk, pigem just laiali laotumine, keelelised rännakud eri tekstikihistuste vahel, kust kumavad vastu Tuglas ja Visnapuu, Goethe, piibli-mütoloogia jm. Mulle tundub, et transgressiivse deburžuaseerimise puudumise

põhjus võib olla ka Tuglase trooniv kohalolu, tuglaslik polariseeritud maailmapilt, kus nõrga mehe keelelalin jääb alla tema kujutlust valitsevale ürgnaise elujõule. Või on see maailm selleks liialt romantilise põhikoega? Kas saab goethelik *Stirb und werde*, see ilukõlaline stiliseeritud surmagatsus, ikkagi jõuda olemise ja armastuse keelelise tuumani (kui midagi sellist ühes fiktsionaalses maailmas eksisteerib)? Substantsiihalus toimib kui teksti käivitav jõud, ja midagi ei peagi juhtuma.

EPP ANNUS

Asjad, inimesed ja intelligents

Juta Kivimäe. Nõmme novellid. Romaan. Tallinn: Varrak, 2024. 183 lk.

Juta Kivimäe uusim romaan kannab tagasihoidlikku pealkirja „Nõmme novellid” ning tõepoolest esimesel silmapilgul võib tunduda, et see on lühikeste lugude kogumik, mille tegevustik toimub ühes Tallinna linnaosas. Kuid see esmamulje on petlik. Autor on mahutanud suhteliselt õhukese raamatu kaante vahele dramaatilise ja kaasahaarava peresaaga, millele jätavad jälje olulisemad Eesti ajaloo sündmused.

Teose väiksus on tähenduslik. Kivimäed ei huvita suur ajalooline narratiiv, vaid eelkõige see, kuidas kajastuvad võimumuutused, sõjad ja küüditamised tavainimeste olmelises maailmas. Pole niisii ime, et „Nõmme novellide” rohketes kirjeldustes on palju tähelepanu pühendatud asjadele, etetele ja riistele, mööblile ja söökidele. Loomulikult on majadki samaväärsed tegelased nagu nendes elavad inimesed. Selline argipsühholoogiline rea-

lism, milles ei puudu väike maagiline säde, on üks põnevamaid ja paremaid viise, kuidas uurida minevikku ilma jõulise paatoseta, kuidas vältida perelugude jaoks paratamatuid melodramaatilisi klišeesisid, kuidas säilitada austus ja armastus eelneva kogemuse vastu ilma kitsarinnalise nostalgia. Vene kirjanduses on sarnaseid eesmärke täitnud Jelena Katišonoki teosed, eelkõige tema parim romaan „Kui inimene läheb ära” („Когда уходит человек”, 2011, e k 2022), millele on omane mõtlik, meditatiivne ja austav suhtumine tegelastesse ja oskuslik nii-öelda väikese ajaloo sõnadega kudumine. Ingliskeelsest kirjandusest võiks osutada Daniel Masoni menukale teosele „North Woods” (2023), milles on samaväärselt olulised nii maja ja selle eri aegadel elanud omanikud kui ka ümbritsev loodus.

„Nõmme novellides” on iga kirjeldatud ese, olgu selleks kandmist armastav pärlikee või väike tšello, omamoodi osake nähtamatust ahelast, mis ühendab eri põlvkondi ja inimesi. Tegelaste mured, ärevused, aga ka lootused ei väljendu sentimentaalsetes ega kirglikes stseenides, vaid need kanduvad rahulikult asjadele – võib isegi öelda, et sublimeeruvad asjadeks. Näiteks

kui Amanda mees tuleb ootamatult vangilaagris tagasi ning toob kaasa teise naisega saadud poja, siis Amanda elab seda välja nii, et läheb tuttava juurde meeste jaoks riideid tellima. Või siis Augusti lastetšello, mille on talle kinkinud vanemad, seostub tema jaoks nooruspõlve armastusega. Pilli hoiti korralikult kapis ning seda ei tohtinud laenutada ega müüa. Asjades väljenduvad inimeste unistused ja eesmärgid ning isegi kui need kaovad ära füüsiliselt, siis mälestus nendest pakub pidet, nagu Rosa saksakeelsed raamatud, mida ta pidi lugema lapsepõlves ja tänu millele oskas perfektselt saksa keelt. Asjad annavad ilmekalt märku ajastu muutustest ja uutest ideoloogiatest, näiteks kui moodi tuleb uut laadi mööbel või mööbli tellijad tahavad meeleheitlikult jälgendada vanu traditsioone. Asjad vahetavad omanikke, nagu vana Kotšubei naise pärlikee ja küüditatud Uspenskyte enne surma juhuslikule inimesele kingitud ehted. Lily perekonnas kireks saanud vanaaegsete esemete ostmine ja kogumine pole tähenduslik ainult passiivse kapitali hankimisena „mustadeks päevadeks”, vaid ka möödunu igatsusena, katsena hoida alles aegu, täis valu ja õnne. Kuid asjade külge klammerdumine on ühtlasi ohtlik: Lily tädide varandust jahtinud ning tema väärtesemeid varastanud Roht sureb ja muutub rotiks, perereliikviad endale tahtes ähvardab Konstantin oma vanemate maja elanikke relvaga ning peatselt peetakse ta kinni ja visatakse laagrisse. Kuulsa Ermitaazi merevaigutoa osade varastamise tõttu kaob täielikult ära Kotšubei ja isegi tema koer.

Sama tähendus kui esemetel on loomadel, kes võivad metafüüsiliselt peegeldada tegelaste siseheitlusi ja moraalseid väljakutseid. Juba nimetatud esoteerikaga tegelev pätt Roht kajastub temaga välselt sarnases rotis, kes hakkab vanamehe keha kraavi visanud Lilyt kimbutama ning isegi hammustab ta huult, mis on puhas

paralleel eelnenud vägistamiskatse stseeniga. Lily sisemine kokkuvarisemine pole juhuslik, vaid on tingitud suurest kaotuse- ja süükoormast. Ta püüab päästa autoratate eest võimalikult palju vihmausse – see on selge viide romaani alguses jutustatud bodhisattvade ja päästva ämblikuniidi loole. Ämblikud on samuti tähenduslikud. Kui Rosa loeb Schilleri „Don Carlost”, siis vana pime peainkvisiitor tundub talle kui „kõiki oma võrkudes hoidev ämblik. Ja need teised seal näidendis, nad olid nagu väikesed ämblikud, kes töid inkvisiitorile informatsiooni ja sundisid õilsaid noori mehi oma sõpru reetma.” (Lk 51) Eluloolisel teljel aastaid edasi liikudes kohtume Rosa abikaasa Pavlikuga, kes on kahtlasel põhjusel erakordselt rikas ja võimukas ning sureb segastel asjaoludel. Pavlikut huvitavad mehed, kuid ta abiellus Rosaga karjääri ja kindluse tagamiseks ning ehib naist rikkuse ja kingitustega. „Rosa seisis valges täiesti uues pitsidega kombinees ja lakk-kingades vaevaliselt toolikorjule toetudes ning imestas, millise osavusega mees teda riietas. Ajuti tundus talle, et mehe asemel pöörab ja sätib teda osavalt mehekõrgune mitme käega ämblik.” (Lk 58) Kivimäe sulandab oskuslikult Tuhkatriinu muinasjutu ja ämbliku kuldvõrku sattunu draama. Pavliku teisikuks osutub Rosa poeg August, kelle huvi samasooliste vastu kasutavad ära võimuorganid, selleks et ta koostööle värvata. Mõlema mehe kogutud vara ja rikkus saavad sellises kontekstis sünge varjundi, nagu mõnes mõttes ka vana Kotšubei Saksamaalt saadud sõja-saak.

„Nõmme novellides” on tähelepanuväärne ka see, et kõik olulised tegelased on intelligendid. Nende seas on arstid, muusikud, vaimulikud, keda nende ametile või taustale vaatamata iseloomustab hea kodune kasvatus, oskus seltskonnas korrektselt käituda, laiad ja tihtipeale loomingu- ja empaatiavõime ning

avatus teistele kultuuridele ja eluviisidele. Lily esivanemad ja sugulased on mitmekultuurilise ja rahvusvaheliselt kireva koosluse suurepärase näide, kus põimuvad eesti, vene, saksa ja juudi kultuur ning puudub piirav võõraviha. Rosa jääb oma mehele truuks isegi tema saladust teades. Tegelastel puuduvad illusioonid ja sümpaatia võõrvõimu vastu, kuid kohalikele venelastele tuntakse kaasa nagu ka teiste rahvuste esindajatele. Kivimäe tegelased vastavad ideaalselt Juri Lotmani intelligendi määratlusele:¹ nad on valmis olema dialoogis kõigega, kuid loomulikult ei talu häbematust ega Rohti-taoliste trügimisi.

„Nõmme novellidega” seoses on põhjust vaadelda veel üht intelligendi kuvandi motiivi, mis pärineb juba Anton Tšehhovi „Kirsiaist”: intelligentide passiivsus, oskatus või soovimatus midagi muuta või millegi eest võidelda. Amanda, Lily, Rosa ning teised naistegelased ei sekku poliitikasse, enamik nende andeist ja oskustest, näiteks keelteoskus ja musikaalsus, jäävad kasutamata või on kasutusel ainult kodus. Naiste pilgu kaudu edasi antud meestege-lasi Pavlikut, Konstantini, Aleksandrit ja Augustit on kujutatud paratamatult ühekülgsest, nende koduvälised tegevused ja flirt võimu või poliitikaga on liiga salapärased ja udused. Naised ja tütre-d ei taha sellest midagi rohkem avastada, hoiavad kombekalt mõneti vanamoelist distant-si, samal ajal kui tänapäeva lugeja arvatavasti ootab neilt suuremat iseseisvust ja võim-samat oma häält. Seda tunnevad romaani naised ka ise, näiteks on ära märgitud Rosa imestus, „miks tundus nende igati turvaline ja rahumeelne abielu talle viimasel ajal väsitava ja tüdimust tekitava katsumusena” (lk 146). Meeste patroneeriv ja kontrolliv

roll säilib edasistes põlvkondades, näiteks kui noor Lily ei saagi eriti suhelda oma eakaaslastega ning sisuliselt elab oma idealiseeritud isa varjus. Tänapäeva lugejale tekitab pigem ärritust kui hellust asjaolu, et isa nimetas Lilyt heatahtlikult „oma armsaks segaduse meistriks” (lk 12), sest ta võis midagi unustada või valesti teha. Seda suurem on Lily šokk, kui suvaline taksojuht muheda-lt lobisedes laotab tema ette ta perekonna kõige keerulisemad saladused. Olukorra teeb tähendusrikkaks ka asjaolu, et armuline proua on jäetud romaani lõpus hääletuks, tema suhu ei ole pandud ühtegi sõna. Olukorda juhtiv taksojuht jutustab küll oma sõnakast naisest ja neljakordsest naiste läbilöömisest Eesti poliitikamaastikul, kuid Lily vaikib. „Vaikimine on nõusolek, proua Lily! Vanasti öeldi häbelikele tütarlastele ikka nii.” (Lk 184) Nii lõpetab oma pealetükkivalt pika monoloogi üle piiri läinud taksojuht ja need sõnad on tähenduslikud mitte niivõrd kahtlase komplimentina, kuivõrd Lily suguvõsa naiste ning laiemalt „Nõmme novellides” kujutatud Eesti intelligentsi üldistusena.

Arvustuse tahaksin lõpetada hoopis teise tsitaadiga. Viletsates oludes haige kunstnik, keda Rosa saadab haiglasse, tahab kangesti jutustada oma kunstist. Tema sõnul „kunsti sisu ongi vahel silmaga mitte nähtav, see on tema sees. Ütleme, et see on vahel nagu läbipaistev, aga väga tähtis” (lk 147), kuid oma mõtet edasi arendada ta ei jõua ja saab lisada ainult kaks märksõna hinge ja tühjuse kohta. Jutta Kivimäe teos on loodud nende auks, kes vaatamata välistele suurtele elutormidele on püüdnud hoida alles elavat seost minevikuga, kanda edasi oma väärtusi, unistusi ja lootusi, aga kellel on olnud ka palju eksimusi ja tulnud teha kompromisse.

„Nõmme novellid” on ellujäämise lugu – lugu võitlusest hinge ja tühja vahel, kus hing võib kanduda asjadesse või loomadesse, aga tühjus äkitselt tekkida õnne-

¹ J. Lotman, Vestlusi vene kultuuriloost. 19. osa. Intelligentsus kui kultuuriilming. – ETV 31. I 1989. <https://arhiiv.err.ee/video/vaata/vestlusi-vene-kultuuriloost-juri-lotman-intelligentsus-kui-kultuuriilming>

likus, koguni kadestamisväärses abielus. On selge, et mineviku restaureerimisega tegeleva Lilyga ühe perekonna lugu lõpeb. Peresaagade allakäigu levinud motiivi asemel on selles esil esemestumine, etnograafiline teine elu kas Kumu vitriinis või värske lakikihi all kapriisse ja valiva mälu või unustuse rüpes. Ainuke viis võita kui

mitte surma, siis vähemalt ununemist on edasi antut mäletada – või lugeda „Nõmme novelle” uuesti. Romaani katkendlik ja ajalisel kaootiline struktuur kutsubki teost üha uuesti lugema ja nautima head eesti kirjandust.

BORIS VEIZENEN

Väitekiri rahvaluulekogumisest kui modernsest valikust XIX sajandi lõpu Eestis

Katre Kikas. Moderniseerumine rahvaliku kirjallikkuse peeglis: 19. sajandi lõpu rahvaluulekogud arhiivi ja avalikkuse äärealal. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 39.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2024. 295 lk.

26. augustil 2024 kaitses Katre Kikas väitekirja rahvaluulekogumise suurorganisatorite Jakob Hurda ja Matthias Johann Eiseni kaastööliste kirjutamispraktikate kohta XIX sajandi viimasel kümnendil. Kikas positsioneerib end uurijana folkloristika ja ajalooteaduse vahele, leides oma meetodites sarnasusi mõlema lähenemisega. Sealjuures on töö uurimisküsimused ja tulemused asjakohased ka sotsiollingvistika alal.

Eesti Rahvaluule Arhiivis säilitatavad käsikirjad on kummalised. Lugejale, kes tunneb rahvaluuletekste tekstiväljaannete kaudu, on üllatav, kui palju erineb käsikirjaköites avanev pilt raamatutes struktureeritud ja kergesti loetavatest folklooripaladest. Seda laadi tähelepanekutest sai Katre Kikase uurijateekond tõuke juba bakalaureuseõpingutest alates. Artikli-

põhine doktoritöö hõlmab aastatel 2013–2023 ilmunud kaheksat eriilmelist artiklit ning põhjalikku katuspeatükki, mis seob artiklites käsitletud mitmekesised teemad tervikuks, selgitab allikmaterjalide konteksti ja tutvustab metodoloogiat.

Hurda ja Eiseni rahvaluulekogud, mille materjalidele Kikas keskendub, on eesti folkloristika nurgakiviks ning nende kogude ajaloo kohta on ilmunud kümneid uurimusi. Rahvaluuleteaduse ajaloo uusmõtestamine on aga vajalik distsipliini paremaks mõistmiseks kaasaegsete uurimisküsimuste valguses. Hurt ja Eisen olid kogumistöö eestvedajad, kellele sajad kaastööliselised rahvaluuletekste, aga ka kirju ning muid materjale saatsid. Kikase töö keskmes on küsimus, millele vastamiseks Hurda ja Eiseni kaastööliste saadetised hea allika pakuvad: mida XIX sajandi lõpu kirjaoskajad selle oskusega peale hakkasid? Kikas näitab rahvaliku kirjallikkuse mõiste kaudu, kuidas rahvaluulekogumise aktsioonide käigus loodud tekstid on oluline allikas tollase ühiskonna moderniseerumise uurimiseks. Artiklites esitab Kikas oma keskset uurimisküsimust konkreetiseerivaid küsimusi: milline oli kogumistöös osalejate positsioon kirjutajatena ja avalikkuse suhtes ning milliseid žanre nad kasutasid?

Uurimus tegeleb arhiiviteksidega distsipliini äärealal, vaadeldes materjale, mida pole seni eesti folkloristikas sageli uurimisväärselt peetud. Nende käsikirja-

kõidetesse jõudnud tekstide kirjutajad on vähese haridusega ja piiratud ligipääsuga avalikule ruumile. XIX sajandi viimasel aastakümnel kahele rahvaluulekogumise suurorganisaatorile saadetud rahvaluule ja kaaskirjad kajastavad nende kirjanike suhet avalikkuse ja moderniseerumisega. Kikas näitab, et oluline on märgata, kuidas rahvaluuletekstide kirjanek toimus kirjalikus suhtluses kogumise organisaatoritega ning pakkus osalejatele muu hulgas kanali oma kirjutamisoskuse üle reflekteerimiseks, aga ka katsetusteks selliste tekstide loomisel, milleks neil üheski teises kontekstis adressaate polnud. Kikas järeldeb, et rahvaluulekogumine võis olla üks paljudest viisidest tunda end kaasaegse ja ühiskonna uuenemisse kaasatud inimesena. Kogumisaktsioonis osalemine võis olla seotud kogukonna ja rahvuse ideedega, nagu seda senistes uurimustes näidatud oli,¹ aga ka kogujate isiklike ning praktiliste eesmärkidega, mida uurijad seni vähem vaadelnud on. Isiklikudki eesmärgid olid seotud ühiskonna moderniseerumisega ning nende marginaliseerimine tähendaks kogumistöö sagedase konteksti ignoreerimist. Kikas näitab, miks rahvaluulekogumine ja oma tegevuse üle reflekteerimine – laiemalt enda kirjalikult väljendamine – võis olla kogumisaktsioonides osalejatele oluline.

Töö peamise osa moodustavad ilmumise järjekorras esitatud artiklid, mis avavad rahvaluulekogumise eri aspekte, liikudes paljuski üldisemalt kogumistöö kui terviku ja suuremate projektide kirjeldamiselt üksikisikute ja nende kirjaliku eneseväljenduse selgitamisele. Artiklites jäävad kõlama lisaks rahvaluulekogujate omadele ka kogumistöö organisaatorite, kommenteerijate ja isegi vastaste hääled.

¹ Nt **M. Laar**, Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. (Scripta Archivi Historici Estoniae.) Tartu: Eesti Ajarhiiv, 2005.

Analüüsi objektiks on nii tekstide sisuline kui ka stilistiline, keeleline ja vormiline pool. Kikas rõhutab, et artiklite keskmeks pole mitte tüüpilised, vaid kõnekad juhtumid (ingl *telling case*).² Koos doktoritöö katuspeatükiga moodustavad eri teemadega artiklid sisulise terviku.

Kikas oli korrespondentide tööst ülevaate saamisel põhjalik: ta ei lähenenud käsikirjadele mitte registre ja kartoteekide etteantud süstemaatika kaudu, vaid luges rahvaluulekogusid (Hurda kogus on 114 696, Eiseni kogus 90 100 lehekülge), keskendudes rahvaluulelise sisu asemel eelkõige saadetist raamivatele tekstidele ja nende kontekstile. Kuigi analüüsivate kogude maht on suur, pole meetodid statistilised: kui Kikas on leidnud tekstid oma uurimisküsimustele vastamiseks, kasutab ta pigem lähilugemise meetodit. Publikatsioonides peegeldub uurija tööjärg: artiklis, mis ilmus 2017. aastal, mainis autor, et analüüsitud materjal esindab ligikaudu kolmandikku või poolt Jakob Hurdale saadetud elulookirjeldustest, sest Hurda kogu pole veel tervikuna läbi vaadatud. Väitekirja kaitsmise ajaks oli Kikas siiski tutvunud kõigi materjalidega. Ta märkis lugemise käigus välja juhtumid, mis millegi poolest küsimusi tekitasid, ning kontekstualiseeris neid nii teiste rahvaluulesaadetiste kui ka tollase ajakirjanduse abil. Doktoritöö keskendubki kõnekatele juhtumitele, kusjuures Kikas selgitab, et kõneka ja tüüpilise juhtumi piiri on raske tõmmata. Kõneka juhtumi mõiste jääb üksnes katuspeatükki, artiklites käsitletud juhtumite puhul ei ole seda aga kasutatud. Pigem jääb mitmel pool kõlama kirjeldatud juhtumite tüüpilisus. Siiski on Kikase eesmärgiks olnud avada seni varju jää-

² Vt **J. C. Mitchell**, Typicality and the case study. – *Ethnographic Research: A Guide to General Conduct*. (ASA Research Methods in Social Anthropology.) Toim R. F. Ellen. London: Academic Press, 1984, lk 237–241.

nud kogumis- ja kirjatöö aspekte. Doktoritöösse kaasatud artiklid avavad muu hulgas rahvalikku keelekorraldust, omaeluloolisust, rahvaluulekogumise epistolaarset laadi, niinimetatud äratussõnu, mis võimalikke uusi rahvaluulekogujaid ärgitaks, ning muidki teemasid. Nendega pole XIX sajandi lõpu rahvaluulekogude eripärase ja seni varju jäänud sisu – aga ka väitekirja keskmes olnud modernsuse – uurimise võimalused muidugi ammenatud. Seda tõestavad ka Kikase arvukad artiklid ja ettekanded, mis doktoritöö osaks ei saanud.

Katre Kikase doktoritöö on tähtis täiendus eesti rahvaluule ajaloo uurimi-

sele, samuti laiemalt XIX sajandi lõpu eesti ühiskonna arengute mõtestamiseks. Rahvaluulekogumine oli tollal modernne valik, mille kaudu ennast kirjutajana positsioneerida või leida võimalus suhestuda avalikkusega, milleks suurel osal kirjaoskajatest tollal alternatiivne kanal puudus. Rahvaluulekogujate tegevuse mõtestamine rahvaliku kirjalikkuse mõistestiku kaudu aitab näha seni folkloristide huvialade perifeeriasse jäänud inimeste motiive.

KAISA LANGER

Doktoritöö hispaania-eesti tõkeloost

Mari Laan. Tõlkevälja kujunemine ja kujundamine: hispaania-eesti tõkelugu. (Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 89.) Tallinna Ülikool, 2024. 265 lk.

4. novembril 2024 kaitses Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudis oma doktoritöö Mari Laan. Liialdamata võib öelda, et väitekirja on tõkeloolane saavutus: esmakordselt antakse sellises mahus ja põhjalikkuses ülevaade hispaania kirjanduse eesti keelde tõlkimise ajaloost. Tähelepanuväärne on töö ammendavuse taotlus: kahtlemata oleks juba üksnes Hispaania kirjanduse tõlgetega piirdumine andnud välja doktoritöö mõõdu, kuid Laane töö käsitleb kogu hispaaniakeelset maailma. Väitekirja hõlmab kogu hispaania-eesti ilukirjandusliku tõlke lugu XIX sajandist kuni 1980. aastate lõpuni, võttes arvesse nii raamatuna kui ka ajakirjandu-

ses ilmunud tõlked, nii otse- kui ka kaudtõlked, nii Kodu- kui ka Välis-Eestis ilmunud tõlked, lisaks metatekstid ehk tõlgete kohta kirjutatud arvustused, tutvustused, ülevaateartiklid jms, valikuliselt ka hispaania kirjanduse siirded eesti kirjandusse, teatrilavastused jne. Sisuliselt kirjutab Laan Eesti XIX sajandi lõpu – XX sajandi kultuurilugu läbi hispaania kirjanduse tõlkimise prisma.

Mahukas doktoritöö on läbimõeldud ülesehitusega. Siin ei püüta materjali allutada trafaretsse skeemile, vaid töö struktuur lähtub materjalist endast. Töös analüüsitakse hispaania-eesti tõkelugu kronoloogilises järjekorras, alustades varaseimate eestindustega XIX sajandil ning jõudes lõpuks tänapäevani välja. Teisalt ei piirdu uurimus üksnes tõlgete jada kaardistamisega, põhifookus on hoopis fundamentaalsematel küsimustel: miks tõlketeod mingil ajal ja mingis kohas sündivad ning kui palju sõltub seejuures tõlkijaist, kirjastajaist, rahastajaist, kriitikuist, poliitilisest olukorrast, rahvusvahelisest kontekstist ja muudest teguritest. Selleks et kaasata ühtaegu kolm tasandit – rahvus-

vaheline kirjandusväli, sihtkultuuri kirjandusväli ja sellel väljal tegutsevad üksikisikud –, on töö raamistatud Pierre Bourdieu väljateooriaga, mis lubab ühele pildile koondada niivõrd erinevad asjaolud nagu ühelt poolt ühiskondlikud ja poliitilised keskkonnad nii lokaalses kui ka globaalses plaanis ning teiselt poolt üksikisikute panused eri tüüpi vahendajatenä.

Eraldi alapeatükkides on käsitletud tõlkekirjandusvälja ja kapitali mõistet tõlketuru kontekstis, majandusliku või sümboolse kapitali osatähtsuse küsimust ning turu ja riigi (sealhulgas tsensuuri) mõju tõlkeväljale. Et kapital on üks olulisemaid tõlkekultuuri mõjutavaid ja kujundavaid tegureid, on kapitali mõiste väljateoorias küllaltki keskne ja nii on Laane tööski eri kapitali liike tõlkeväljade seisukohalt lahatud mitmes alapeatükis. Seejuures on pööratud tähelepanu põhiliselt riikliku finantseeringu mõjule ning uurimuse tulemused näitlikustavad hästi, kui oluline on riiklik tugi olnud nii klassikaliste kui ka marginaalsemate teoste eestinduste sünnil. Erakapitali tõlkeväljale liikumise võimalused jäävad selles töös siiski ammendavalt käsitlemata, seda küll igati arusaadavatel põhjustel, sest suurem osa käsitletud tõlgetest on ilmunud totalitaarse korra tingimustes. Teisele maailmasõjale eelnenud aega käsitledes on töös piirdutud üksnes eraannetajate panuse äramärgimisega, libisedes üle paljudest teistest viisidest, kuidas on erakapital eesti tõlkekultuuris osalenud, näiteks kultuurivaldkonnas tegutsevate eraettevõtjate äritulude reinvesteeringustest, ühisrahastustest, eraisikute ja ettevõtete annetustest jne. Ajaloolise näitena võib nimetada Eesti Kirjanduse Seltsi tegevust, mille panus eesti varasema tõlkemaastiku kujundamisel on olnud väga suur. Osaliselt toetas seltsi tööd riik nii haridusministeeriumi kui ka kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali kaudu, ent algusperioodil tegutses üksnes era-

raha toel ning ka edaspidi jäi erakapitalile küllaltki suur roll: endiselt koguti liikmeks, lisandusid müügitulud, annetused, pärandused.¹ See teema väärrib aga edaspidi põhjalikumalt uurimist mitte ainult ajaloolistel, vaid ka päris aktuaalsetel põhjustel: väheneb ju riiklik kultuurirahastus praegu üha kiiremini ning leidlik eraraha kaasamine võib olla üks viise, kuidas seda tulevikus vähemalt teatud määral kompenseerida.

Eesti okupeerimisega muutus olukord ka tõlkekultuuris, muu hulgas kadus erakapitali roll ja kogu tegevus hakkas sõltuma riiklikust rahastusest. Samuti avaldas totalitaarne riigikord otsest mõju tõlke-repertuaarile, vahendajatele, trükiarvudele ja isegi tõlkestrateegiatele, rääkimata sihttekstide poliitilisest ja ideoloogilisest suunatusest. Et totalitaarses riigis toimib võimuhete dünaamika põhimõtteliselt teisiti kui vabas maailmas ning ning poliitiline väli pahatihti domineerib teiste üle, tuli Laanel läänemaailma toimimisloogikast lähtuvat väljateooriat oludele kohandada. Ümber tuli mõtestada ka väljade suhtelise sõltumatuse kontseptsioon ning nõnda ongi Laan leidnud siin toimivamana hoopis suhtelise sõltuvuse põhimõtte, mille järgi on stalinistliku riigikorra ajal kõik väljad suuremalt jaolt allutatud riigivõimule. Väitekirjas ilmneb selgelt tõlkelugu kujundavate tegurite hierarhia muutumine: kord on dominandiks poliitika, teinekord kõrge staatusega vahendaja, nagu Ivar Ivask või Jüri Talvet, mõnikord aga mõjutab tõlkevälja enim hoopis see, mis toimub rahvusvahelisel areenil ehk mis on parasjagu edukas näiteks Pariisis või New Yorgis.

Peale väljateooria kohandamise totalitaarsele süsteemile väärrib märkimist süsteemne ja läbimõeldud tõlkeagentsuse

¹ Vrd nt Eesti Kirjanduse Seltsi 1925. a majanduslik seis. – Postimees 20. IV 1926, lk 4.

käsitlus. Töös kaardistatakse mitmesuguste vahendajate rollid, kes tõlkevälja oma töö või otsuste kaudu kujundavad. Ehkki tõlkeagentsus on üks võtmeküsimusi, kasutab autor samatüvelist mõistet *agent* töö analüüsis osas vaid autori või ettevõtte esindaja tähenduses. Tõlkeväljal tegutsevate isikute kohta on selle asemel eelistatud kasutada terminit *vahendaja*, lähtudes verbi *vahendama* tähendusväljast: see võib tähistada nii vahetalitajaks olemist kui ka edastamist, edasi andmist ja edasi toimetamist ning konkreetset ka tõlkimist (lk 22–23). *Vahendaja* kontseptsiooni arendatakse töös üsna detailiselt edasi, eristades eri tasandite vahendustegevust ning tehes kõigepealt vahet institutsionaalsel ja eraviisilisel vahendajal ning seejärel juba tegevusest lähtuvalt kujundaval vahendajal, kes teeb tõlkeettepanekuid (nt Ain Kaalep, Jüri Talvet), ning n-ö tavavahendajal, kelle agentsus on väiksem. Kujundavate vahendajate sekka kuuluvad eraldi alagrupina spetsialiseerunud vahendajad, kes keskenduvad ühele kindlale lähtekirjandusele. Teiste kujundavate vahendajate seas kerkib eredalt esile Ivar Ivask, kes elas küll paguluses, kuid mõjutas ja kujundas „nähtamatu” vahendajana märkimisväärselt tõlkelugu ka Kodu-Eestis. Väitekirja üks oluline ja tänuväärne saavutus ongi paljude tõlkijate jt vahendajate portreteerimine, seejuures ka vähetuntud või seni hoopis tundmatute tõlkijate (näiteks Evi Keskküla, Ilja Apananski, Ülle Masing, Helju Kuik) n-ö pildile toomine. Lisaks loetletakse töös vahendajatena kirjastajaid, rahastajaid, sh nii riiki kui ka eraannetajaid, agente ja kaudseid vahendajaid, kes ei osale küll konkreetse teose tõlkeprotsessis, kuid kellel on tõlkevälja kujunemisele teatav mõju.

Töös ei jää puudutamata intrigeeriv ja seniajani palju vaidlusi tekitav küsimus: mis on see, mida me nimetame tõlkeks? Laane vastus on hästi kooskõlas täna-

päevaste tõlke- ja kultuuriteadlaste vaadetega: tõlge ei hõlma üksnes sõnalisi vorme, vaid ka teistes märgisüsteemides väljendatud struktuure, kuhu kuuluvad näiteks kujutavad või lavakunstiteosed (sh nii sõna-, muusika- kui ka tantsužanris), muusikateosed, multimeedialised jm selline looming, mida võiks käsitleda transmeedialiste tõlgetena. Siiski ei haara käesolev uurimus kõiki meie kultuuri-ruumi tõlkelisi fenomene, vaid keskendub verbaalses märgisüsteemis vahendatud ilukirjanduslikele teostele, haarates korpusse ka mugandused, lühendused ja kaudtõlked.

Väitekirja põhiosa on pühendatud hispaania-eesti tõlkeloole endale, alustades varaseimatest hispaania kirjanduse eestindustest XIX sajandil ja jõudes tänapäevani välja: viimane peatükk annab hispaania-eesti tõlkeloo koondülevaate nii sellest, kes ja mida tõlgivad, kui ka sellest, kus ja kelle abiga teosed lugejateni jõuavad. Seejuures on enne töö põhiosa esitatud hispaania-eesti tõlkeloo periodiseering väärtuslik täpsustus ja tugi eesti tõlkeloo üldisele periodiseerimisele. Igal perioodil on tõlkeuurijaile oma spetsiifilised väljakutsed ning Laan ei ole nendega silmitsi seistes endale mingeid järeleandmisi lubanud. Nii ei piirdu ta varaseimat tõlkelugu käsitledes üksnes raamatuna ilmunud trükistega, vaid on võtnud ambitsioonika eesmärgi koondada oma andmebaasi kõik ilmunud tekstid. Hajusalt eri trükiväljaannetes avaldatud tõlkefragmendid tuli kildhaaval ajakirjandusest ja muudest trükistest kokku otsida, kusjuures niigi töömahuka otsingu teeb keerulisemaks asjaolu, et mõnikord ei ole varaseima perioodi eestindustes üldse nende tõlkelisusele osutatud. On tänuväärne, et töö hõlmab sellist materjali ning nii on kokku saanud esinduslik ja edasistele tõlkeuurijatele väga kasulik pilt varasest hispaania-eesti tõlkeloost. Eraldi tuleb esile tõsta seda, et sõjajärgset tõlke-

maastikku käsitledes on Laan korpusesse liitnud ka paguluses ilmunud tõlked. Ka seda löiku on materjali killustatuse tõttu päris keeruline uurida ja lihtsam lahendus oleks olnud piiritleda uurimistöo Kodu-Eestiga. Sellegipoolest ei oleks lugu olnud sellisel juhul täielik ja kogutud materjal pakub väga huvitava võrdluspildi okupatsiooni tingimustes sündinud tõlke-maastikuga. Käsitledes hispaaniakeelse kirjanduse tõlkimist paguluses, jõuab autor mõtlemapaneva järelduseni, et Välis-Eesti osa hispaania-eesti tõlkeloost toimib omamoodi mudelina sellest, „mis võinuks või pidanuks juhtuma vaba riigikorra tingimustes Eestis” (lk 86).

Oluline ja kaalukas osa tööst on esitatud lisades, millest saab edasistele tõlkeuurijatele väärtuslik alusmaterjal. Lisasid on neli ja need kujutavad endast bibliograafiaid raamatuna ilmunud tõlgetest, ajakirjanduses ilmunud tõlgetest, ajakirjanduses ilmunud metatekstidest ning valikkogudest, lugemikest ja antoloogiatest.

Dokoritöö on kirjutatud heas, meeldivas ja selges eesti keeles, mis teeb esitatud materjali faktiküllusest hoolimata kergesti loetavaks ja jälgitavaks. Samuti on väga nauditav tööks valitud esituslaad, mis uurimuse mahukuse, inforohkuse ja sisutiheduse juures leiab võimaluse ka

paljudeks vahemärkusteks huvitavatest ja koomilistest biograafilistest seikadest, mis samuti hispaania-eesti tõlkeväljaga seostuvad. Tänu sellele ei ole käsitus kuivalt kaardistav, vaid täidab üht oma eesmärki: näidata, kuidas tõlkeväljal tegutsevad lihast ja verest inimesed oma tugevuste, aga ka veidruse ja puudustega, ning isegi seda, kuidas ühe inimese panus võib olla tohutult suur, käivitades nii uusi suundi kui ka lausa uusi tõlkeloolisi ajastuid. Üks selline hiiglase mõõtu vahendaja hispaania-eesti tõlkeväljal on kahtlemata Jüri Talvet, kellega saab alguse teadliku hispanistika ajajärk eesti tõlkeloos (1970.–1980. aastad).

Ehkki Mari Laane väitekirja põhiosa hõlmab hispaaniakeelse kirjanduse eestindusi kuni 1980. aastate lõpuni, annab autor töö viimases peatükis koondülevaate kogu hispaania-eesti tõlkeloost kuni 2020. aastateni välja. Kokkuvõttes võib öelda, et tegemist on olulise ja vajaliku uurimistööga, millest on kasu kõigil järgnevatel tõlkeuurijatel ja mis annab tõesti suure panuse koostamisel oleva eesti tõlkeloo üldpilti, pakkudes nii uusi fakte kui ka tõlgendusi ning toimides ühtlasi eeskujuna, kuidas tõlkelugu üldse kirjutada.

MARIA-KRISTIINA LOTMAN,
ELIN SÜTISTE

LÜHIDALT

Armas hiilgav laulik. Ivar Ivaski ja Marie Underi kirjavahetus 1957–1958. (Litteraria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale 28.) Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2023. 241 lk.

Marie Underi ja Ivar Ivaski paarkümmend aastat kestnud kirjavahetuse avaldamist raamatuna on pikisilmi oodatud, nüüd on teoks saanud selle intensiivse „vaimse

kahekõne” (Ivaski väljend, lk 190) algusosa kommenteeritud publikatsioon alates Ivaski esimesest kirjast 16. oktoobril 1957 kuni Underi kirjani 31. detsembril 1958. Saatesõnas on Tiina Ann Kirss ja Marin Laak sõnastanud kirjavahetuse väärtuse: „Erakordseks teeb kirjavahetuse Underi ja Ivaski 44-aastane vanusevahe, aga huvi-pakkuv on jälgida, kuidas täiesti erineva taustaga ja eri põlvkondadesse kuuluvate kirjasaatjate kobavast tutvusesobitamisest

[alates esmakohtumisest 1957. a suvel] kujunes aastatega teemaderikas mõttevahetus võrdväärsete partnerite vahel, millesse aeg-ajalt sekkusid ka abikaasad Artur Adson ja Astrid Ivask" (lk 7). Raamatusse on niisiis kätketud ka Underi ja Astrid Ivaski vastastikused tervitused ja viisakusavaldused ning Ivar Ivaski ja Adsoni läkitused teineteisele, mis on küllalt pikad, täis asjalikkust ja enesekohasustki ega näi pelga sekkumisena Underiga peetud kirjavahetusse.

Kahe luuletaja vaimses kahekõnes leidub rikkalikult haaravaid ideid, küpseid kirjandusanalüüse („On kerge ujuda kaasa aja vooluga [---], raskem on olla kriitiliselt eraldav vaatleja aja voolu kaldal" (lk 68), täheldab 30-aastane Ivask), loomingulisi ja elulisi elamusi, huviäratavaid tähelepanekuid suurte luuletajate „elust mööda" elamise asjus (lk 158), samuti poeetikalaseid õppetunde luule tõlkimise üle arutlevates lõikudes – Under tagasisidestab Ivaski põhjalikke mõtteavaldusi: „Need toidavad mind kestvalt kirjandus-kunstiliste probleemidega – olen Teie juures nagu seminaris" (lk 134). Raamat pakub niisiis samaväärset „loominguliste inimete kaudu" osaks saavat õilistamist, mida kirjeldab Astrid Ivask, määratledes selle ühtlasi „kauneima ja olulisima kingitusena maa peal" (lk 104).

Vormiliselt on asi õilistamisest kaugel. EKM Teaduskirjastuse väljaannete tase on varemgi nurinat tekitanud, viimati on üht nimetatud suisa „tõlkija ja toimetaja kobarkäkiks",¹ ei pääse nurisemata nüüdki. Pisiasi on see, et kirjades on ilmselgelt ümbertrükkimisel tekkinud apsakaid. Andeks antavad on ka ohtrad trüki- ja faktivead kommentaarides (nt Paul Laane vale sünniaasta lk 38 ja 112, Arvo Mägi vale sünniaasta lk 183, Igor Severjanini

alaliselt Eestisse asumise aasta 1921 *pro* 1918, lk 99) ning korduvalt kummalised eluaastad: Rikkel 1975–1926, Aino Kallasel 1978–1956, Ibsenil 1928–1906. Nõrritavaim on kokku 629 joonealuse kommentaari sisu. Esiteks jääb ähmaseks, kellele on justkui akadeemilise pretensiooniga väljaanne mõeldud, kui on peetud vajalikuks seletada üldhariduskoolis õpitavaid asjaolusid: kes on Goethe, Puškin, Gustav Suits, Eduard Vilde. Muidugi võib selle ajend olla helge lootus, et niivõrd kultuuritiheda, kõrgvaimse ja sügavate poeetiliste arutlustega kirjakoite võtabki kätte keegi kooliajal looderdanud kultuurivõhik. Ent kui ta juba lugema asuks, oleks tal küllap olemas tekstimõistmisvõime. Kirjade kommenteerimisviis ei näi seda eeldavat: kui Under kirjutab, et tal „ilmus [---] omal ajal [---] Hilda Dreseni tõlkes valimik esperanto keeles", siis joone all seisab, et Dresen „on tõlkinud ka Underi luuletusi" (lk 96). Kui Ivask kirjutab, et tema „südamelähim inglise modernne luuletaja on Gerard Manley Hopkins (1844–1889)", siis joone all seisab: „Gerard Manley Hopkins (1844–1889), inglise luuletaja" (lk 130). Või siis vastupidi – kommentaarid eeldavad teksti n-ö ümbermõistmist, kui lk 148 on aastail 1926–1976 elanud Leons Reuters nimetatud läti dirigendiks ja lk 149 aastail 1884–1956 elanud Teodors Reuters läti dirigendi pojaks (Leons oli Teodorsi poeg), ja tekstist kaugemale mõtlemist, kui nt William Kleesmann Matthews kohta märgitakse napilt, et too oli inglise kirjandusteadlane – sisukamat tuge andnuks teave, et Narvas sündinud Matthews oli Underi luule tõlkija, kellega Under oli samuti kirjavahetuses ning kohtus oma kodus Mälarimäel.

Teiseks, kommenteerimisviis justkui eeldab, et lugeja midagi meelde ei jäta: samu nimesid selgitatakse joone all läbivalt, kogu aeg, mitmeid kordi (ainult üks näide: joone all on kokku 10 korda kirjas,

¹ L. Luks, Herakleitos heietab ja halab. – Sirp 8. XI 2024, lk 16.

et Heimito von Doderer oli „austria kirjanik”), seejuures mitte igas uues kirjas esimesel ilmnemiskorral, vaid mõnikord hoopis teisel, kolmandal korral, ja mitte iga kirja juures uuesti, vaid nagu juhtub. Pärast seda, kui Under ja Ivask olid juba paar kuud (raamatus u 50 lk) kirjatsi tege lenud kunstnik Oskar Kokoschkalt joonistuse palumisega Underi 75. sünnipäevaks plaanitud „Kogutud luuletuste” frontispisiks ja arutanud muu hulgas Ivaski esseed Underi ja Kokoschka loomingulise „kohutumise” teemal, on veidi lõbustavgi, kui mõnekümne lehekülje pärast kinnitatakse, et Kokoschka oli „austria maalikunstnik ja luuletaja” (lk 133). Justkui polegi raamat

mõeldud järjest lugemiseks – ja küllap pole iga üksik kirigi mõeldud järjest lugemiseks, kui ühes kirjas kaks korda esinev saksakeelne luulerida on ka joone all tõlgitud kaks korda (lk 135–136).

Eeltoodut arvesse võttes võib tekkida kiusatus mõista kirjavahetuse raamatut akadeemilis-kirjandusteadusliku publikatsiooni paroodiana, ent taotlus on olnud kahtlemata üllas ja maksab kiusatusest hoiduda – leplikult lugeda üksnes kirju ja nautida kahe suure luuletaja ülevat kõnelust.

B. M.

Tiit Roosmaa mälestuseks

14. II 1955 – 7. X 2024

Foto: erakogu

69-aastasena lahkus meie hulgast pärast pikka rasket haigust üks Eesti keeletehnoloogia peamisi arendajaid, Tartu Ülikooli pikaajaline prodekaan ja arvutiteaduse instituudi juhataja emeriitdotsent Tiit Roosmaa.

Ta sündis Tallinnas ja lõpetas seal 1973. aastal II keskkooli (praegune Tallinna Reaalkool). Tiidu haridustee jätkus Tartu ülikoolis, mille ta lõpetas 1978. aastal matemaatiku diplomiga. Järgnesid aspirantuur Tartus ja 1987. aastal tehnika-kandidaadi väitekirja kaitsmine Tallinnas Eesti NSV Teaduste Akadeemia Küberneetika Instituudis.

Tiidu tööelu algas pärast ülikooli lõpetamist Tartu ülikooli tehisintellekti laboris, kus ta osales juriidiliste tekstide automaatse infootsüsteemi JURIOS välja-töötamisel. Alates 1984. aastast töötas Tiit õppejõuna ülikooli programmeerimise

kateedris. Selle kateedri, hilisema arvuti-teaduse instituudiga jäi ta seotuks kuni surmani. Aastatel 1989 kuni 2011, seega kokku 22 aastat, oli ta ühtlasi matemaatika-informaatikateaduskonna prodekaan ja aastatel 2003 kuni 2010 ka arvutiteaduse instituudi juhataja. 2011. aastal valiti Roosmaa Eesti Infotehnoloogia Kolledži rektoriks. Ta töötas Tallinnas sellel ametikohal kuni 2016. aastani, kui kolledž liideti Tallinna Tehnikaülikooliga. Seejärel jätkus tema töö jälle Tartus, ülikooli arvutiteaduse instituudi dotsendina.

Tiit Roosmaa teadustöö on algselt peale olnud seotud loomuliku keele arvutitöötlusega. Ta osales aktiivselt matemaatikuid ja keeleteadlasi ühendanud mitteformaalses arvutilingvistika uurimisrühmas; see rühm oli praeguse keeletehnoloogia õppetooli eelkäija. Uurimisrühm alustas 1970. aastate lõpul eesti keele automaattöötluseks mõeldud arvutiprogrammide väljatöötamist. Tolleaegsetele arvutitele loodi katselisi eesti keele morfoloogilise ja süntaktilise analüüsi ja sünteesi programme. Tiit koostas oma kandidaadiväitekirjas SM-tüüpi miniarvutile eksperimentaalse eestikeelsete juriidiliste tekstide mõistmise süsteemi, kus teadmised olid esitatud erilise andmestruktuuri – freimide abil.¹ Ainevaldkonnaks olid valitud varavastased kriminaalsed teod; valik oli seotud infootsüsteemi loomisel saadud kogemustega. Tiidu järgmised tööd käsitlesid eesti keele grammatika formaliseerimist,² eesti

¹ T. Roosmaa, Разработка и применение базы знаний в системах анализа естественно-языковых текстов. Tallinn: Eesti TA Küberneetika Instituut, 1987.

² T. Roosmaa, M. Koit, K. Muischnek, K. Müürisep, T. Puolakainen, H. Uibo, Eesti

keele korpuse koostamist, teksti mõistmiseks vajalike formalismide ja keeleressursside valikut ning teadmusbaasist automaatsete järelduste tuletamist.

1997. aastal käivitus Tiidu kaasalöömisel esimene Eesti keeletehnoloogia sihtprogramm, mis keskendus keelekorpuste ja andmebaaside loomisele. Sestpeale on keeletehnoloogilist uurimis- ja arendustööd Eestis kogu aeg riiklike programmidega toetatud, Tiidul on nende ettevalmistamisel ja elluviimisel olnud märkimisväärne roll. 2008. aastal asutati Tiidu eestvedamisel riikliku programmi toel Eesti Keeleressursside Keskus, eesmärgiga luua eesti keele alast tarkvara ja keeletehnoloogilisi ressursse koondav virtuaalne platvorm. Keskuse ülesandena nähti keeletehnoloogiliste standardite väljatöötamist, samuti keeleressursside kasutamiseks vajalike juriidiliste lepingute ja litsentside koostamist, selleks et Eesti keeleressurss jõuaks kõigi võimalike huvilisteni. Selle eesmärgi nimel liitus Eesti Euroopa ühise keeleressursside ja -tehnoloogia teadustaristu võrgustikuga CLARIN, mis võimaldas rakendada eesti keeletehnoloogias Euroopa kogemust. Tiidul oli võtmeroll Eesti saamisel CLARIN-i liikmeks ning temast sai Eesti esindaja selles võrgustikus.

Tiit Roosmaa oli Eesti Infotehnoloogia Sihtasutuse EITSA asutajaliige, rahvusvahelise arvutilingvistika assotsiatsiooni

keele arvutigrammatika: mis on tehtud ja kuidas edasi? – Keel ja Kirjandus 2003, nr 3, lk 192–209.

ACL liige, aastatel 2000–2003 Eesti Infotehnoloogia Kolledži nõukogu liige ja aastast 2007 Eesti kõrghariduse hindamise nõukogu liige. Ta paistis igal tegevusalal välja kui võimekas analüütik ja arvamusiidrid.

Tiidu osavõtul avati Tartu Ülikoolis 1997/98. õppeaastal arvutilingvistika eriala. Selle eriala põhimoodulisse valmistas ta ette uue matemaatika kursuse ja õpetas seda paarikümne aasta jooksul. Nii informaatika kui ka arvutilingvistika üliõpilastele õpetas Tiit ülikoolis veel mitut kursust, mis puudutasid arvuteid ja programmeerimist, tehisintellekti, keeletehnoloogiat. Üliõpilased hindasid Tiitu kui väga meeldivat ja põhjalikku õppejõudu, kelle loengud olid alati läbimõeldud ja detailitäpsed, huvitavad ja inspireerivad.

Kolleegidena mäletame teda usaldusväärse, korrektse ja abivalmis kaaslasena. Siiani on mees meie elavad arutelud loomuliku keele töötlemise märkimisväärse arengu üle ja Tiidu tabav märkus: „Jah, see on muljetavaldav, kuid selle tõeliseks mõistmiseks peame alati küsima, kuidas need algoritmid matemaatiliselt töötavad.”

Juhina oli Tiit nõudlik, aga alati õiglane, toetav ja innustav ning oskas luua igas kollektiivis hea töömeeleolu. Ta oli visionäär, kes suutis näha kaugemale ette ja suunata kõiki eesmärgi nimel tegutsema.

Tiit Roosmaad jääme mäletama kui head kolleegi ning hoolivat ja kaaslastest lugupidavat inimest.

MARE KOIT

In memoriam Mati Erelt

12. III 1941 – 12. X 2024

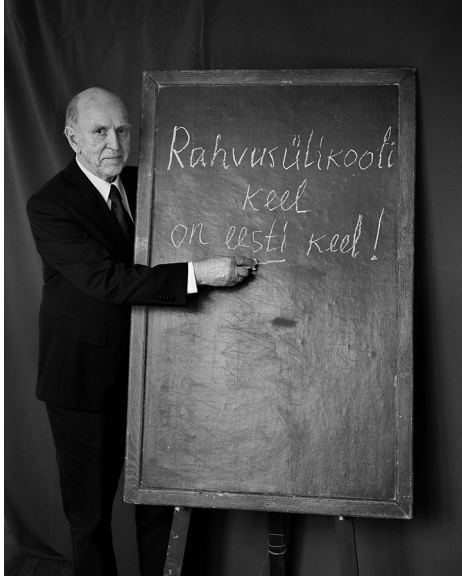

Foto: Birgit Püve

Lahkunud on Tartu Ülikooli emeriit-professor Mati Erelt – keeleteadlane, õpetaja, mõjutaja.

Mati Ereltit võib pidada viimase pool sajandi teenekaimaks eesti keele grammatilise ehituse uurijaks ja uurimise eestvedajaks. Suuresti tänu temale on meil olemas hulk olulisi ja vajalikke ülevaateid. Erelt juhtis kaheköitelise „Eesti keele grammatika” (EKG 1993, 1995) koostamist, oli selle peatoimetaja ja üks süntaksi-osa põhiautoreid. Tema väljatöötatud süntaksimudel, milles moodustajastruktuuri mallile rakendub funktsionaalne lähenemisviis, on ajaproovile vastu pidanud ja valdavalt kasutusel edasistes süntaksikäsitlustes ja õppetöös. EKG põhines 1980. aastate uurimisseisul ja suuresti EKG tööühma eeltööl. Järgmiseks suureks sihiks seadis Erelt uue, põhjalikuma ja

tüpoloogilisema süntaksikirjelduse koostamise. See sai teoks 2017. aastal „Eesti keele varamu” sarja koguteosena „Eesti keele süntaks”, mille juures Ereltil oli kandev roll enamiku osade autorina ja teose ühe toimetajana. Sellel raamatul põhineb omakorda Erelti koostatud mahukas süntaksipeatükk „Eesti grammatikas” (2023). Juba paralleelselt EKG-ga kavandas Erelt laiemale kasutajaskonnale suunatud „Eesti keele käsiraamatut”, mis koostöös Tiidu Erelti ja Kristiina Rossiga ilmus esmakordselt 1997. aastal. Käsiraamat on olnud laialdases kasutuses, ilmunud on nii veebiversioon kui ka kolm kaasajastatud uustrükki, neist viimane 2020. aastal. Hea kirjakeele omandamisele keskenduvad õppevahendid „Lause õigekeelsus: juhatused ja harjutused” ning „Eesti keele väljendusõpetus kõrgkoolidele” (koos Reet Kasiku ja Tiidu Ereltiga). Tänu Mati Ereltile ja ta kaasautoritele on meil olemas ka keeleteaduse eesti-soome ja eesti-inglise terminisõnastikud.

Erelt tegutses ka selle nimel, et info eesti keele kohta oleks kättesaadav muude maade lingvistidele. Tema algatusel, toimetamisel ja kaasautorlusel ilmus koguteos „Estonian Language” (2003, 2007). Ta käivitas Tartu Ülikoolis kogumike sarja „Estonian: Typological Studies”, on avaldanud rahvusvahelistes ajakirjades nii ülevaatlikke kui analüüsivaid artikleid eesti keele ehituse kohta, innustanud kolleege ja õpilasi osalema rahvusvahelistel keeleüritustel. Eraldi tõstaksin esile Erelti algatust aastal 2001 osaleda Euroopa Lingvistikaühingu (*Societas Linguistica Europaea*) aastakonverentsil – nüüdseks on sellest Euroopa keeleteadlaste foorumist saanud regulaarne teadusüritus paljudele Eesti uurijatele ja kraadiõppuritele.

Erelti peamiste uurimisvaldkondade hulka kuulus ka eesti keele uurimise ajalugu. Ta on koostanud mitmeid ülevaateid eri aegade ja valdkondade uurijate töö

kohta. Tema toimetamisel ja kaasautorlusel ilmus 2003. aastal Emakeele Seltsi aasta-raamatu teemanumber „Eesti keele uurimise analüüs”. Huvi eesti keele uurimisloos vastu tõi Ereltite pere koduraamatukogu riilulete väärtusliku kogu eelmiste sajandite grammatikakirjandust, mille nad „Eesti grammatika” esitluse puhul veebruaris 2024 annetasid Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudile.

Erelti laia keeleteadusliku haarde baasiks on pidev uurimistöö. Ta on kaitsnud mõlemad omaaegsed teaduskraadid: praegusele filosoofiadoktorile vastava kandidaadikraadi väitekirjaga „Komparatiivse adjektiiviga laused eesti keeles (Semantiline analüüs)” (1971) ja doktori-kraadi (mis vastab habiliiteeritud doktori kraadile näiteks Saksamaa ülikoolides) väitekirjaga „Eesti adjektiivide süntaks” (1981). Doktoritöö põhjal ilmus 1986. aastal Emakeele Seltsi toimetiste sarjas monograafia „Eesti adjektiivisüntaks”. Erelti üle 200 publikatsiooni temaatika hõlmab nii ta põhilisi uurimissuundi kui ka muid küsimusi keele ehitusest, keelte võrdlemisest, toimimisest, keelepoliitikast.

Erelti teadustöö sai alguse ülikooli-õpingute ajal. Astunud kõigepealt Tallinna Polütehnilise Instituudi mehaanikateaduskonda, vahetas ta eriala ja asus Tartu Riiklikus Ülikoolis eesti keelt ja kirjandust õppima. Just sel ajal tegutses Tartu ülikoolis generatiivse grammatika grupp (GGG) – Huno Rätsepa ümber koondunud tööühm, mis tõi eesti keele uurimisse rahvusvahelised teadussuundumused. Erelt liitus GGG-ga ja tegutses seal pärast ülikooli lõpetamist (1965) aspirandina edasi, uurides struktuuralse ja generatiivse grammatika raamistikus adjektiivide gradatsiooni. Aastatel 1969–1991 töötas ta Keele ja Kirjanduse Instituudis: algul bibliograafina, seejärel nooremteadurina, vanemteadurina ja grammatikasektori juhatajana. Tema juhtimisel valmis „Eesti

keele grammatika”, mis pälvis Eesti Vabariigi teaduspreemia.

Sel ajal sai alguse ka ta õppejõutöö: kõigepealt Tallinna Pedagoogilises Instituudis süntaksikursust pidades, seejärel (1991–1995) aga eesti keele külalisprofessorina Helsingi ülikoolis. Helsingi kogemus rikastas, suunas uurimishuvi eesti ja soome keele võrdlemise ja keeletüpoloogia poole. 1995 sai Ereltist Tartu Ülikooli eesti keele professor. Olid keerukad ajad, kus ta uurija- ja eestvedajavaim ning majanduslik mõtlemine uute väljakutsetega edukalt toime tulid. Tema juhtimisel tehti hulk uuendusi, hakati avaldama õppetooli toimetisi ja algatati uusi uurimissuundi. Erelti ümber koondus grammatikauurijate rühm, tegutsema asus vana kirjakeele uurimisrühm, loodi foneetikalabor, asutati eesti keele ajaloo ja murrete professor. Samas oli meieni jõudnud globaliseerumise mõju taustal vaja kaitsta ja edendada eesti teaduskeelt. Erelt saavutas eesti keele väljendusoskuse kursuse sisseviimise kogu ülikooli õppekavadesse, tegutses teaduskorralduses ja keelepoliitikas.

Mati Erelti tegevuse kõrgaeg sattus murrangulistesse aastatesse. Rakendusid ta mitmekülgsed võimed visionäärina, ideede generaatorina – ja samas korraldajana, mõjutajana, majandajana. Erelt tegutses aktiivselt ja mõjusalt uue iseseisvusaja ülikoolitöö, teaduse, keelepoliitika ja keeleelu kavandamisel ja korraldamisel. Ta on Eesti keelenõukogu asutajaliige, kuulunud teaduskompetentsi nõukogusse, riiklike teaduspreemiate komisjoni, Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna komisjoni, riiklike programmide nõukogudesse. Keelenõukogu liikmena (2001–2011) on ta tegusalt osalenud eesti keele arengukavade koostamisel. Väga oluline ja praeguseni tulemuslik on tema tegevus Emakeele Seltsis, kus ta esimehena aastatel 1997–2006 pani aluse seltsi kujunemisele suurimaks ja mõjukaimaks keele-

organisatsiooniks Eestis. Selts toodi välja 1990. aastate madalseisust ja identiteedikriisist, lisandusid uued tegevussuunad, asutati populaarne keeleajakiri Oma Keel. Selts säilitas oma näo teaduseltsina ja assotsieerus Eesti Teaduste Akadeemiaga. Kujunes koostöö Haridus- ja Teadusministeeriumiga, kuhu tänu Erelti selgitustööle sugeneks keelealane pädevus – asus tööle keeleasjade nõunik. Taastati Emakeele Seltsi aastaraamatu väljaandmine, Erelti peatoimetamisel (1999–2021) sai aastaraamatust kõrgetasemeline teadusväljaanne. Aastal 2011 valis Emakeele Selts Mati Erelti oma auliikmeks.

Mati Erelti tööd on tunnustatud Valgetähe IV klassi teenetemärgi, Ferdinand

Johann Wiedemanni keeleauhinna, Tartu Ülikooli suure medali ja Eesti Teaduste Akadeemia medaliga.

Kolleegi ja õppejõuna oli Mati Erelt ühtaegu nõudlik ja heatahtlik, temaga oli huvitav koos töötada, tema loenguid ja seminare mäletatakse sisukate ja kaasa haaravatenä. Kogu oma laia tegevuse juures oli ta samas perekeskne, pidas kalliks oma lähedasi ja tõi inimliku soojuse ka suhtlusse kolleegide ja õpilastega. Mati Ereltist jäävad Eesti keeleteadusse nii sügavad jäljed kui ka toredad mälestused.

HELLE METSLANG

LÜHIKROONIKA

11. novembril korraldasid Eesti Keele-nõukogu ja Tartu Ülikool Tallinnas seminari „Emakeeleõpetus muutuväs ühiskonnas”. Avasõnavõtus kõneles Helin Kask (HTM) emakeeleõpetuse tulevikust. Teised esinejad olid Maija Yli-Jokipii (TLÜ, Tampere ülikool, „Soomes kogemused. Soome keele õpe paralleelselt kahe õppekavaga – komistuskivid ja tipplahendused”), Kaja Sarapuu (Eesti Emakeeleõpetajate Selts, „Emakeeleõpetuse sõlmed ja aasad”), Katarin Leppik (TLÜ, „Millist grammatikat vajab tekstikeskne lähene-mine?”), Kati Käpp (TÜ, Vanalinna Hariduskolleeium, „Miks ja mida gümnaasiumis kirjutatakse? Õpilase vaade”) ja Ilona Tragel (TÜ, „Kas žanr on ettekirjutus või järeldus? Vaade õpikutesse”).

11. novembril tutvustas Eesti Teaduste Akadeemias oma uurimistööd Tallinna Ülikooli Baltika välisuurija stipendiumi laureaät Messan Tossa. Valgustust kui varauusaja kultuurilist ja vaimset liikumist

käsitletakse tihti rassilis-diskrimineerivate ja kolonialistlike mõttekategoriate kogumi. Togo riigiarhiivi teaduri ja Lomé ülikooli germanistika osakonna dotsendi Messan Tossa ettekanne avas valgustuse antikoloniaalseid jooni, vaadeldes teatrikirjanik August von Kotzebue loomingut.

14. novembril peeti Eesti Keele Instituudis soome-ugri keelte ja murrete sümposium „Sõnad ja sugulased”. Plenaar-ettekanne oli Niklas Metsärantalt (Helsingi ülikool, „Missing relatives – reconstructing Proto-Uralic kinship terms and patterns”). Ettekannetega esinesid Gerson Klumpp (TÜ, „Three 18th century Kamas female in-law terms”), Helina Harend (Eesti Kirjandusmuuseum, TÜ), Karl Pajusalu (TÜ) ja Mari Väina (EKM, „Enne ’ema’ eesti ja vädja rahvalaulude keeles”), Iris Metsmägi (EKI, „Tähelepanekuid eesti onomatopoeetiliste sõnade moodustus-suhetest”), Santeri Junttila (EKI, Helsingi ülikool, „Eesti *lehvima*, soome *leuhua*, *liehua* verbide germaani päritolu”), Jüri Viikberg (EKI, „Konkureerivad laensõnad

pirni ja kirsi näitel”) ja Sven-Erik Soosaar (EKI, „’Ema’ ja ’isa’ tuletusalusena ja liit-sõnaosana liivi keeles”).

15. novembril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis seminar „Maailmade vahel 2”. Seto kultuuri, keele ja ajaloo uurimisele pühendatud seminariga tähistati rahvaluulekoguja Ello Kirss-Säärtsa 130. sünniaastapäeva. Esinesid kultuuriuurijad ja teadlased Jüvä Sullöv, Mare Kõiva, Kalle Lõuna, Karl Pajusalu, Kärri Toomeos-Orglaan ja Paul Hagu.

15. novembril korraldas Emakeele Selts Turus eesti keele päeva. Esinesid Renate Pajusalu („Eesti viisakusvormelid”), Heinike Heinsoo („Töökad ja ausad, napsõnalised ja „tummahambad”, soomlased ja eestlased”), Karl Pajusalu („Eesti mured tänapäeval”) ja Birute Klaas-Lang („Üleminek eestikeelsele õppele – Eesti koolireform ja venekeelsete lapsevanemate hoiakud”). Helle Metslang tutvustas uut eesti grammatikat. Keelepäeva lõpetuseks näidati dokfilmi „Keelemässaja. Mati Hint”.

15. novembril toimus Eesti Rahva Muuseumis sarja „Professorid ERM-is. Kohatumised püsinäitusel” teine kohtumine „Õige keel, vale keel?”. Mõtteloo professori Pärtel Piirimäega vestlesid tema kolleegid Tartu Ülikoolist: keele- ja kirjandusteadlane ning Keelekatla üks kuraatoritest Tiit Hennoste ja tänapäeva eesti keele professor Liina Lindström.

22. novembril korraldati Tartu Ülikoolis 20. muutuva keele päev. Üldsektisioonis peeti viis suulist keelt ja netikeelt kajastavat ettekannet, mille autorid olid Tiit Hennoste, Kirsi Laanesoo-Kalk, Kristel Algvere, Andra Annuka-Loik, Kristiina Praakli, Andriela Rääbis, Piret Upser, Virve-Anneli Vihman, Liina Lindström,

Annika Kängsepp, Sofia Kriuchkova ja Georg Timoštšenko. Teistel teemadel esinesid Mari Aigro, Triin Todesk ja Annika Kängsepp („Kasse ja koere: eba-standardsete nimisõnavormide kasutamine eesti keeles”), Madis Jürviste, Tiina Paet ja Sven-Erik Soosaar („Keelemudelid kui leksikograafi pisuhännad vanade sõnakujude tuvastamisel?”), Triin Aasa („Omadussõnade intensiivistamine eesti noortekeeles sajandi alguses ja praegu”), Külli Habicht („Kujundlikkus grammatikat kujundamas”), Pire Teras ja Kristiina Praakli („Mitu õ-d (ja ö-d) on saarte keeles? Vokaali õ hääldusest Saaremaa teismeliste kõne näitel”), Evar Saar („Kohanimede muutumine ja jahimeeste kohanimed Treisi metsas”) ning Mariko Faster („Muutuvad lasteaianimed”). Toimus kolm töötuba: „Eesti keel teise keelena. Õppimine ja õpetamine” (korraldaja Reili Argus), „Lõunaläänemeresoomkeele-areaal: varieerumine, muutused, tüpoloogia” (korraldajad Karl Pajusalu ja Helle Metslang) ning „Reedeklubi 20. Akadeemilise arutlusringi aastakümned” (korraldaja Maria-Maren Linkgreim).

22. novembril toimus Tartu Ülikoolis konverents „Millest naised kirjutavad?”. Ettekannetega esinesid Merlin Kirikal („Kujutledes lähedust. Naiste nüüdisproosa esiemad XX sajandi esimesel poolel”), Raili Marling („Läheduse otsing kriisirohkes ajas”), Marianne Lind („Naised kirjutavad ruumi”) ja Piret Pöldver („Meeled ja tajud nüüdiskirjanduse naisprosaistide loomingu”). Konverentsi lõpetas arutelu, kus osalesid Piret Jaaks, Lilli Luuk, Carolina Pihelgas ja Piret Pöldver.

23. novembril korraldati Tallinnas Rahvusraamatukogus seminar „Ingeri identiteetidid”. Ettekannetega esinesid Piret Lotman („Identiteetidid XVII sajandi Ingerimaal”), Ulla Savolainen („Memoirs

of Ingrian Finns in Finland: Reception and mnemohistory”), Elo Jakobson („Ingeri kujutluspilt. Põgus vaade ilukirjandusele”), Mika Pyly („Finnish identity in the early Finnish literature”), Taisto Raudalainen („Esine-etnograafia: identiteetti, konteksti, tulkinta”) ja Elo-Hanna Seljamaa („Ingerisoomlaste seltsitegevusest Eesti lõimumispoliitika kontekstis”).

25. novembril toimus Tallinnas sarja „Etüüde nüüdiskultuurist” 18. konverents „Tondid, hundid, tõved ja katk. Rehepapp ehk November”. Esinesid Andres Kõnno ja Teet Teinemaa („Rehepapi 150 aastat: eelajaloolise ja ajaloolise kultuuri-konteksti tõlgendamise väljakutsed”), Andres Adamson („Võimalik vaatenurk: Andrus Kivirähki „Rehepapp” kui paroodia nõukogudeaegsest Eestist ja eestlastest selles”), Kristiina Rebane ja Kaia Sisask („Andrus Kivirähki „Rehepapp” prantsuse ja itaalia keeles: originaali ja tõlgete loodud tekstuaalsete maailmade võrdlus”), Marju Kõivupuu („Rehepapi mütorealismi tõde ja õigus”), Olga Pilate („Müüditeadvuse sähvatuste võrdlus Linda Nemera romaanis „Riia nõiad” ja Andrus Kivirähki romaanis „Rehepapp ehk november””), Loone Ots („Liha ja veri, rasv ja nahk. Inimkeha Andrus Kivirähki käsitluses: romaan „Rehepapp” ja teised teosed”), Ott Heinapuu („Kui hirmus on „Rehepapi” ilm?”), Marek Volt („Libahundi esteetika”), Hans Alla („Maa (pära)sool. „November” ja *estoploitation*”) ja Andrus Laansalu („Rehepapp ja Vanapaber”). Konverentsi korraldasid nüüdiskultuuri uurimise töörühm (EKA, TLÜ, TÜ) ja Eesti Kirjanike Liit.

26. novembril korraldati Tallinnas konverents „Ususõnade keerdudest”. Käsitleti religioossete tekstide tõlkimise probleeme eesti ja soome keeles ning eesti usukeele

kujunemise aspekte XVIII–XXI sajandil. Ettekannetega esinesid Timo Nisula („Translating Augustine’s sermons and treatises to Finnish – observations on genre, style, vocabulary and wit”), Urmas Nõmmik („Iiobi raamatu tõlkimisest: katse põhjendada sõnavalikuid”), Külli Prillop („Kuidas teiste keelte naissoost sõnadele eesti piiblitõlgetes vasteid üritati leida”), Axel Jagau („Laensõnade kihistused eesti usulises sõnavaras”), Annika Viht („Pietismi jäljed eesti sõnavaras”) ja Mariina Viia („Ususõnastiku keerukamaid mõisteid”).

27. novembril pidas Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse juhtivteadur Kristi Viiding Tallinna Linnaarhiivis ettekande „Hermann Schwembleri luuletatud Liivimaa: *locus amoenus et terribilis*”. 1637. aastal Tüüringist Tartu Akadeemiasse õppima sattunud Hermann Schwemblers on unustatud nimi nii saksa, baltisaksa kui ka eesti ja läti varases muukeelse kirjanduse ajaloos. 1653. aastal avaldas ta kolm raamatut saksakeelseid sonette, millest osa puudutasid Liivimaa ajalugu, loodust ja igapäevaelu. Ettekandes oli vaatluse all Schwembleri vastuoluline suhtumine Liivimaasse: ühelt poolt oli see ideaalne paik elamiseks, teisalt hirmutav paik mõne ühiskonnakorraldusliku ja eeskätt geograafilis-militaarse aspekti tõttu. Seminari korraldas baltisaksa kultuuri selts Eestis.

28. novembril toimus Tartus Eesti Keeletoimetajate Liidu sügisseminar. Kutse- lised keeletoimetajad said kätte kutsetunnistused. Ettekannetega esinesid EKI vanemkeelekorraldaja Sirje Mäearu („Lisandi ühildumisest”), Sirbi kirjandus- toimetaja Pille-Riin Larm („See on küsimus sellest”) ja keeletoimetajate liidu juhatuses esimees Helika Mäekivi („See suur et ... või see kõrge et ...?”).

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

4. novembril kaitses Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi doktorant Mari Laan doktoritöö „Tõlkevälja kujunemine ja kujundamine: hispaania-eesti tõlkelugu”. Doktoritöö juhendajad olid Tallinna Ülikooli dotsendid Anne Lange ja Ülar Ploom, oponendid olid Tartu Ülikooli kaasprofessorid Maria-Kristiina Lotman ja Elin Sütiste. Vt doktoritöö tutvustust lk 1147. (<https://www.etera.ee/zoom/202499/view?page=1&p=sseparate&tool=info>)

26. novembril kaitses Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi doktorant Peeter Tinits doktoritöö „Cultural Evolution in Language and Art” („Kultuuri evolutsioon keeles ja kunstis”). Doktoritöö juhendajad olid Tallinna Ülikooli emeriitprofessor Krista Kerge ja Tallinna Ülikooli professor Reili Argus, oponendid Pennsylvania Ülikooli dotsent Gareth Roberts ja Heriot-Watti Ülikooli dotsent Monica Tamariz.

Põhinedes ökoloogia ja evolutsiooni-bioloogia meetoditel, püüab evolutsiooniline lähenemine kultuurinähtustele mõista, miks on teatud keeled, kunstivoolud ja tehnoloogiad just sellised, nagu need on, ning uurib neid kujundanud mehhanisme. Evolutsiooniline lähenemine uurib keeli, kunstivoolu ja tehnoloogiasid kujundanud loojate ja tarbijate väikeste otsuste seoseid ning selle aluseks on huvi info ülekandemehhanismide vastu: kuidas liigub info inimeste ja põlvkondade vahel.

Kasutuskontekstide mõju kultuuri-süsteemide kujunemisele on põhjalikult uuritud loomulike keelte puhul. Isoleeritud kogukondade keeled on tihti vähem süsteemsed ja ülesehituselt keerulisemad. Seda on seostatud info edasiandmise viisiga: kogukonna kokkupuutel suure hulga õppijatega väljastpoolt kipub keel juba

lühikese aja jooksul lihtsustuma. Seetõttu on suuremad keeled tihti täiskasvanutele lihtsamini õpitavad ja süsteemsemad.

Kultuurinähtused saab paigutada võimalike lahenduste ruumi: räägitud lood, leiutatud tehnoloogiad ja loodud kunstiteosed koonduvad võimalike lahenduste ümber ega varieeru piiramatult. Kultuuri evolutsiooni võib mõtestada kultuuriliste atraktorite kaudu (ingl *cultural attractors*), mille lähedale asetuvad lahendused on edukamad. Nähtusi saab kirjeldada selle kaudu, kui kaugel on need atraktoritest või milliste info ülekandemehhanismide kaudu atraktoriteni jõutakse. Levinud lood jäävad kergesti meelde ja sagedased kunstitehnikad paelduvad publikut.

Kultuuride võimekus aina keerulise-matele probleemidele lahendusi leida toetub eelmiste põlvkondade lahendustele, mis aitab luua keerulisi tehnoloogiasid, infrastruktuure, ühiskondi. Selle nähtuse kirjeldamiseks kasutatakse kumulatiivse kultuuri mõistet, mis rõhutab eelmiste põlvkondade kasulike võtete säilitamist ja edasiarendamist. Seda on põhjalikult kirjeldatud väikeste traditsiooniliste kogukondade tehnoloogias, mis toetuvad tihti pika aja jooksul kujunenud tavadele. Samuti on viimase 50 aasta jooksul kasvanud arvutiprotsessorite võimekus, toetudes järk-järgult arendatud tehnoloogiatele. Seda teemat on vähem uuritud loovkultuuri ja kunstiteoste puhul, kus varasemate põlvkondade võtetele toetumist on keerulisem tuvastada.

Doktoritöö uurib kultuuri evolutsiooni keeles ja kunstis eri vaatenurkade alt. Selleks kasutatakse eksperimentaalseid meetodeid, suuri andmebaase ja väliuuringuid, esitades küsimusi kultuuri arengu üldiste suundade kohta. (<https://www.etera.ee/zoom/203116/view?page=3&p=separate&search=true&tool=search&view=0,0,2067,2835>)

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXIVII AASTAKÄIK

1–12
2024

SISUKORD

KEELETEADUS

ARTIKLID

Ernits, Enn. <i>Kaabakas, kabajantsik</i> ja nood taolised...	12	1122
Kuusik, Aet. Kuidas suhtub Eesti LGBT kogukond sõnasse <i>kväär</i> ?	4	315
Kängsepp, Annika. Käändevormide varieerumine ja seda mõjutavad tegurid kirjalikus keeles indefiniitpronoomeni <i>keegi</i> näitel	11	1016
Laansalu, Tiina; Päll, Peeter. Kuningamäe(d)	12	1117
Lindström, Liina; Pilvik, Maarja-Liisa; Plado, Helen; Todesk, Triin. Võro ja seto keelevahetus XX–XXI sajandil. Kas pöördumatu protsess?	5	449
Raadik, Maire. <i>Vanakooli</i>	4	374
Risberg, Lydia. Paronüümide kosmos. Eesti ja saksa keelt kõrvutav käsitlus	6	570
Rozenvalde, Kerttu; Algvere, Kristel. Mis on kaalul, kui teemaks on keel? Keeleideoloogiline vaidlus <i>liiderliku</i> üle	10	920
Tomson, Kairit. <i>Laskma</i> -verbi sisaldavad grammatilised konstruktsioonid ja nende tausttähendused eesti kirjakeeles	6	546
Vaba, Lembit. <i>kuhtuma</i> ja <i>kuihtuma</i>	7	662
Vainik, Ene; Paulsen, Geda; Kallas, Jelena. Sõnastikust konstruktioniks? Taustu, eeskujusid ja väljakutseid	7	626
Viht, Annika. Liitarvsõnade varieerumine eesti vanas kirjakeeles	3	276

ARVUSTUSED

Ernits, Enn. Lühidalt (Tiia Allas, Mariko Faster, Kaile Kabun. Võro keele opiraamat edimädele kooliastmõlõ)	10	964
Heinapuu, Ott. Lühidalt (Miikul Pahomov. Lüüdin grammatik. Людиковская грамматика)	10	962
Jürviste, Madis. Keeleuuendus oli mõttetu ja ebavajalik? Kas tõesti? (Antoine Chalvin. Johannes Aavik ja eesti keeleuuendus. (Gigantum humeris.) Tlk Heete Sahkai)	7	686
Nuolijärvi, Pirkko. Täheenduse määratlemine eesti keele sõnastikes (Lydia Risberg. Sõnatäheendused ja sõnaraamat. Kasutuspõhine sisend eesti keelekorraldusele. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 52.))	10	958

Vaba, Lembit. Liivlased on kõikjal ja eikusil (Libiešu [kultūr] telpa. Zanes Ernštreites sarunās un Agneses Zeltiņas fotogrāfijās)	3	302
---	----------	------------

LÜHIKIRJUTISED

Heinapuu, Ott. Keeleajaloo tundmine kasvatab armastust oma keele vastu. Santeri Junttila 50	10	940
Heinapuu, Ott. Liivlased kui tuleviku kogukonna mudel. Valts Ernštreits 50	5	477
Kaitstud doktoritööd	1-2	216; 3 310; 6 599; 7 695; 8-9 871; 10 968; 12 1160
Kiik, Johanna; Ross, Johanna. Aegade sild tekstidest inimeseni. Vestlus Külli Habichti ja Külli Prillopiga	11	1038
Koit, Mare. Tiit Roosmaa mälestuseks (14. II 1955 – 7. X 2024)	12	1153
Lühikroonika	1-2	213; 3 309; 4 407; 5 502; 6 598; 7 694; 8-9 869; 10 966; 11 1061; 12 1157
Metslang, Helle. <i>In memoriam</i> Mati Erelt (12. III 1941 – 12. X 2024))	12	1155
Norvik, Piret. Evi Juhkam lahkunud (17. III 1932 – 1. XII 2023)	4	404

KIRJANDUSTEADUS

ARTIKLID

Haljak, Kristjan. Tumedad templid täis magususi kõikide elavate ühisest tungist. Jaan Oksa protsessuaalne subjekt	1-2	95
Hani, Heili. Eesti tanka. Levik, autorid, temaatika ja vormilahendused	5	411
Hinrikus, Mirjam; Kirikal, Merlin. Dekadents ja elu. Nietzsche'lik-bergsonlik liikumise ning voolamise esteetika Tammsaare ja Semperi varases proosas	1-2	108
Hinrikus, Mirjam; Undusk, Jaan. Dekadents kui ambivalentide esteetika. Segunemised ja sünteesid	1-2	3
Kirs, Inga. „Kõik on muidugi selle poolt.” Koosoleku motiiv sotsialistliku korra retrospektiivsel kujutamisel	12	1067
Kotjuh, Igor. Eesti keel Igor Severjanini loomingus. Hübriididentiteeti toetav transkeelsus	10	902
Kreem, Juhan. Mõrtsukatöö Liiva järvel	4	340
Lepsoo, Tanel. Dekadents teatrisituatsioonis Oscar Wilde'i „Salomé” näitel ...	1-2	177
Lotman, Maria-Kristiina; Lotman, Rebekka. Riim eesti poeetilises kultuuris. Teooriad ja praktikad	7	603
Lotman, Rebekka. Eesti dekadentlik sonett	1-2	158
Luks, Leo. Mõõnav sugu sealpool head ja kurja. Friedrich Nietzsche vitaalsed afektid Jaan Oksa loomingus kõverpeeglis	1-2	74
Merilai, Arne. Artur Alliksaare alliteratiivsed arhetüübid	6	528

Monticelli, Daniele. Sõeludes dekadentsi. Gabriele D'Annunzio tõlge ja retseptsioon XX sajandi alguse eesti kultuuris	1–2	27
Pilv, Aare. Barbarus (ja Semper) ning „modernim ahvisugu”. XX sajandi esimese poole haritlasvasakpoolsuse estetistlikust aluspõhjast	1–2	144
Põldver, Piret. Kui keha kõneleb. Margit Lõhmuse „Sterne” kui vastuhakk normile	11	1000
Rebane, Kristiina. Aknad, lõpmatuse läved. Parallelismid Giacomo Leopardi, Tõnu Õnnepalu ja Jan Kausi loomingus	7	645
Sisask, Kaia. Guy de Maupassanti novellid Eestis XX sajandi algupoolel. Tõlked ja retseptsioon läbi dekadentsi prisma	1–2	56
Taavet, Ave; Rannik, Johanna. Numbrimaagia ja sõnamaagia. Kirjanduskriitika ülevaade 2022–2023	3	260
Väljataga, Märt. Eesti nõukogude loojak	1–2	197

ARVUSTUSED

Annus, Epp. Kunagi oli kuum. Ajarännakud kipitava keele maastikele (Jaan Undusk. Kuum. Novelle. Vienna)	12	1139
Jõerand, Saara Liis. Lihtsustustest ja üldistustest (Urmas Vadi. Kuu teine pool)	6	589
Kotjuh, Igor. Tõnis Vilu vana hing ja uus tee (Tõnis Vilu. Vana hing. Luuletused 2021–2023)	5	490
Kronberg, Janika. Raamat rahvakirjaniku elust (Sirly Hiimäe. Raimond Kaugver. Rahvakirjaniku lugu)	10	951
Kunnus, Mihkel. Õhtu ei too iial midagi tagasi (Jaan Kaplinski, Tõnu Õnnepalu. Kirjad)	3	299
Käosaar, Leena. Hüüdja hääl (Carolina Pihelgas. Lõikejoon)	11	1047
Larm, Pille-Riin. Viis kirjandusloolast eesti kirjasõna lätetel (Esimesed eesti kirjanduslood. Otto Wilhelm Masing, Dietrich Heinrich Jürgenson, August Ahlqvist. Koost ja tlk Reet Neithal)	11	1051
Lotman, Maria-Kristiina; Sütiste, Elin. Doktoritöö hispaania-eesti tõkeloost (Mari Laan. Tõlkevälja kujunemine ja kujundamine: hispaania-eesti tõkelugu. (Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 89.))	12	1147
Luks, Leo. Udu tiheneb (Andrei Ivanov. Hämariku melanhoolia)	1–2	210
Marling, Raili. Kuidas paremini kujutleda? (Jaak Tomberg. Kuidas täita soovi. Realism, teadusulme ja utoopiline kujutlusvõime. (Studia litteraria Estonica 24.))	4	393
Matsin, Paavo. Café Vareda (Sven Mikser. Vareda)	6	591
Melts, Brita. Lühidalt (Enn Nõu. Ülestähendusi ajast ja elust. Mälestuste kroonika 1956–2022)	5	497
Melts, Brita. Lühidalt (Mudlum. Väike tekstimüür)	7	689
Melts, Brita. Lühidalt (Nii nagu taevas ja maa ehk 60 aastat Hando Runneli loomingut. Priidu Beier, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Jan Kaus, Õne Kepp, Reet Krusten, Aivar Kull, Uno Laht, Andres Langemets, Tõnis Lehtmets, Leo Luks, Ülo Matjus, Ilmar Mikiver, Ruth Mirov, Karl Muru, Mart Mäger, Veiko Märka, Arno Oja, Aare Pilv, Ott Raun, Avo Rosenvald, Kristiina Ross, Paul-Eerik Rummo, Hando Runnel, Rein Saluri, Joel Sang, Ave Taavet,		

Jaan Undusk, Linda Uustalu, Vaino Vahing, Mardi Valgemäe, Hannes Varblane, Rein Veidemann, Ilmar Vene. Koost Mart Jagomägi)	10	961
Melts, Brita. Lühidalt (Armas hiilgav laulik. Ivar Ivaski ja Marie Underi kirjavahetus 1957–1958. (Litteraria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale 28.))	12	1150
Talivee, Elle-Mari. Missugune see taeva tütar õieti oli? (Piret Jaaks. Taeva tütred)	5	487
Talviste, Eret. „Tahaks sõnuda end kehasse”. Sveta Grigorjeva koletislikud tekstikehad (Sveta Grigorjeva. Frankenstein)	5	484
Unt, Marja. Tervik, mis pole oma osade summa (Piret Pöldver. Suunurgad)	10	949
Vaher, Berk. Nüüd on tal aega ja ruumi maailm (Sven Vabar. Ribadeks tõmmatud linn. Jutud vms 2001–2014)	4	389
Valme, Valner. Euroopa testament naljaga pooleks (Kristjan Haljak. Elektra Domina)	7	679
Veizenen, Boris. Asjad, inimesed ja intelligents (Juta Kivimäe. Nõmme novellid. Romaan)	12	1142

LÜHIKIRJUTISED

Lotman, Maria-Kristiina; Lotman, Rebekka. Riimirajad ja riimimetsad. Harald Rajamets 100	5	498
Merilai, Arne. Oksüümoron: <i>sürrealistlik oksüümoron</i>	4	383
Ross, Johanna. Looduse jaoks on inimene episoodiline. Elle-Mari Talivee 50	7	667

RAHVALUULE JA KULTUURIUURINGUD

ARTIKLID

Babič, Saša; Voolaid, Piret. Sotsiaal-kultuuriline vaade eesti ja sloveeni alkoholiteemalistele vanasõnadele	10	875
Bender, Reet. Baltisaksa huumor ja pastorianekdoodid	11	971
Heinapuu, Ott. Konflikt ja vägivald looduslike pühapaikadega seotud kohapärimuses	8–9	847
Hiimäe, Reet. Kogemuslugudes kirjeldatud kokkupuuted füüsiliselt agressiivsete vaimolenditega	8–9	753
Jaago, Tiit. Esimene teade eestlaste laulmisest – kas ainult?	8–9	783
Järv, Risto. Vägivaldne surm muinasjuttudes	8–9	710
Kalmre, Eda. Klounid ja teised kurjamid – hirmu ja vägivald mitu nägu. Ostensioon ja kriminaalsed legendid	8–9	768
Kikas, Katre. „Aga mis Vana rahvas sest räägib ei jõua keel rääkida Ega käsi kirja panna...” Mõis ja vägivald XIX sajandi lõpu rahvaluulekogujate tekstides	8–9	829

Klöker, Martin. Faktijutustus XVII sajandil. Eestimaa rüütelkonna protokollide narratoloogiline struktuur	5	432
Laineste, Liisi; Chłopicki, Władysław. Huumor ja/kui vägivald? Folkloristlik-lingvistiline lähenemine	8–9	736
Lintrop, Aado. Kosmagooniline hari ja seestiline kiik	3	219
Rein, Kaarina. Botaanika rootsiaegses Tartu ülikoolis. Johannes Eriki ja Andreas Arvidi disputatsiooni „De plantis” (1647) näitel	4	354
Rygovskiy, Danila. Naiste religioosne agentsus Eestis asuvate vene vanausuliste koguduste näitel	6	507
Sarv, Mari; Kallio, Kati; Janicki, Maciej. Arvutuslikke vaateid läänemeresoome regilaulude varieeruvusele. „Harja otsimine” ja „Möök merest”	3	238
Seljamaa, Elo–Hanna. Miks laps räägib ehk kuidas kõnelda vägivallast. Regivärsilise ballaadi „Mareta laps” näide	8–9	809
Särg, Taive. Millise lauliku lapsepõli? Laulu „Kui ma olin väiksekene” allikatest ja autoritest	12	1088

ARVUSTUSED

Heinapuu, Ott. Lühidalt (Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson, Mihhail Lotman. Varjatud märgid ja salaühingud. Vandenõuteooriate tähendusmaailm. (Vaba Akadeemia raamatukogu 5.))	10	963
Kormina, Jeanne. Väitekirj naiste rollist vanausuliste kogukondades (Danila Rygovskiy. Women in Russian Old Belief: Religious Practices and Public Imagination on the Example of Siberian and Estonian Old Believer Communities. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 36.))	4	397
Laidla, Janet. Mitmekülgne kogumik Läti naisajaloost (Letonica. Humanitāro zinātņu žurnāls. Kd 49. LU Literatūras, folkloras un mākslas institūta apgāds / The Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia)	5	493
Langer, Kaisa. Väitekirj rahvaluulekogumisest kui modernsest valikust XIX sajandi lõpu Eestis (Katre Kikas. Moderniseerumine rahvaliku kirjalikkuse peeglis: 19. sajandi lõpu rahvaluulekogujad arhiivi ja avalikkuse äärealal. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 39.))	12	1145
Metsvahi, Merili. Rännakud ajas, ruumis ja rahva seas koos multitalent Rudolf Põldmäega (Rudolf Põldmäe. Rahvaluulekoguja reisirahvat. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 37.)) Koost Mari-Ann Remmel, toim Valdo Valper)	10	954
Näripä, Neeme. See, mida ei saa öelda teisiti (Marko Pajević. Poeetiliselt mõelda. Nüüd ja kohe. (Kaasaegne mõte.) Tlk Jaanus Sooväli)	6	594
Põldvee, Aivar. Sissejuhatus Rootsi kirjakuultuuri ajalukku Läänemere idakaldal (Raimo Raag. Rootsi kirjakuultuur uusaegsel Eesti-, Liivi- ja Ingerimaal. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 82.))	7	679
Valk, Ülo. UFO-d ja anomaaliad kogemusjuttudes (Igor Volke. Eesti anomaalsete keskkonnanähtuste X-failid (kogutud aastatel 1972–2022))	11	1054

LÜHIKIRJUTISED

Anisimov, Nikolai; Kõiva, Mare. <i>In memoriam</i> Tatjana Vladõkina (8. IX 1953 – 4. V 2023)	7	691
Arukask, Madis. Folkloor, mis pole tingimata ilus. Vägivallast rahvaluules	8–9	699
Heinapuu, Ott. Terve maailma mütoloogia oma kodus. Mare Kõiva 70	3	290
Rein, Kaarina. <i>Regio Baltica et Europa – pons studiorum et doctrinae.</i> Arvo Tering 75	4	401
Salve, Kristi; Tamm, Kadri. <i>In memoriam</i> Ottilie-Olga Kõiva (6. II 1932 – 9. XI 2023)	3	305
Väina, Mari. Vägivald eesti kultuuris: rahvaluulekogud ja kogumisaktsioon ...	8–9	861

DETSEMBER

- 8. **Väino Ilus**, kirjanik – 95
- 12. **Tuuli Rehemaa**, keeleteadlane – 50
- 20. **Aita Kivi**, kirjanik – 70

Jaanuaris 2025 Keel ja Kirjandus ei ilmu.

Veebruaris ilmub eesti raamatu aastale
pühendatud teemanumber „Maakeeles on
kirjutatud...”.

 9 770131 144034	TELLIMISE INDEKS
ISSN 0131-1441 e-ISSN 2346-6014	78167
Hind 3.80 €	